

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLLIGI

**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet
uniwersiteti**

A.Magtymow, G.Nepesowa, M.Akyýew

“Geografiýa ylmynyň taryhy we taglymaty”

Aşgabat - 2010

OUT 01.08/00-09

A.Magtymow, G.Nepesowa, M.Akyýew

Geografiýa ylmynyň taryhy. Okuw gollanmasy.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Syn ýazanlar: geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent
M.Hudaýýarow; geografiýa ylymlarynyň kandidaty,
G.Hamraýew

2010-njy ýyl. 213 sah.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi.

Ylmy redaktor: geografiýa ylymlarynyň kandidaty,
M.Hudaýýarow

Giriş.

Geografiýa ylmy barada gürrüň ediljek bolsa ozaly bilen geografiýa sözi nireden döräpdir? Nämäni aňladýar? Manysy näme? Şony bilmeli.

Geografiýa sözi iki sany grek ýagny, geo-ýer, grafiýa-ýazýaryn sözlerinden durýan goşma sözdür.

Häzirki wagtda geografiýa ylmy tutuş ylmy ulgamy özünde jemleýän çylşyrymly gurluşly ýagdaýdadyr. Geografiýa ozaly bilen: fiziki geografiýa-ýagny 1. Ýer togalagynyň tebigy ýagdaýlaryny, ýer gabygyny, ondaky tebigy kanunalaýyklyklary, hadysalary, özgeriş-özüşleri öwrenýär; 2. Ykdysady geografiýa-ýagny ýer ýüzündäki hojalyk pudaklaryny, olaryň ýerleşişini, ösüşini; 3. Durmuş geografiýasy-ýagny jemgîýetlerde we dürli ýurtlarda durmuşyň derejesini, ösüşini öwrenýän ylymdyr. Daşary ýurtlaryň köpüsünde bulardan başga-da “ilat geografiýasy” özbaşdak geografik ylym hökmünde öwrenilýär.

Geografiýa ylmynyň taryhy diýilýän ylmy usur has giçki döwürde döredilendir. Onuň döremeginiň zerurlygy adamlaryň ýeriň tebigatyna akyl ýetirişleriniň dürli döwürlerde dürli bolup şu güne çenli timarlanylýp, ozalky çaklama pikirleriň täze tejribe esasly düşündirişler bilen üsti doldurylyp durylanlygy, häzirki wagtda-da üsti doldurylmanyň dowam edýänligi bilen düşündirilýär. Geografiýa ylmy öz döreýşinden, tä biziň günlerimize çenli örän köp özgerişleri başdan geçirdi. Ozal başda bu ylym görnüşinde däl-de adamlaryň tebigaty synlap kabul edip biliş ukybyna esaslanan düşünje bolupdyr. Soň-soňlar Ýeriň tebigaty barada pelsepe-filosofik pikirler döräp ýazga geçirilip başlanypdyr we şol esaslarda-da geografiýa ylmynyň ilkinji düyp kerpiçleri goýulyp başlanypdyr. Ylmy ugur hökmünde ilki bada tebigaty öwrenýän gije-gündizi, pasyllary, ýerdäki hadysalary, hereketleri öwrenip akyl ýetirmäge ymtylyşyň ylmy bolupdyr.

Şoňabaka olardan ötri ýurtlary, ýer-ýurtlaryň tapawutlaryny öwrenmäge-de synanşyklar bolupdyr. Şeýlelikde-de ilkinji geografik düşüňjeleriň utgaşykly ulgamy döräp başlapdyr.

Eýýäm görnüşi ýaly geografiýa ylmynyň ilkinji maksatlary has gadymy döwürlerdenn mälim bolupdyr. Bu ylymyň esasy maksady Ýeriň durkuna, onuň älem giňişligindäki, ýagny ýakyn kosmosdaky jisimler bilen baglanşygyna Ýeriň öz üstündäki dürli tebigy agzalara, hadysalara olaryň özara baglanşyklylyklaryna ak`yl ýetirmekden ybarat bolup durýar.

Bu ylymyň esasy wezipesi- öz gazananlaryny we beýleki tebigy hem jemgiýetçilik ylymlarynyň özüne degişli böleklerini jemläp, umumy geografiýa ylmynyň ýeten derejesini ýaş nesle, umuman jemgiýetçilige düşündirmekden ybaratdyr. Ýene-de wezipeleriniň esaslarynyň biri dürli ylmy ulgamlaryň, ugurlaryň gazananlaryny bir-birleri bilen baglaşdyryp Ýeriň tebigatyna akyl ýetirmäge, jemgiýetçilik gurluşlardaky ykdysady durmuş şertleriň özgerşine seljeriş bermäge ukyply nesil terbiýelemekden ybaratdyr.

Geografiýa ylmynyň taryhynyň ylmy barlag usullary umumy geografiýa, pudaklaýyn tebigy, jemgiýetçilik ylymlary bolan, taryh, arheologiýa ylymlarynyň barlag usullaryna kybapdaşdyr. Ondan ötri tebigy hem jemgiýetçilik, durmuş-ykdysady ylym-bilim ugurlaryň wagt hem aralyk birliklerinde nä derejede ösüşlerine seljeriş bermäge gönükdirlen ylmy barlag usullary ulanýanlygy bilen olardan tapawutlanýandyr. Geografiýanyň taryhy ylmynyň döräp ösmeginde diňe bir tebigy, jemgiýetçilik, durmuş-ykdysady ylymlar däl, eýsem gumanitar: filosofiýa-pelsepe, dil bilimi ýaly ugurlaryň, ulgamlaryň hem ylmy barlag usullary, olary şu günki ýeten derejeleri zerurdyr.

Ähli ylymlaryň gözbaşynda Ýeriň tebigaty-geografiýa duran bolsa, ony düşündirmek, seljermek we ynamly şekilde köpçülige ýetirmek üçin dil bilimi zerurdyr.

Şu jähtden alnanda “Geografiýa ylmynyň taryhy” diýilýän ugur ähli beýleki ylmy ugurlar bilen baglanşyklylykda deň gadam basyp ösýän ylymdyr.

Ylymda ilkinji çeşmeler barada mysallar bilen aýtmaly. Ýer ýurt atlarynyň dürli sebäplere, tebigy şertlere, hadysalara görä dakylşy. Olaryň häzirki zaman regional hem-de tipologik çäkleriň bölünişine gabat gelişi. Şu günki geografiýa ylmyn-da olaryň ulanylyşy we tutýan orunlary barada aýtmaly – ýazdyrmaly.

§1. Geografiýa ylmynyň taryhynyň maksady we wezipeleri.

Geografiýa ylmy barada gürrüň ediljek bolsa ozaly bilen geografiýa sözi nireden döräpdir? Nämäni aňladýar? Manysy näme? Şony bilmeli.

Geografiýa sözi iki sany grek ýagny, geo-ýer, grafiýa-ýazýaryn sözlerinden durýan goşma sözdür.

Häzirki wagtda geografiýa ylmy tutuş ylmy ulgamy özünde jemleýän çylşyrymly gurlyşly ýagdaýdadyr. Geografiýa ozaly bilen: fiziki geografiýa-ýagny 1. Ýer togalagynyň tebigy ýagdaýlaryny, ýer gabygyny, ondaky tebigy kanunalaýyklyklary, hadysalary, özgeriş-özüşleri öwrenýär; 2. Ykdysady geografiýa-ýagny ýer ýüzündäki hojalyk pudaklaryny, olaryň ýerleşişini, ösüşini; 3. Durmuş geografiýasy-ýagny jemgiýetlerde we dürli ýurtlarda durmuşyň derejesini, ösüşini öwrenýän ylymdyr. Daşary ýurtlaryň köpüsünde bulardan başga-da “ilat geografiýasy” özbaşdak geografik ylym hökmünde öwrenilýär. (söz bilen düşündir!)

Geografiýa ylmynyň taryhy diýilýän ylmy usur has giçki döwürde dördedilendir. Onuň döremeginiň zerurlygy adamlaryň ýeriň tebigatyna akyl ýetirişleriniň dürli döwürlerde dürli bolup şu güne çenli timorlanylyp, ozalky çaklama pikirleriň täze tejribe esasly düşündirişler bilenn üsti

doldurylyp durylanlygy, häzirki wagytda-da üsti doldurylmanyň dowam edýänligi bilen düşündirilýär. Geografiýa ylmy öz döreýşinden tä biziň günlerimize çenli örän köp özgerişleri başdan geçirdi. Ozal başda bu ylym görnüşinde dälde adamlaryň tebigaty synlap kabul edip biliş ukybyna esaslanan düşünje bolupdyr. Soň-soňlar Ýeriň tebigaty barada pelsepe-filosofik pikirler döräp ýazga geçirilip başlanypdyr we şol esaslarda-da geografiýa ylmynyň ilkinji düp kerpiçleri goýulyp başlanylypdyr. Ylmy ugur hökmünde ilki bada tebigaty öwrenýän gije gündizi, pasyllary, ýerdäki hadysalary hereketleri öwrenip akyl ýetirmäge ymytylyşyň ylmy bolupdyr. Şoňabak olardan ötri ýurtlary, ýer-ýurtlaryň tapawutlaryny öwrenmäge-de synanşyklar bolupdyr. Şeýlelikde-de ilkinji geografik düşüňjeleriň utgaşykly ulgamy döräpbaşlapdyr.

Eýýäm görnüş i ýaly geografiýa ylmynyň ilkinji maksatlary has gadymy döwürlerdenn mälim bolupdyr. Bu ylymyň esasy maksady Ýeriň durkuna, onuň älem giňişligindäki,, ýagny ýakyn kosmosdaky jisimler bilen baglansygyna Ýeriň öz üstündäki dürli tebigy agzalara, hadysalara olaryň özara baglansyklylyklaryna akyl ýetirmekden ybarat bolup durýar.

Bu ylymyň esasy wezipesi- öz gazananlaryny we beýleki tebigy hem jemgiýetçilik ylymlarynyň özüne degişli böleklerini jemläp, umumy geografiýa ylmynyň ýeten derejesini ýaş nesle, umuman jemgiýetçilige düşündirmekden ybaratdyr. Ýene-de wezipeleriniň esaslarynyň biri dürli ylmy ulgamlaryň, ugurlaryň gazananlaryny bir-birleri bilen baglaşdyryp Ýeriň tebigatyna akyl ýetirmäge, jemgiýetçilik gurluşlardaky ykdysady durmuş şertleriň özgerşine seljeriş bermäge ukyply nesil terbiýelemekden ybaratdyr.

Geografiýa ylmynyň taryhynyň ylmy barlag usullary umumy geografiýa, pudaklaýyn tebigy, jemgiýetçilik ylymlary bolan, taryh, arheologiýa ylymlarynyň barlag

usullaryna kybapdaşdyr. Ondan ötri tebigy hem jemgiýetçilik, durmuş-ykdysady ylym-bilim ugurlaryň wagt hem aralyk birliklerinde nä derejede ösüşlerine seljeriş bermäge gönükdirlen ylmy barlag usullary ulanýanlygy bilen olardan tapawutlanýandyr. Geografiýanyň taryhy ylmynyň döräp ösmeginde diňe bir tebigy, jemgiýetçilik, durmuş-ykdysady ylymlar däl, eýsem gumanitar: filosofiýa-pelsepe, dil bilimi ýaly ugurlaryň, ulgamlaryň hem ylmy barlag usullary, olary şu günki ýeten derejeleri zerurdyr.

Ähli ylymlaryň gözbaşynda Ýeriň tebigaty-geografiýa duran bolsa, ony düşündirmek, seljermek we ynamly şekilde köpçüligе ýetirmek üçin dil bilimi zerurdyr.

Şu jähtden alnanda “Geografiýa ylmynyň taryhy” diýilýän ugur ähli beýleki ylmy ugurlar bilen baglanşyklylykda deň gadam basyp ösýän ylymdyr.

Ylymda ilkinji çeşmeler barada mysallar bilen aýtmaly. Ýer ýurt atlarynyň dürli sebäplere, tebigy şertlere, hadysalara görä dakylşy. Olaryň häzirki zaman regional hem-de tipologik çäkleriň bölünüşine gabat gelişi. Şu günki geografiýa ylmyn da olaryň ulanylyşy we tutýan orunlary barada aýtmaly – ýazdyrmaly.

Maksady, wezipeligi, ylmy ulgamda tutýan orny.

Taryhy geografiýa ylmynyň sapak edilip okadylmagynyň maksady ozaly bilen biziň ýurdymyzdaky ene sürülen täze bilim syýasatynyň amaly aşyrylmagy bilen, onuň başlangyjynda duran Türkmenistanyň ýaş nesli häzirki zaman jemgiýetçilik gurluşyň taraplaryna laýyk terbiýelemekden, teoriýa we tejribe taýdan ýaraglanndyrmakdan ybaratdyr. Taryhy geografiýa ÝeOJ-nyň taryh we geografiýa fakultetlerinde beýleki dersler bilen bilelikde okadylanynda ýaşlaryň adamzat jemgiýetiniň dowam eden döwürinde Ýer togalagynyň belli bir (öwrenilýän ýa-da okuw alynyp barylýan ojagy gyzyklandyrýar) ýerindäki tebigy hadysalaryň kanunalaýyklarynyň ýüze çykmaklarynyň, üýtgemelerini, şol

döwürdäki ýaşan adamlaryň durmuşyna täsirini öwretmäge gönükdirlendir. Öz ýaşayan ýa-da gyzyklanýan ýeriniň tebigy şertini taryhy döwür arasynda özgerişi onuň jemgiýeti hojalygy, ösümlikleriň, haýwanat dünýäsiniň, adamzadyň şol ýeriň ekologiýasyna täsiri barada bilim alýan ýaş hünärmenlere düşünje bermekde, ybaratdyr. Bilim alýan ýaşlary köp taraplaýyn ylmy tejribe ugurlar bilen ýaraglandyryp durmuşyň talabyna görä bitirýän işini ýokary aňly düşüňjeli ýerine ýetirip bilýän adamlar bolmagyny gazanmakdyr.

Taryhy geografiýaň ýa-da başgaça aýdylyşyna görä geografiki düşüňjeleriň taryhy diýilýän ylmyň esasy maksady geografiki açyşlaryň syýahatlaryň şeýlede geografiki akyl ýetirmäniň pikirlerini we umuman geçmişde ýaşap geçen adamlaryň geografiki düşüňjeleriniň taryhy wagt birliginiň ölçegine salyp öwrenmekden ybaratdyr.

1,2 Taryhy geografiýany okatmagyň ýokarda tekrarlanan maksatlaryndan birnäçe wezipeler ýüze çykýar:

1 Taryhy geografiýanyň esasy wezipeleriň biri ýaşlara Ýeriň tebigatynyň dürli regionlarda bir-birinden tapawutly aýratynlykda bolup, onuň jemgiýetiň hojalyk pudaklarynyň görnüşlerini kesgitleýji esasy sebäp bolanlygy barada çuňňur teoretiki düşünje bermekdir. Öňümçiligiň gatnaşyklarynyň tebigy şertlere baýlyklara garaşlylykda taryhy döwürler bilen baglanyşydyr okuwçylaryň aňyna siňdirmekden ybaratdyr.

2 Taryhy geografiýanyň ýokary okuw jaýlarynda okadylmagynyň esasy wezipesi jemgiýetçilik ylmy ugrundan bilim alýan okuwçylara tebigy ylmy ugurlardan hem ýaraglanmaga mümkinçilik döretmelidir. Taryhy geografiýa ylmy gadam dünýä zamanynda dörän geografiýadan we taryh ylmyndan (döreýşi boýunça) has ýaş bolsada eýäm birnäçe ýüz ýyllyklaryň dowamynda öwrenilip, ösdürilip gelýändir. Soňky döwürde bu ylma bir ösen kapitalistik ýurtlarda däl eýsem dünýäniň hemme ýurtlarynda şol sanda biziň ölkämiz Türkmenistanda-da uly üns berilip başlanyldy.

Türkmenistanyň ilkinji prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň öz taryhymyza oňmaga el bermän dogruçyl öwrenmek Ata-baba ýörelgelere ülmek, Türkmen halkynyň geçmiş medeniýetini, sunngadyny, senetlerini, dāp-dessurlaryny dikeltmek baradaky tagallalaryny durmuşa geçirmekde taryhy geografiýanyň örän uly orny bardyr. Türkmen halky Ýer ýüzünde iň gadymy döwürlerinden bāri jemgiýetçilik gurluşyny döredip şol gurluş düzgüniň ilkinji nusgalaryny biziň günlerimize çenli saklap bilen halkdyr. Mūň ýyllyklaryň dowamynda Türkmen halkynyň aralyk giňişlikdāki hereketi wagt birligindāki özgeriş (hojalyk, durmuş, düşünje, din-adat medeni, ylmy we beýlekiler barada ylmy düşünje bermekde beýleki sapak derslerinden has çemgiri hem (wezipesi) borçlygy boýunça Taryhy geografiýa ilkinji orun degişlidir.

Taryhy geografiýa sapagy okadylanynda taryh ylmyndaky döwürler wagyt ölçeg birligindāki seneleriň ünse alynmagy bilen bir hatarda şol öwrenilýän ýeriň, ýurduň ýa-da regionyň fiziki geografiki şertleriniň aýratynlyklary, ykdysady, syýasy geografiki maglumatlar olaryň şol wagyt birligiň içindāki özgerişleriniň häsiýetnamasy esasy orun eýelemelidirler. Bu häsiýetnamalar esasan şulardan ybarat bolmalydyr:

1 Öwrenilýän ýeriň şol degişli döwürdāki (fiziki-geografiki) landşaftlaryň tebigy şertleri:

2 Ýerli ilatyň etniki aýratynlyklary ýerleşiş we şol öwrenilýän çäklerde olaryň hereketleri:

3 Önümçilik geografiýasy we olaryň özara baglanyşyklary:

4 Içki hem daşky syýasy gatnaşyklaryň çäkleri we wajyp taryhy hadysalar baradaky maglumatlardyr.

Taryhy geografiýa ylmynyň mazmunyndan gelip çykýan ýene-de bir wezipe ol hem taryhy we geografiki barlaglar geçirileninde metodologiki taýdan geografiýany (ýurdyň ýa-da

regionyň) öwrenileninde ony şol öwrenilýän ýerde haçan we hususan nähili taryhy hadysa bolanlygyny inkär etmän taryhy ylmy barlag işi geçirileninde bolsa jemgiýetçilik özgerişleriň bolmagynda umumy ösüşinde şol ýeriň geografiki şertleriniň oňa ýetiren täsirini eýýäm inkär etmän almaklygyň wajyplygyny görkezmekdedir. Taryhy geografiýanyň ylym görnüşinde ösüşini öwrenmekde bize diňe rus we türkmen dilindäki edebi çeşmeler eletler bolany üçin, italýan, grek, fransuz, iňlis, nemes dillerindäki edebiýatlarda şeýle-de hytaý, hindi, eýran, arap ýurtlaryndaky maglumatlar ulanylman galýarlar. Eger-de mümkinçiligi tapylyp ýokarda agzalan ýurtlardaky taryhy geografiki maglumatlar hem ulanylaýsa onda bu okuw dersiniň sapaklary has giň aýdyň we gyzykly bolardy.

§2. Geografik düşüňjeler barada ilkinji çeşmeler.

Adamzada mälim bolan ylymlaryň hemmesiniň özboluşly başlangyjy bar. Ähli ylymlaryň gözbaşynda bolsa adamynyň Ýeriň tebigatyndaky hadysalary synlap, oňa düşünişiniň, ony gorap, öz aňynyň ýetdigiçe kabul edip bilişi ýatyr. Şonuň üçin hem adamynyň Ýeriň tebigatyny, Ýeriň töweregindäki asman jisimlerini, olaryň aralyk hem wagyt birligindäki özgerişini, şekilleriniň üýtgeýşini synlap, dürli hadysalaryň özarabaglanşyklaryny, özara täsirlerini, özara gatnaşyklaryny seljerip bilmäge umtylyşyndan ilkinji ylmy düşüňjeler başlanypdyrlar.

Adamlaryň Ýeriň tebigatyna düşünişleri ilki bada örän ýönekeý, sada kä halatlarda hakykatdan daşda bolsalarda ol düşüňjeler, garaýyşlar ýüzlerçe, münlerçe ýyllaryň dowamynda özgerdiliş ösdürilip, nesilden-nesile timarlanyp geçirilipdir. Olaryň kä birleri irki geçmişde adamlaryň aňynda şeýle ýokary derejede tebigy döreýşine, häsiýetine, dolanşygyna, mahsus çözgüt tapypdyr. Hatda şu günki

ylmyň ösen derejesinde-de ol halk düşünjesinden dörän netijäni başgaça düşündirip ýa-da ösdürip bolmaýar.

Adamzadyň ýiti aňynyň Ýeriň tebigatyna ýetişinden, ony synlap, seljerip netije çykaryp bilişinden ähli ylmy ugurlaryň başlangyjy Ýeriň tebigaty baradaky ylm-geografiýa başlanypdyr. Beýleki ylmlar ýagny tebigat, jemgiýetçilik we gumanitar diýilýänleriň hemmesi şol başlangyçdan bölünip çykandyr, soňra özbaşdak ylmy ugurlar bolup ösendirler. Mysal: matematika Ýeriň ýüzündäki we Ýere golaý asmandaky jisimleriň hadysalaryň aralyk ýa-da wagtbirlikleriniň ölçeginden, mukdar birlikleriň hasaplamalaryndan başlanan bolsa, fizika ylmy şol öwrenilýän jisimleriň tebigy fiziki gurluşyna şekillerini, häsiýetlerini öwrenmekden başlanypdyr. Himiýa bolsa Ýeriň tebigatyndaky bar bolan jisimleriň içki syrlaryny-kemýasyny, ol jisimleriň durkundaky, düzümindäki bölekleriň birleşenindäki ýa-da bölünendäki bolýan hadysalary, ýagny şu günki ylmy garaýyş bilen aýdanynda himiki durkuny öwrenip, özbaşdaklyga ýetipdir. Beýleki tebigy ylmy ugurlar geologiýa, geomorfologiýa, klimatologiýa, meteorologiýa, gidrogeologiýa, gidrologiýa, biologiýa, medesina we beýlekiler, sol sanda olaryň çäklerinden çykan pudaklaýyn ylmlaryň barysý hem ilkinji başlangyç gözbaşyny geografiýadan alyp gaýdýandyr.

Adamzadyň tebigata düşünişini beýan etmek bir-birleri bilen gatnaşygyny ýola goýmak üçin dil gerek, sözleşik bolupdyr. Sözleşikde ulanylýan ses, owaz birleşmeleriniň iň gadymylary bir bogunly bolupdyr diýsek hakykata ýakyn bolar. Sebäbi hut häzir hem dil bitmedik çagalar ilkinji sesleri diňe bir bogundan başlaýarlar. Şeýle-de Ýer ýüzünde iň gadymy dilleriň biri bolan türki-türkmen dilinde-de köplenç düýp sözler bir bogunlydyrlar. Adamynyň aňly ýaşayşa başlan döwründe ilkinji görüp aň ýetirişinde özara meňzeş häsiýetli zada bir at dakanlygyny görýäris.

Meselem: “Ot” ýerden çykyp ýokary ymtylýan köp şahalanýan – ýapraklanýan ösümlükleriň umumy ady. Olar tiz ösýärler we ýeriň üstündäki beýleki zatlaryň (hemişelik bir görnüşdäki zatlaryň üstüni örtýärler (dusundan geçýärler). Şol söz bilen bir meňzeş emma ö sesini uzaldyp aýtmak bilen aňladýlýan “oot” sözi eýýäm ýanýan ody aňladýar. “oot” hem “ot” ýaly çalt ýokary hereket edýän, köp şahalanýar, ýanraklanýar. Olaryň ikiside ýeliň ugryna ejilip-gyşaryp ýene-de dikelip hereket edýärler. Şol meňzeşlikleriň bolmagy bulary aňlatmak üçin bir meňzeş seslerden ýasalan bir bogunly sözün ulanylmagyna sebäp bolandyr. Emma ikinjisiniň ýiti ýandyryjy häsiýetini aňlatmak, ondan seresap bolmagy duýdurmak üçin ondaky çekimli sesi süýkdirip-uzaldyp aýdandyr. Şu mysaldan görnüşi ýaly, ilkinji sözler hem Ýeriň tebigatynda bbar bolan zatlara at dakmak, olary sypatlandyrmak ýa-da häsiýetleriniň seljerilmeginden döräpdir. Beýleki “Gumanitar” diýilýän ylmy ugurlara, gönüden-göni adamynyň tebigata akyl ýetirişiniň subutnamasy bolup, adam aňynyň önümligi jedelsizdir.

Jemgiýetçilik ylmylary, adyndan belli boluşy ýaly adamzadyň arkaba-arka umumy şarikli durmuşy emele getirip ösdürmegine bagyşlanandyr. “Taryh” diýileninde her ylmy ugryň öz taryhy, adamzat jemgiýetiniň aralyk we wagyt birligindäki geçen ýoly, şeýle-de Ýer togalagynyň döräli bari başdan geçiren ähli hadysalaryny öz içine alýan manydaky sözdür. Şoňa görä-de “taryh” ylmy haýsy zadyň geçişini öwrenýänligine garamazdan öz gözbaşyny ýeriň tebigatyndan ýagny Ýeri öwrenmekden “Geografiýadan” başlanýandyr.

“Geografiýa” näme? Türkmen diline ilki başda gadymy grek dilinden, soňra rus dilinden gelen bu sözüň manysy geoyer, grafiýa-ýazýaryn diýilip terjime edilýär, we ýeriň tebigatyny öwrenip ýazmagy aňladýar manyny berýär. Häzirki wagtda “Geografiýa” ylmyna: tebigy we önümçilik çäkleriň toplumyny, olaryň agzalaryny öwrenýän hem tebigy hem-de

jemgiýetçilik bölümleri bolan köptaraplaýyn şahalanan ylymlaryň utgaşykly ulgamy hökmünde garalýar. Bu ylymyň tebigy ugryna fiziki geografiýa; jemgiýetçilik bolsa ykdysady geografiýa diýilýär. Olaryň her haýsysy-da öz gezeginde birnäçe bölekler bölünýärler.

Şeýle çelşyrymly ylym ilki başda nähili we nämeden başlandyka? Adamlar entek diňe ýaşaýyşyň aladasy bilen özlere iýmit gözläp, sowukdan, ýyrtyjy haýwanlardan ýa-da islendik beýleki howup-howatylardan goranyp ýaşamaga mejbur bolup ýörkäler, olar hiç hili ylym barada aladalanmalydyr hem öýtmändirler.

Emma görýän zatlaryna seljeriş berip at dakmagy ýa-da sypatlandyrmagy welin başarypdyrlar. Bu hili başarnykly barada maglumatlary iri sebirlere gadymy geçmişden bäri dakylan atlaryň ýitmän şu günki güne çenli gelip ýetenleri mysal bolup bilýär. Olar biziň günlerimizde geografiýa ylymynda-da şol ilkinji döreýşi ýaly ýa-da wagyt geçmegi bilen özgeren görnüşinde ulanylýar.

(Eger-de şu babatda mysal gerek bolsa) Ýewraziýa gury ýer böleginde iň iri tebigy sebitleriň biri Sibirdir.

“Sibir” diýilip atlandyrylýan umumy geografiki sebite Günbatar Sibir pesligi, Orta Sibir tekiz belentligi, Gündogar Sibir daglyklary, Baýkal töwerekleri, Uzak Gündogar, Amur boýy we beýleki ýerleriň bary degişli bolupdyr. Bu söz türkçe-türkmençe aýdylanynda “Sibr” diýilip “b” harpy bilen “r” harpynyň arasynda çekimli ýok edilip aýdylýar. Şu görnüşde beýleki türk dillerde-de (Gazak, Tatar, Başgyrt, Özbek we beýlekilerde-de) ulanylýar. “Sibr” sözi şol görnüşinde tatar, gazak dillerinde süpmegi aňladýar. Olar bir ýeri süpirmeli bolsa “Sibrip jiler” diýip ýüzlenýärler.

Eger “Sibr” sözünüň manysy “süpmek” bolsa onda biziň ata-babalarymyz nämäni göz önünde tutyp bu ýere beýle at dakdylarka? Ýokarda sanalan ýer-ýurtlaryň hiç biri hem geologik emele gelşi ýer üstiniň gurluşy ýa-da başga göze

görnüp duran tebigy alamlary boýunça bir-birlerine meňzemeýärler. Şonda-da Ural daglaryndan Ýuwaş okeana çenli aralygy tutup üç-guraksyz giňişlige we uzaklyga bir at “Sibr” diýip dakypdyrlar. Ata-babalarymyz ýalnyşayana däldirlerdä herna?

Ata-babalarymyz bu dürli geologik emele gelişi, bir-birine meňzemeýän ýer üsti gurluşly, toprak, ösümligi hem haýwanat dünýäsi bir-birine meňzemeýän ýerleriň hemmesine bir sydyrgyn mahsus bolan tebigy hadysanyň barlygyny görüp, ony arkaba arka synlap, seljerip şol ady dakypdyrlar.

Eger “Sibr” sözi gadymy türki dilde süpürmegi aňladýan bolsa ol sözi şu günň hem türki dillerde janly-ulanylýan bolsa, onda gadym döwürde ýaşap geçenlerimiz, gözöňünde tutulýan çäklerdäki gysyna gar sowuryp ösýän güçli ýeli göz öňünde tutandylar. Bu ýerleriň tebigatynda hemmesine deň derejede mahsus bolan gysyna has güçlenýän demirgazyk-demirgazykdan günorta-günorta-günbatara öwsýän, ýere düşen garlary süpürüp duran ýeli gözöňünde tutandylar. Hakykatdan hem ýylyň köp böleginde dowam edýän gys paslynda sowurgynly günleriň agdyklyk edýänini gören eslendik adam bu çäklere “Sibr” diýip at dakar. Şu ýerde Sibiriň ýerli halklary, galyberse-de gazaklarda-da ýany-yakynlarda-da bu çäklere “ibbir-zibir” hem diýipdirler. Ibir-zibiriň hem manysy syryp-süpürmegi, dargatmak, dürli tarapa çalt hereketlenip pytramagy aňladýar ahyryn. Şeýlelik-de “Sibr” diýilen adyň şeýle giň hem dürli şekilli ýere dakylmagynyň düp sebäbi bu ýerlerde bir tebigy agzanyň howa-klimat şertleriniň meňzeşliginden gelip çykypdyr. Ähli çäklere deň derejede mahsus bolan agdyklyk edýän tebigy şerte görä-de biziň ata-babalarymyz bir bitewi at dakypdyrlar.

Ýokardaky mysalda dürli geografiki häsiýetli aýratynlyklary bolan ýerlere tebigy agzalaryň biriniň agdyklyk edýänligi üçin bir at dakylýanlygyny görýän bolsak,

başga bir mysalda onuň tersine şol bir ýere dürli at dakylanlygyny hem bellemek gerek. Meselem häzirki Ural daglaryna gadymy geçmişde “Ref” ýa-da Rif diýilenligi hem mälimdir. Gadymy türki dilde Ref ýa-da Rif sözi ulanyldymyka? Eger ulanylan bolsa ol nämäni aňladýarka? Bu sowallara jogap bermek üçin ilki bilen biz öz halkymyzyň geçmiş döwründe döredilen eserlere göz aýlamaly bolýarys. Şol gözleg bizi Annagylyç Mätäjiniň Abadan atly obadaş aýalyň iki oglunyň bir günde, obasyny-ilini goramakda bolan söweşde gurban bolanlygyna ýürek ýangynyny beýan edip döredenn elegiýasynda görýäris. Bu elegiýany Mätäji Abadan daýzanyň öz adyndan Galdym weýran dünýäde diýip ýazypdyr. Onda şeýle setirler bar:

“Goşa balamyň ady Gandym bilen Esendir,
Biwagt ajal tygy ýürek bagrym kesendir,
Misli hazanyň ýeli Ref-Ref kimin ösendir,
Taýly çyragym söndi, galdym weýran
dünýäde.”

Şu ýerde bu pajygaly wakany beýan etmek bilen, Mätäji ýyl paslynyň çalşygynda giçki güýz günlerinde hazan wagty demirgazyk-gündogardan ösýän bar gökot-çöpleri doňdurýan, mala-gara ýakymсыз, adamlar uly alada goýan güçli sowuk ýeliňjana kast edijiligini jaýdar deňeşdirme hökmünde ulanypdyr. Şol ýakymсыз sowuk şemalyň ata-babalarymyzdan galan adynyň bolsa Ref-Ref-ligini bize ýeter ýaly aýdyp goýupdyr.

Ynha şu edebi miras bize häzirki Ural dagyna gadymy geçmişde näme üçin “Ref” diýilenliginiň çözgüdini tapmaga kömek edýär. Ref sözini oglankak ýaşulylarymyz çagalary üşirip aýdyp berýän ertekilerinde-de eşidýärdik. Emma eşidileni ulanyp ylymda ulanyp bolmaýanlygy üçin ýazylyp doldyrylan mirasymyza ýüzlenmeli bolýar. Ol ertekilerde symrug guş in arassa, päk göwünli batyr hem edermen ýigidi ganatlarynyň arasyna mündirip geçip-gelip bolmaýan Ref

dagynyň üstinde uçup geçip ol pälwanyň uly il-halk ähmiýeti iş bitirmegine ýardam edýänligi barada gyzykly gürrüň bardy. Görüşimiz ýaly “Ref” sözi gadymy türki dilde sowuk ýelli, buzly ýurdy ýeri aňladypdyr.

Ata-babalarymyz bu daga näme üçin Ref diýdilerkä? Onuň sebäbini geografiýa, paleogeografiýa, geologiýa, arheologiýa ýaly ylymlardan gözlemeli bolýar. Geografiýadan her bir bölek çäkli ýeriň özüne mahsus emele gelişini, emele geleninden soňky başdan geçiren hadysalaryny, ösüş aýratynlyklaryny hasaba alyp öwrenýän “lanndschafty öwreniş” ýagny “tebigy çäk toplumlary” öwrenýän ylym bar. Şoňa görä-de geografiýanyň bir şahasy gyzyklanylýan ýeriň gadymy geologik geçmiş döwürlerde nä şekildeligini öwrenýän paleogeografiýa hem-de geologiýa ylymlary bir agyzdan häzirki Ural daglarynyň günorta çäkleriniň hem mundan 13-15 müň ýyl ozal buzuň aşagynda bolanlygyny tassyklaýarlar. Ol buzlar 13-10 müň ýyl mundan ozal günortadan demirgazyga ýuwaş-ýuwaşdan çekilip eräp gidipdir, 8-5 müň ýyl mundan öň bolsa ol ýerler, ýagny Günorta Ural diýilýän sebitler sähralyga öwrülipdirler. Şu hadysalaryň tebigatda bolup geçen wagtyny biziň ata-babalarymyzdan bolan skifleriň şol sebitlere ýetip, ýaşap başlan döwürlerini, arheologik gazuw işleriň netijelerine görä seljerip görseň gabat gelýärler. Häzirki Ural dagyna biri Ref diýip at dakan bolsa, ol ýerler buzdan boşanlaryndan soň ilkinji baranlar hem Skifler bolsa onda olar, türki halk eken we ýerli tebigy şertlere görä dogry at dakan ekenligini görýäris. “Ref” dagy ýagny sowuk buzly, doňdurýan dag diýmegi aňladypdyr.

Ural daglary tutuşlygyna buzlardann halas bolansoň onuň tebigy şertleri öňki adyna kwapdaş bolmandyr. Sebäbi indi onuň tutuş buz örtügi ýok. Şonuň üçin hem indi oňa başa at dakmak zerurlygy ýüze çykýar. Şol döwürlerde bu ýerlerde ýaşan türki dilli ilat dag dersiniň demirgazykdan günorta uzalyp, giňäp gidýänligini görenlerinde oňa “Ozal” ýagny şu

günki dilde aýdylanynda “guşak” diýen manyny berýän gadymy türki sözüni ulanypdyrlar. Ural dagynyň şeýle uzakaralyga süýnip ýatanyny synlan gadymy adamlar ony dilden çözülip taşlanan guşaga meňzedipdirler we oňa “Oral” Guşak diýip at dakypdyrlar. Bu dag ulgamyna häzir hem Günorta-Günbatar Uralda ýaşayan bize doganlyk halk bolan Başturtlar “Oral” diýýärler.

Emma şol daga häzir бүтін Ýer ýüziniň halklary “Oral” dälde Ural diýýärler. Onuň sebäbi nämedenkä?

Öňki dakylan atlaryň ikisi hem adamzat taryhynyň has irki döwürlerinde Ural sebitlerine gelen türki dilli halklaryň döredip bize galdyran maglumatlarydyr. Ural dagynyň häzirki hemmeler tarapyndan ulanylyan ady megerem ýer-ýüzinde ilkinjileriň biri bolup metaldan gural ýasap başlan, daşlardan gymmat bahalysyny bezeg üçin ýaramlylaryny saýlap başlan бүрүнч, demir asyrlary diýilýän taryhy döwürlerde şol sebitlerde ýaşan ata-babadaşlarymyzyň dakan ady bolsa gerek. Sebäbi bu dag dürli metal we metal däl gazma baýlyklara örän baý. Ol baýlyklar owranan dag jynslarynyň işinde ýeriň ýüzünde ýatanlyklary üçin, olary owradyp, gerekli bölegini alyp bolýalygy üçin oňa “Ural” diýip at dakandyrlar. Biziň bu pikirimiziň dogrylygyna şaýatlyk edýän zat hem bar. Tatar halk döredijiliginde, gadymy folklorada degişli bir aýdym häzirki “Ural” diýip atlandyrylýan daga degişli. Şol aýdymda “Ural” sözi bir bitewi görnüşde aýdylman “Ur alym meniň” diýilip aýry sözler görnüşinde aýdylýar. Şol aýdymyň ady-da “Uralym meniň” diýilýär.

Ýewraziýanyň çäklerinde bulardan başga-da örän köp sanly irili ownukly sebitleriň ýa-da beýleki geografiki ýer-ýurt atlarynyň diňe türki dilde düşündirip bolýanlary örän köpdür. Bu iri sebitleriň atlary ýerli geografik şertleriniň tapawutly aýratynlyklaryna gabat gelýändigleri bilen örän gyzyklydyr we ylymda ilkinji çeşmeler hökmünde ulanmak maksady bilen öwrenilmegi zerurdyr.

Ýerleri tebigy şertlere görä geografik atlaryň dakylmagynyň häzirki zaman geografiýa ylmynyň talabyna regional tipler laýyklygy. Dag, daman, etek, ala, tüm, takyr, şor, barhan.

“Adamzatdyr ähli mahlyklar başy,
Zyýadadyr onuň akyly huşy,
Dünýä togalagy bir altyn ýüzük,
Adamzatdyr onuň zynaty gaşy.”

Omar Haýýam

Adam aňly düşünjeli bolansoň töwerekdäki bolýan hadysalara umuman görýän zatlaryna akyl ýetirip netije çykarmaga ymtylypdyr. Şol ymtylyş hem belli bir garaýşyň, umumy ykrar edilen çözgüdiň döremegine getiripdir.

Biziň Oguz Han neslinden bolan türkmenlerimizde, umuman ähli türki dilli halklarda kert çykyndyly has belent, ötmesi-geçmegi kyn bolan ýer üstlerine “Dag”, (“Tan”, “Taý”, “Tag”) diýip at dakypdyrlar.

Geografiýa- in gadymy we in täsin ylym. Adamzat Ýeriň tebigatynyň bir agzasy bolup, döräli bári özüne berilen aňyň mümkinçiligine görä töwerekdäki hadysalara göz ýetirmäge ymtylyp gelipdir. Şol ymtylyşyň netijesinde-de her bir tebigy agzalaryň ownujak bölekleride, hadysalaryň üýtgeýişleri-de adamlarda özboluşly täsir galdyrypdyr, duýgy döredipdir. Şoňa görä-de adamlar öz ýaşaýan ýerlerindäki tebigy şertlere, agzalara, belli bir çäkdäki ýerli aýratynlyklara, olaryň tebigy özboluşlylyklaryny synlamagyň üsti bilen hut şol ýere mahsus at dakyp bilipdirler (çöl, sähra, takyr, tüm, tundyra-tündirä, tokaý we ş.m.). At dakmak diňe bir Ýeriň tebigatynyň agzalarynyň häsiýetli aýratynlyklaryna görä däl, eýsem, halklar, taýpalar hem bir-birlerine at dakypdyrlar. Belli bir topar adamlaryň, taýpalarynyň ýaşaýan ýerlerine olaryň ady bilen,

hojalyk pudaklary bilen baglanşyklylykdaky atlary hem dakylpydyr. Käte tersine belli bir topar ilata olaryň ýaşayan ýeriniň adynyň dakylpy pylan ýerliler (Änewli-Ab-e-now-täze suw) diýip taýpa-topar atlarynyň döranligi hem mälimdir.

Münlerçe ýyllaryň geçmegi bilen bir ýerde ýaşayan halklar, taýpalar başga ýere göçüpdirler, ýerli taýpalar bilen garyşypdyrlar, bu hadysa bolsa öz gezeginde dürli dürli dāp-dessurly, dürli durmuş-ykdysady derejeli halklaryň her bir ýerlere özleriçe at dakmaklaryny, şol atlaryň bolsa soňky gelen halkyň dilinde düşündirip bolmaýan nusgada saklanyp galmagyna getiripdir. Meselem “Farab”, “Saýrab”-(suw bölen-kesen, aýry suw) we ş.m. arap pars dilindäki atlar bolup araplaryň bu ýerlerde bolanlygyna şaýatlyk edýär. Şol atlar bilen atlandyrylýan ýerler bolsa Türkmenistanda ýerleşýär.

Asyrlaryň dowamynda, ýeterlik derejede çylşyrymly gelip çykyşy bolan, syrly, kä halatlarda düşündürmesi kyn bolan köp sanly geografik atlar emele gelipdirler. Şoňa görä-de olary öwrenmegiň zerurlygy ýüze çykyp, täze bir ylmy ugryň döremegine getiripdir.

Şeýle bolansoň “Geografiýa” diýp atlandyrylýan, örän giň mazmunly, ähli ylmy ugurlaryň gözbaşynda duran ylymdan toponimika (geografik atlar baradaky) ylym bölünip çykypdyr.

“Toponimika” sözi grekçe (topos)- ýer, belli bir ýer, we opita(onuma)- at, ýagny haýsydyr bir çakli ýeriň geografik ady diýen mazmundaky goşma sözden ybarat bolup, ol atlaryň diňe geografiýa dahyllylaryny öwrenýän (beýleki hilli atlary öwrenýän umumy atlar baradaky ylyma “Onomistika” diýýärler) ylmy ugurdyr.

Geografik atlar-toponimler gelip çykyşlary aňladýan zatlary, mazmuny, döran döwri, ady dakan halkyň dil aýratynlygy, tebigy hadysalara, ýerüstindäki aýratynlanýan birliklere- tebigy şertleriň agzalaryna düşünişleri, olary sypatlandyrmaga bolan ukyplary we başga-da ummasyz köp sebäplere görä, örän dürli –dürli bolup bilýärler.

Bu barada biziň belli toponimçi alymymyz Soltanşa Ataniýazow “Geografik atlar halk döredijiliginiň özboluşly nusgasy bolup, her bir toponim ony döreden halkyň tebigata bolan synçylygynyň, durmuşa gözyetiminiň, döredijilik talantynyň, ylmy düşünjesiniň, fantaziýasynyň önümidir”(Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat-1970) diýip örän takyk belläpdir.

Toponimleriň kä birlerini yzarlap başlasaň, ol, özboluşly bir taryhy wakalaryň, hadysalaryň, içine alyp gitse, beýleki birleri tutuş bir halkyň taryhy geçmişi barada maglumatlaryň üstünden alyp baryarda, taryhy öwrenijilere kömek edýär. Ýene birleri ýerli tebigy şertleriň görnetin tapawudyny, ýa-da haýsydyr bir tebigy agzanyň belli bir çäkde agdyklyk edýän täsirini aňladýan ýa-da häzirki wagtda ol tebigy agza beýlekilerden tapawutlanmaýan bolsa-da, geçmişte bolan tebigy ýagdaýy suratlandyryp, tebigaty öwrenijilere örän gymmatly maglumatlary açýärler.

Şeýlelikde geografik atlar hem tebigaty öwrenijilere hem taryhçylara, etnograflara, dil bilimini öwrenijilere, bahasyna ýetip bolmajak gymmatly ummasyz köp maglumatlaryň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Bu ylmy uguryň ýene-de bir gymmatly tarapy onuň, gumanitar , jemgiýetçilik, we tebigy ylmy ugurlarynyň ortasynda durup olary baglanşdyryp duranlygyndadyr.

Birnäçe geografik atlar barada ulyly-kiçili rowaýatlary, kä birleriniň düýbinde örän gyzykly folklor (inlisçe folklor-halk döredijiliginiň dilden-dile geçip gelen nusgasy) maglumatlaryny tapmak bolýar.

Şu gysga söhbedimizde, käbir toponimler baradaky edebi çeşmeleriň okalmagy, ýerli ýagdaýlary öwrenmegiň netijesinde alynan maglumatlary okyjylara ýetirsek diýen niýetimiz bar.

Bize öz atlarymyzy ýa-da geografik atlarymyzy ýoýman asyl nusgasynda “Aşhabad”-a derek Aşgabat, “Karakala” derek Garrygala ýa-da “Mahtumkula” derek Magtymguly

diýmäge,ýazmaga,umuman ýerli geografiki atlaryň gelip çykyşy dogry teswirläp düşündirmäge ýol açan syýasaty öňe süren Türkmenbaşymyza diňe bir türkmen ilimiz däl,eýsem ähli türki dilli halklar,olar bilen taryhy döwürlerden bäri goňşylykda ýaşayan halklar,bilelikde minnetdar bolmalydyrys.

Sebäbi geografik atlaryň dogry ýazylyp,dogry öwrenilmegi tutuş Ýewraziýa materiginiň taryhy geografik çeşmelerini dogry öwrenmegiň başlangyjy bolar.Bu guryýer böleginde ýaşayan halklaryň,halkyýetleriň taryhy gatnaşyklaryndan köp habarlary berip,şu wagtky dargynly,çekeleşikli hadysalaryň dowam edip günleri,olaryň bir-birine ýakynlaşmagyna,geçmişdäki dogan garyndaşlyk,gadyrly goňşyçylyk gatnaşyklaryň mysalynda,bir-birege geçirimliligiň,parhlylygyň ähmiýetleriniň ulylygyna düşünmägekömek eder.

Toponimler-geografik atlar öwrenileninde tutuş bir halkyň-türkmen halkymyzyň däl-de,türki dilli halklaryň köküniň baryp bir ýere birleşýänligini görkezýän maglumatlary hem tapmak bolýar.

Gadyrdan okyjy! Şol hili toponimleriň birine siziň bilen bile seredeliň. Şu niýet bilen biz,Ýer ýüzüne belli, hemme ýerde ady uly hormat we sylag bilen tutulýan, asyrlar geçdigiçe ýigdelýän ähli özünden soňky ynsan nesline howandarlygy artýan bir şahsyýetiň şu ýagty jahana inderilen obasynyň,ýagny,Abu Ali Huseýin ibn Abdullah ibn Hasan ibn Alynyň-halk içinde Ibn Sinanyň,Ýewropada-Awisenanyň dogulan obasy Afşana ýa-da Afşinanyň adynyň gelip çykyşy baradaky maglumatlara seredeliň.

Diňe Merkezi (Orta) Aziýada däl,bütün dünýä ýüzünde gadymy merkezleriniň biri Mawrenahrdaky (Syr we Amyderýa aralygyndaky) Buhara säheriniň eteginde ýerleşen Afşana obasynyň adynyň gelip çykyşy baradaky rowaýata öwürlip giden maglumatlara L.G.Saladzanyň dünýäniň beýik ynsanlarynyň biri Ibn Sina (türkmenler bu belent adamyň

adyny Abyl Esen diýip hem tutupdyrlar) barada ýazan kitabynda getirýän delilleriniň we maglumatlaryň üsti bilen yzarlamak bolalyň. Oňa goşmaça tassyklaýjy delilleri bolsa birnäçe beýleki edebi çeşmelerden, şol sanda W.W.Bartoldyň eserlerinden we E.Şeferiň işlerinden alyp ulanalyň.

Bu geografik at nähili syrlary asyrlaryň içinden geçirip, saklap, bize ýetirdikä ? Gadymy geçmişde muňa meňzeş söz, geografik at, ýa-da etnonim halkyň, adamynyň ady boldymyka? Eger bolaýan bolsa ol niredede, haçan, nädip döredikä we nämäni aňladýarka? Şu soraglara jogaplary tapyp bilsek azabymyzyň ýerine düşdigi bolardy.

Afşana adynyň döremegine örän çuň we çylşyrymly taryhy wakalary öz içine alýan rowaýatlar bolup, olar biziň eramyzdan (sena başlangyjyndan-eýýamymyzdan) öňki 1764-nji ýyllardan başlanýar. B.e.ö.1764-nji ýylda hunlar güýçli daşky duşman bilen bolan söweşlerde ýenilise sezewar bolýarlar. Olaryň gyrylman galan az sanly bölegi, kemeldilen halda, arkalaryny duşmana öwürip, Gobi çölünden geçip, Sibiriň günortalaryna gitmäge mejbur bolupdyrlar. Ençe ýüz ýyllar şol ýerlerde güzeran dolap b.e.ö.IV asyrdan has güýçli topar bolup ýene-de öňki giden ýurtlaryna gaýdyp gelipdirler. Şondan soň, ol ýerlerdäki beýleki halklaryň arasynda gysylyp girmek üçin ýene-de iki ýüz ýyl (200 ýyl) töweregi wagt gerek bolupdyr. Şondan soň in oňat, akyllý edermen, gahryman hunnuň dogulmagyna garaşmaly bolupdyrlar.

Şol wagtky hunnlaryň hany Tumyn goňşylary ýueçjelere (şu halkyň ady hytaý hronikasy-hytaý çeşmesinde berilişine görä berilýär. Tumyn hanyň halkynyň haýsy toparatýpa (hunnlaryň haýsy bölegine degişliligi) belli däl. Olaryň öz atlary saklanyp galmandyr. Olaryň nesleri ýewropeid, ýagny, gök gözli, sary saçly bolupdyrlar diýen maglumat bar) üç ýyllyk öz ýurdyndan gideninde yzynda doglan ogly Modeni ýueçjelere girewine berýär. Onyň yzysüre-

de olaryň üstüne gozýar.Bu hili hereket bolsa Modeni öldiren bilen barabar(eken) bolupdyr.Emma Mode bir hili saý-sebäp bilen ölmän galypdyr.Şondan soň Mode goşunlaryna garap “Meniň ýaýymyň oky nirä uça siziň hem oklaryňyz şol tarapa uçmalydyr”diýip,özüniň iň oňat görýän atyny nyşanalap atypdyr.Duranlaryň köpüsi ýaýlaryny götermändirler. Mode olary jezalandyrypdyr. Soňra öz aýalyny ýaý çekýär,onda azyrak adamlar ýaýlaryny galdyrmaýarar,Mode bulary hem jezalandyrýar.Iň soňunda Mode öz atasy Tumine ýaý çekýär, şol wagtyň özünde-de galan topar esgerler hem ýaýlaryny çekýärler.Rowaýatdaky bu waka han bilen goşunuň bir bütewiligini suratlandyrmak üçin getirilen bolmaga çemeli. Tumini öldirjek bolsalar bir ýaýyň okyda ýeterlik bolardy, eger şeýle edilse, onda goşunyň içinde kimiň Mode wepalylygy kimleriň bolsa biwepalygy bilinmän galardy. Bu bolsa Modeniň soňky hereketlerine päsgel bermegi mümkin bolan zatlaryň ýüze çykmagyna getirerdi.

Ynha şeýdip Iň Oňat Hunn döräp,ol daşky duşmanynyň hem güýçlerini çym-pytrak edip,öz halkyna, öz watanyna Nýanşan daglaryny gaýtaryp berýar.Ol biziň eramyzdan oňki 202-nji ýylda öz goşuny bilen Beýik Hytaý diwaryndan geçip daşky duşmanlary uruşsyz boýun egdiripdir,we paç tölemäge mejbur edipdir.Beýle diýildigi ol duşmanlar Modeniň goşunynyň ýeňdirmejegine gözleri ýetip gyrgynçylygyň we ýumuruşygyň önüni almak üçin boýun bolup,paç tolemäge razy bolupdyrlar.

Mode bolsa tölenen pajyny alyp yzyna tiz dolanypdyr.Onuň hem sebäbi,agyr leşger bilen baý ýurtda köp dursa,talaňçylyk boljagy iki uçsyz bolanlygy bolupdyr, ýagny öz goşunyna Hytaý halkyna talatman, ýönekeý halka azar-yza bermän basyp alan ýurdyndan çykyp gaýdypdyr.Ýerli halky talaňçylyga sezewar etmezlik üçin Mode öz goşunyny tiz yzyna dolapdyr. Bu boluşy diňe sähralylaryň aňrybaş adamkärçiliklikleriniň, sahatlylyklarynyň ýene-de bir

şaýatnamasy diýip düşündirmek bolar. Şeýlelikde hunnlar Beýik Sähanyň galkany bolup, ol ýerlerdäki halklary daşarky talaňçylardan,ýyrtýjy ordalardan gorapdyrlar.

Emma b.e.ö.176-nji ýylda Beýik hunn Mode aradan çykanyndan soň daşary ýurtly basybalyjylar hunnlara 26-ýyllap töläň paçlarynyň aryny almaga başlaýarlar we 100 ýylyň dowamynda gyrgynçylykly uruş alyp barýarlar.Hunnlaryň bu söweşlerde güýji isgyn bolupdyr we duşmanlar tarapyndan gyrylyp gutarylmagyna ýakyn gelipdir.Altay daglarynyň jümüşinde gizlenip galan hunnlaryň ujypsyz bölegini-de duşmanlar yzarlap tapyp ýok edipdirler.Emma bir oglanyň elini aýagyny çapyp,öldürmän taşlap gidipdirler.Ol oglany bir ene böri(gök böri-möjekleriň iň iri,akylyly görnüşi) tapyp, idedýär. Ol ene böri bilen oglanyň “Nikalary”netijesinde,ol böriden on(10) ogul dogýar. (L.Saladze.Ibn sina,sah 38,A.Bekmyradow,Göroglynyň yzlary,sah.27).Şol gök böriden (möjekden) bolan on oglanlaryň biri has güýçli we edepli bolýar.Şolardan hem hunnlaryň täze Aşık atly halky başlanýar.

Hytaý dilinde “A”-adyň öňünden goşulýan goşulma bolup,ol sahawatlylygyň alamaty-aňladyjysy bolýar,”şino”-sözi bolsa türkmençä möjek- böri diýip terjime edilýar,şeýlelikde Aşino-Sahawatly möjek(böri)diýen manyny berýär.

Bu oglanlaryň nesilleri Aşınler 200 ýyl gowrak Altay daglarynda önüp-ösüp köpelipdirler we b.e.316-nji ýylda gaýtadan dikeldilen hunnlar ýene-de daşky duşmanlar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar we Beýik Sähany goraýjylaryň wezipesini öz üstlerine alypdyrlar.Olar daşky duşmanlaryň iki paýtagtyny basyp alyp olaryň imperatorlaryny-da ýesir alypdyrlar,olaryň goşunlaryny Huanhe derýasyndan Ýanszi derýasyna tarap kowýarlar.

Şol guwandýryjy hadysalardan 123 ýyl geçeninden soň 439-ýylda daşky duşmanlar has köp we güýçli goşun toplam iň soňky Hunn hany Muganyň goşunyny ýeňlişe sezewar edipdirler.Şondan soň Aşın han,hunlaryň serkerdesi Mugan

Nanşan daglarynyň jümişindäki bir derede-jülgede gizlenen bary-yogy 500 maşgala baş bolup:”Ilimi nirä äkitsemkäm” diýip pikirlenmeli bolýar.Şol wagt ol gaçgak gullary,tozdyrylan beýleki halklardan bolan maldarlary daşyna toplaп güýçli goşun döredip,daşky duşmanlaryň güýjini ýok edip hem biljek eken.Emma ol güýji döredäýse, olar töwerekdäki taýpalary talap wagşyýana hereketleri bilen sahatly Hunn-Aşin halkynyň adyna,öz adyna-da yskat getirjegini bilip,ol ädimi etmändir,saklanypdyr.Ýene-de bir çykalga,ol hem duşmandan aman diläp,onyň diýenini edip ýaşamak.Eger şeýle edäýse,daşky duşmana iň oňat ýigitlerini olaryň goşunçylygyna galan halkyny bolsa olaryň hyzmatyna bermeliligini bilip,ol ýoly hem kabul edip bilmeýar,ýagny, öz eli bilen öz halkyny gulçylyga,ýok bolup gitmäge sezewar etmäge bogny ysmaýar.

Şu hili pikirleri telim gezek kellesinde öwürän Aşin hany örän uly gahrymançylykly hereket edýär.Daşky duşmanlarynyň Nýanşan dagynyň töweregini gabap duran gözegçileriniň gözlerinden ýaşyryklykda öz halkyny daşky duşmanlaryň entek baryp bilmejek Altaý daglaryndaky hunnlaryň imperiýasynyň sugla saçýan iň soňky bölegine tarap alyp geçmäni başarypdyr.

Şu ýerde Altaýda mylaýymlylygyň,çydamlylygyň,zähmetsöýerligiň, gahrymançylyknusgasyny görkezip Aşin halky ikinji gezek gaýtadan döremeli bolýarlar.Ýuwaşlygyň,mylaýymlygyň nusgasyny görkezmekleriniň sebäbi sähranyň täze hojaýyny başbilmez Žužan Ordasynyň hereketlerine çydamlydygy,zähmetsöýerligiň nusgasyny görkezmek diýilende,ozalky adaty hünärleri çarwadarlygyň ýany bilen,ekarançylygy hem metal eretmekligi öwrenip çörek gazanmaly bolupdyrlar.

Aşinler ilki 50 ýyl Žužanlaryň saýasynda olara gylyçdyr ýaý okunyň uçlaryny guýup, ýasap berip ýaşapdyrlar.Soňra daşky duşmanlary öz çäginde çykarman saklap bilen hytaý ýüpeğine öz mallaryny çalşyp parahat ýaşýan Tele halky talaňlara ymtylýan Žužanlary gysyp Huanhe darýasynyň

goşantlaryndan Nýanşandan uly tigrirli arabalara goşlaryny ýükläp göçüp Altaýa gelen Tele halkynyň saýasynda altmyş ýyl parahatçylykda ýaşapdyrlar. Tele halky parahatçylyk söýüji türki halk bolupdyr. Aşinler bu halkyň türki diliniňki sýanbiý dillerine derek, medeniýetini, kanunlaryny, etniki şekil aýratynlyklaryny özlerine siňdiripdirler we özleriniň täze atlary-týurkýutlar diýenady hem alypdyrlar (L. Soladze, 39 sah.). Şu ýerde bu halk örän uly güýç döredýär şoňa göräde "Güýçli" gady "Týurk" diýen ady alypdyrlar diýip ýazýarlar. Olaryň güýçli bolanlygynyň şaýat hökmünde şu hadysalary, ýagny şol döwrüň in uly döwletleri bolan ýurtlar Hytaý we Eýran öz ilçilerini Aşinlere iberip aragatnaşyk saklamaga ymtylypdyrlar, 553-nji ýylda týurkýut aşinler Žužanlaryň garşylygyny syndyryp (öňki Beýik Sähranyň eýesi we hemme halklardan öz resmi adynyň bolmagyny talap eden tele-aşinlere-de týurk düýp sözün yzyna sýanbiý diliniň "ýut" goşulmasyny goşduran Žužanlaryň) Hingana Amur derýasyna çykýarlar. 558-nji ýylda bolsa Itil-Wolga derýasynyň çep kenaryna gelýarlar. 568-nji ýylda Buharanyň eteginde Sogdiana (Ibn Sinanyň (geljekki) watany) ugrundaky eftalitleriň garşysyna söweşi başlaýarlar. Uruş sekiz gün dowam edipdir, boýun egmezekler boýun egmezekleriň garşysyna çykýarlar. Eftalit halkynyň adynyň gelip çykyşy (eftalitler Sogdylaryň ata babalary) barada alymlar (1959-nji ýyla çenli) ýüz elli ýyl iş edinipdirler. Ahyrda-da A. Semenowyň, Neldekäniň, Gutşmidtň, L. Gumileriň we beýlekileriň irginsiz zähmetleri, tagallalary bilen eftalitleriň hem týurkýutlaryň hem damarlarynda şol bir gan "tele" halkyna degişli boýun egmezlik "di" "çidi" taýpalarynyň ganlary akýar eken. Ýöne eftalitler günortadan-demirgazyk Hytaýdan biziň eramyzdan öňki VII-asyrda gysylyp çykarylan Çidiler. Pamir töwereklerine biziň eramyzdan öňki XXV asyrlarda gelen ariýler (eýranyň asly halky) bilen garyşypdyrlar we Eftal derýasynyň jülgesi bilen Sogda (ýuegžeyleriň garşylygyny

syndyryp) eňipdirler. Abu Ali Ibn Sina dogmazynda 400 ýyl ozal eftalitleriň patyşasy Kidarýa öz paýtagty edip Bolo(Balh) şäherini saýlapdyr.

Bu iki halkyň gelip çykyşlarynda bir tapawut, ol hem, týurkýt-aşinleriň damarynda gadymy hunnlaryň hem ganynyň barlygydyr (şol ýerde 41 sah).

Buharanyň eteginde 8 güne çeken uruşdan soň Týurkýt-Aşinler Sogdiananyň eýesi bolup Merkezi Aziýada hunn gany bolan aşinleriň-týurkýutlaryň döwleti ykrar bolýar. Şol aşinler öz şäherlerini “Aşin” diýip öz halklarynyň ady bilen atlandyrandyrlar diýilip çaklanylýar. Bu söz diňe şu teswirde düşnikli bolýarda horezmi ýa-da sogdi(terminlerinde) sözlerinde entek ony düşündirip bilýän, görnüşde ýa-da mazmunda söz duşmaýar. Buharanyň eteginde “Týurkan” ady bilen belli ýene-de bir oba bar. Belkem bu iki gadymy ýurtlaryň (ilat ýaşaýan ýer manysynda) bir bütewi taryhy bardyr? Günbatar Týurk-Aşina halkynyň VII asyrdaky hany Helu baradaky maglumata E. Şeferiň işlerinde duşmak bolýar. Ýnha şu rowaýatdan we taryhy çeşmelerden şaýatlyk etmeginden ugur alsak bir obanyň Aşin-Afşana obasynyň (häzirki wagtky) adynyň, ýagny bir geografik adynyň gelip çykyşynyň nähili taryhy-geografik gürriňi bar eken. Şonuň üçin hem geografik atlar öwrenilmeklerine mynasypdyrlar.

§3. Medenýetli halklaryň geografik düşünjeleri.

Şu wagtky zamanda Eýran, Owganystan, Türkmenistanyň günorta bölegine girýän taryhy geografiki ýerleriniň düşünjesi barada maglumatlaryň esasy çeşmesi Isidor Horaskiniň “Dorožnik” (Ýolagçy). Emma şu çeşmeden başga-da taryhy geografiki we etniki taryhy awtorlaryň ýene-de birnäçe maglumatlarynyň esasynda Parfiýa döwletiniň ýokarky häkimlikleriniň ýerleşmeginiň hakykylygyny göz önüne tutup bolar.

Isidor Harakskiniň ugry Kaspi derwezesinden Orohosiýa çenli 12 welaýatlary tutýar. Şol sebäpli başga antik awtorlaryň eserlerinden bu welaýatlar baradaky maglumatlaryny biz ýol ugrunyň gidişine görä ýerleşdirýäris. Şu maksat bilen Flawiý Drianyň, Diodor Sissiliýskiniň, Strabonyň, Uly Planiniň eserlerinden peýdalandyk. Bu – Eýranyň, Owganystanyň, Orta Aziýanyň milletleriniň taryhy geografiýasynyň esasy çeşmeleri, az-kem maglumatlar başga awtorlarda hem bar.

Pompeý Troga-da, Polibiý-de, Plutarh-da, Kwint Kursiý Rut-da we Ammian Marselinde has gadymy maglumatlar – Affiýanyňky we Kursiý Rufuňky, çünki olar eden ýörişi taryhdan, taryhçylardan başlanýar. Arian we Kursiý Rutdan başga, sanalan awtorlaryň sitatalarynyň esasy hronologiki ýagdaýda berýäris.

Isidor Horakskiniň marşrutyna laýyklykda, biz maglumatlary indiki tertip boýunça ýerleşdirdik. Ilki Parfiýa döwleri barada we Kaspi derwezesi barada, soňra gidýan welaýatlary: Horaena, Komissena, Girkaniýa, Astauena, Parfiýa, Apawartikena, Margiana, Ariýa, Anauon, Jarangiana, Paraýtagena, Parapanisadlar we Gedrosiýa “Dorožnikde” bellänilip geçilmedikleri barada aýdyp geçmeli, emma başga hemme eserlerde olar bar. Şol sebäpli, biz ol welaýatlary Parfiýanyň ýokary welaýatlarynda alyp galdyk.

I Parfiýa döwleti

1. Pliniý: “Jemi 18 parfiýa patyşalyk (hökümdarlyk) bar, şeýle diýlip, iki deňziň arasynda ýerleşýän welaýatlara diýilýän Gyzyly – g.o-da we Girkany – d.g. Ýokarky diýip atlanýanlaryň 11-si Ermenistanyň serhedinde we Kaspi deňziniň kenarynda başlanýar, olar ýaşaýyş ýollary eýýam şu taýda tapýarlar. Galan 7-si aşaky diýip atlandyrylýar” (IV 29,1).

2. Ptolemey: “Altynjy kitap şundan ybarat: Beýik Aziýanyň ýerleri barada, ýagny: Assiriýa, Suziana, Midiýa,

Persida, Parfiýa, çöllük Karmaniýa, Bagtly Arawiýa, Karamaniýa, Girkaniýa, Margiana, Baktriana, Sogdianlar, Sarlar, Imaý daglarynyň arasyndaky Skifiýa, Imaý daglarda dal Skifiýa, Serika, Ariýa, Paraponisadlar, Drangiana, Arohosiýa, Çedrosiýa barada (VI.0)”.

3. Ammian Marsselin:”Witanslaryň häkimlik edýän, ýagny otly goşunyň atbaşylary patyşalar we hökümdarlyk edýän – galan kiçileri sanap çykmak kynrak boljak, hökmana däl. Pars welaýatlary indikiler: Assiriýa, Suziana, Midiýa, Pars, Uly Karmaniýa, Girkaniýa, Margiana we Baktriýalaryň, Sogdianlaryň we Saklaryň ýerleri, soňra bolsa Imaýyň ol tarapyndaky Skifiýa we şu daga çenli, Serika Arhiýa, Parapamisadlar, Drangiana, Arahosiýa we Çedrosiýa (XXIII, 6, 14).”

II Kaspi derwezesi

4. Arrian: “Isgender ýaly gitseň bir günlük ýol aralykda Kaspi Derwezesinde duran Ragi ... Onuň özi bolsa parfiýalylara tarap ugrady: birinji gün Kaspi derwezäniň ýanynda lager bolup ýerleşdi, ikinji gün derwezeden geçip, öňe ugrady (II, 20, 2-4)”.

5. Strabon:”Girkaniýa Tapaň paýtagty, aýdyşlary ýaly, Kaspi Derwezesinden 1400 uzaklykda (stadiýada) az-kem ýokarda ýerleşen (XI, 7,2)”.

“Apollodoryň aýdyşyna görä, Kaspi derwezesinden Raga çenli, 500 (stadiýa) uzaklyk, parfiýalylaryň paýtagty – Gekatompila – çenli hem – 1260 (XI, 9, 1). Şäher (Ragi, ony parfiýalylar Arsakiýa diýip atlandyrylan) çen bilen Kaspiý derwezesinden günortadan 500 uzaklykda ýerleşýär (XI, 19,6)”.

6. Pliniý: “Geçelge derweze diýip atlandyrylýar, ýagny dag jynslary diňe bir dar, insiz ýol bilen bölünýär, şol ýoldan diňe araba geçip biler. Onuň uzynlygy 8 müň ädim (6-7 km-e golaý) we durşuna el bilen edilen (adamlar bilen) (VI, 17,1)”.

“Şol ýerde parfiýalylar (ýa-da prestiler) ýaşayarlar, olar ýene-de ýol boýundaky diýip atlandyrylýarlar, sebäbi Kaspi Derwezesi olaryň eýeliginde bolan. Derwezeden çykan ýeriňde kenara çenli ýanaşýan Kaspi tirasiniň arasyna düşýärsiň: bu derwezä we deňze at beren ... Şu geçlege Beýik Isgenderiň ýörişiniň beýan edilşinde aradaky uzaklygyň sanawynyň başlangyç ýeri” (VI,17,3).

7. Ammian Marselin: “Şu soňky ýerden (Gekatompiladan – I. H.) Kaspi deňziň kenary boýunça Kaspi derwezä çenli 1040 (stadiýa) uzaklyk hasap edilýär” (XXIII, 6,43).

III Horena

8. Starbon: Parfiýa döwletiniň düzümine komisenä we Horena girýär, edil şonuň ýaly, öň Midiýa degişli Kaspi derwezäniň hemme welaýatlary diýen ýaly, Raga we topirlewriň ýurtlkaryna çenli (XI, 9,1).

9 Pliniý:”Başga tarapda (Kaspi dewezäniň) Parfiý çöllükleri we Sçiten daglary gidýär, soňra bolsa Parfiýanyň gelşikli, gözəl ýerleri gidýär, dag Hoara diýip atlandyrylýarlar. Bärde 2 Parfiýa şäherler ... Gekatompin Parfiýanyň oaytagty, (Kaspi) derwezeden 133 müň ädim daş, şol sebäpli, Parfiýa döwleti hem derwezeler bilen ýapyk” (VI, 17, 2).

10. Ptolemeý: “Girkaniýanyň ýanynda Parfiýanyň bir bölegi Komissena diýip atlandyrylýär, onuň çala ýokary bölegi bolsa – Parfiýena, soňra Horoana we Paratautekena” (VI, 5, 2-3; jemi – E. A. Honçadskiý).

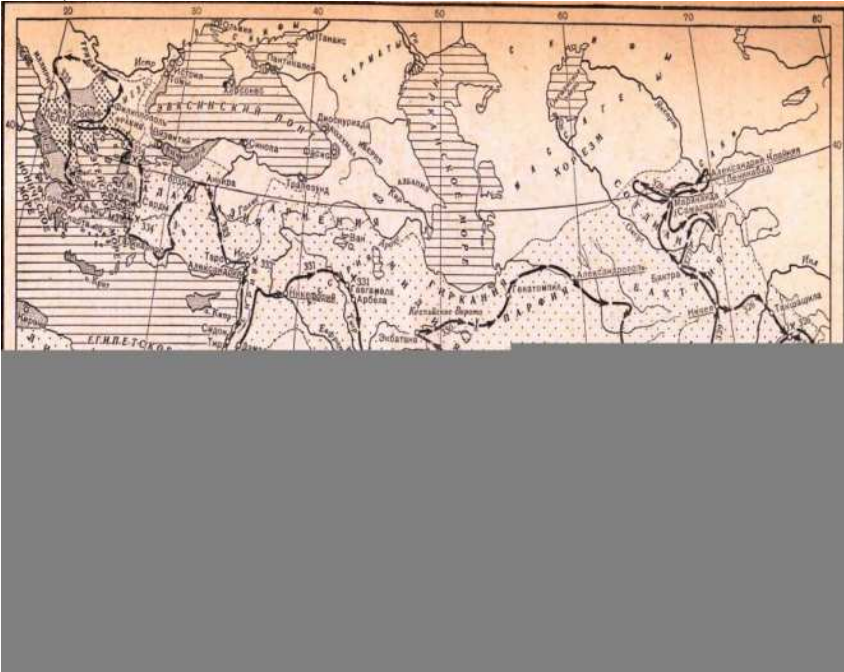
IV. Komisenä

11. Strabon: № 8

12. Ptolemeý: № 10.

V. Girkaniya

13. Arrian: "Girkaniya... Baktriya gidýän ýoluň çep tarapynda ýerleşýär. Ony beýik daglar ýapýar; onuň aňyrsyndaky düzlükler beýik deňze çenli uzalyp gidýär. Isgender Girkaniya ugrayar. Ilkinji daglardan aşyp... (soňra) jülgeden geçip... Isgender Girkaniya ýola düşüp, girkanlaryň şäheri Jadrakarta ugrady. Jadrakarta Girkaniýanyň iň uly şäheri, şol şäherde hem patyşanyň köşgi ýerleşýärdi. (Girkaniýadan) ol parfiýanlylara tarap ugrady, aňyrdan bolsa Aziýanyň serhedine ..." (III, 23, 1-6;25,1).

1-nji surat. Aleksandr Makedonskiniň ýörişi.

14. Kursiy Rut: "Isgender öz atly goşuny bilen we birnäçe hatardan ybarat gyslyşyp nyzama duran pyýadac goşuny bilen 150 uzaklygy geçip, Girkaniya golaý düzlükde ýerleşdi" (VI, 4,3). "Patyşa bolsa hem ýoluny dowam etdi..."

Ilatyň söweşjeňligi we bu döwletiň tebigatynyň geçmesiniň kynlygy patyşanyň ünsüni tijetdi. Kaspi deňzine çenli ýetýän bu giň düzlük, oňa iki dag şahalary girip gidipdir. Şol ýerde patyşa tokaýly geçip bolmajak ýollardan geçip, 20 uzaklygy öňe süýşdi; derýalar we suw joşgunlewry onuň ýluny kynlaşdyrdy... Bol bolan başga iýmitlerden daşary bu ýurtda ir-iýmiş baglary hemn kân, üzüm ösmek üçin gowy topargy bar. Bärden gaýdyp, Isgender ýene-de 30 uzaklyga süýşdi we ... Arwy şäherine süýşdi, golaýlady.” (VI, 4, 14-23). “Patyşa eýýäm Girkaniýanyň çetindäki etraplara girdi” (VI, 5,1). (Mard tirelerini basyp alansoň) tiz wagtda Dariniň köşgi ýerleşýän Girkaniýa şäherine golaýlady. (VI,5,22). “Soňra... Isgender Parfiýa tarap ugrady”. (V, 5, 32).

15. Diodor: ”Isgender Girkaniýa ugrady we 3 gün ýoldan soň Gekatompil diýen şäheriň ýanynda ýerleşdi.”. (XVII, 75,1). “Isgender goşuny bilen, güýç bilen Girkaniýa girdi we şu ýurduň hemme şäherlerini basyp aldy, Kaspi deňzine çenli, ony kāmahal Girkan deňzi diýip hem atlandyryrlar” (XVII, 75,3

“Girkaniýanyň kenaryndan gidip, Isgender mard diýen milletiň ýurduny basyp aldy” (XVII, 76,3).

16. Plutarh: ”Täze gujurly goşuny bilen ol Girkaniýa girdi; bärde deňziň aýlagyny gördi, ol Pontdan kiçi dälde... “Deňiz materige 4 sany aýlag bilen girýär, bu bolsa iň demirgazykdaky ol we Girkan, Kaspi deňzi diýlip atlandyrylýar” (Isgender, 44).

17. Strabon: “Girkaniýa ... hakyky we iň köplenç bu düzlük ep-esli şäherdi. Olaryň sanyna Talabrana, Samariana, Karta we Tapa paýtagty girýär. Aýdyşlary ýalky, soňky deňizden birnbäce ýokarda ýerleşen (günortarak – I. 4), Kaspi deňizden 1400 uzaklykda” (XI, 7,2). “Girkaniýanyň içinden deňze girýänça Oh we Oks derýalary geçýär” (XI, 7,3).

18. Polibiý:”Patyşa (Antioh) çöllükden geçip, Gekatompin diýen şähre çenli ýetrdi. Ol Parfian jümmüşinde

ýatyr we dürli taraplardan gelýän ýollar sepleşýänleri sebäpli, öz adyny aldy.” (X, 28,7).

Çirnik şäheri Tambarkdan ýakynda ýerleşýär. (şäher goranmak üçin berkidilmedik, emma giň we patyşanyň köşgi bilen), Sirnik şäheri goranmak üçin berkidilenligi sebäpli we başga-da üpjünçilik üçin Girkaniýanyň paýtagty bolup durýar. (X, 91,5-7).

19. Pliniý:”... soňra bolsa trela gidýär: tapirler, anarianlar, stawrlar we girkanlar, olaryň kenaryndan ýaňky Sibera derýadan, Kaspi deňzi Girkaniý deňzi diýlip atlandyrylýar. Siberň başga tarapoynda ýene-de Haksir we Strat diýen derýalar bar; Olaryň hemmesi Kawkazdan aşak akýarlar” (VI, 18,1).

20. Ptolemeý: ”Hibiýa çäginde we Oksuň başlangyç ýerinden uzalyp gidýän Girkaniýa, demirgazykdan Girkan deňiz bölegi bilen çäklenýär. Şu bölekde ýerleşýärler: şäher Saramanna, Haksera derýanyň aýagy, Sokanda şäheri we soňra Oksuň aýagy. Günbatarda Hibiýanyň belli bölegi bilen Koran daglaryna çenli çäklenýär. Günortada Parfiýa bilen, Koran dagy boýunça belli serhetde: gündogarda – Margiana bilen, ýokardaky sanalyp geçilen serhet şäherlerini birleşdirýän dagly ýurt. Girkaniýanyň deňiz boýundaky etraplarynda maserler we astauenler ýaşaýar. Hakserleriň aşagynda hrindler ýaşaýar, Korona dagyna çenli Arsitis diýen ýer ýerleşýär we astauenleriň aşagynda Sirakena ýeri. Girkaniýanyň içki şäherleri: Boranga, Abransa, Kasana, Abardina, Sorba, Sinaka, Amaruza, Girkaniýa – paýtagt, Sali, Osmurna, Maisoka (VI, 9, 1-7)”.

21. Ammian Marselin № 7:”Kamaniýadan materiğiň içinde girkanlar ýaşaýar, ýaşaýan ýerlerini ol atly deňiz ýuwýar. Şu wagt iki sany ady belli derýa bar: Oks we Maksera, ol derýalardan käwagtlar gaplaňlar ýüzüp geçýärler. Atlary kän bir belli däl köp şäherleriň arasyndan girkanlarda iki sany ady belli deňziň kenarynda ýerleşýän iki sany şäher bar: Sokand we

Saramanna; galanlary ýurduň içinde ýerleşýärler; Asmurna, Sala we olardan has belli – Grikana” (XXIII, 6,50, 52).

§4. Gadymy dünýä döwürdäki materialistik düşüňjeler.

Strabon: “Parfiýa uly däl. Onuň boşlugynyň ähli ýeri gür tokaýly, dagly, garyp, şol sebäpli patysalar öz goşunlaryny basym geçirip gidýärler, ýagny bu ýurt olary gysga wagtlaýyn-da ekläp bilmeýärdi” (XI 9,1).

Pliniý: “Parfiýanlar barada aýtsaň, Parfiýa elmydama aýdylan daglaryň eteginde ýerleşýärdi. Ony hemme şu tireler gurşap alýandyr:... (Parfiýanyň) ortasynda – Gekotompil, hökümet baştutanyň ýaşaýan ýeri Arşaka we Parfiýena ýerdäki ady belli Niseýa hem onuň baştutanynyň adyny göterýän Aleksandropol ” (VII 29,2).

Ptolemeý: “Parfiýa günbatarada ýokarda aýdylyp geçen Midiýanyň bölegi bilen serhetdeş Koran dagyndan deňeçerlik çyzyk boýunça gidýän – Girkaniý demirgazyjda, gündogarda Aziýa bilen ýokarda aýdylan ülkeden Mistoroma dagyndan geçýän ... günortada – çöllük Karmaniýa bilen daşynda duran ülkeleriň birleşdirýän çyzyk boýunça Porhoatra daga çenli.” Girkaniýanyň ýanyndaky Parfiýanyň bir bölegi Komissena diýip atlandyrylýar, Ondan ýokardaky bölegi – Parfiýenanyň, soňra – Hoarena we Paratautikena ondan soň Karmaniýanyň ýanynda – Tibikena, ýanynda duran Sabid şäheri. Parfiýanyň şäherleri we obalary: Abrodaks, Oýnuniýa (ýa-da Sinuniýa), Koribrakagala, Roara, Sutta, Arakiýena, Dordomana, Gekatompil – paýtagt, Sidnaga, Parbara, Midiýa, Haraks, Apomes, Asna, Semina, Moriha, Tastaha, Armiana, Hoara, Pasakartiýa, Rudo, Limpsimida, Artakana, Apta, Ragaýa” (VI, 5,1-4). (terjime – E. A. Monçadskaýa).

Ammian Marsellin: “Parfiýa bilen parfianlar serhetdeş, olar garly we gyrawly ýerde ýaşaýarlar. Ol ýerde Hroatr diýen derýa

geçýär, başga derýalara garanynda suwy bol. Şäherleriň arasynda iň ady belliler-Meziýa, Harana, Abamiýa we Gekantompil. Şu soňky ýerden Kaspiý deňziniň kenaryndan Kaspiý derwezä çenli 1040 uzaklyk diýýip hasap edilýär”

Strabon: “Aziýa we Margiana Aziýanyň şu böleginde iň güýçli we kuwwatly ýurtlar. Daglar düzlükler we olary suwarýan Ariý we Marg derýalary akýar.”

Pliniý: “Ondan soň Margiana diýen ýer gidýär... Ol 1500 uzaklyk daglar bilen gurşap alnan we 120 müň ädimlik çölün onuň daşyna alyp durany sebäpli şol ýere barmaklyk kyn. Ol Parfiýa welaýatyndan welaýatyndan garşy dur we Isgender onuň içinde Aleksandriýany gurdy. Haçanda ony pes medeniýetli gelmişekler weýran edenlerinde ony şol öňki ýerinde Sewligiň ogly Antoh täzeden gurýar, Siriýa meñzeş ody ýatladýar. Mar derýanyň goly, Zotaletde birleşýäni üçin, onuň üstünden ýanyany sebäpli ol ony Selewkiýa diýip atlandyrdy. Şäheriň töweregi 70 uzaklygy tutýar.”

Ptolemey: “Margiana Günbatarda Girkaniýa bilen çäklenýär: Demigazykda Oks derýanyň aýagynda Baktriýaň serhedine çenli çekilen Siriýaň bölegi bilen ... günortada – Aziýaň bölegi bilen... gündogarda – Baktriýaň bölegi bilen. Bu ýerden uly derýa geçýär – Marg... Oksyň ýanynda ýerleşýän ýerlerde derbekler ýaşaýar, olardan aşagrakda – massagetler, olardan aňyrdan parmlar we daýlar. Olaryň aşagynda Margianaň çöllügi ýatyr. Şu çölün gündogarynda – tapurlar. Bu ýeriň şäherleri: Ariana, Sena, Arata, Argadina, Ýassona, Reýa, Antiohiýa Margianskaýa, Guriýana, Nissaýa”.

Arrian: “ Girkaniýadan Isgender parfianlara gitdi, ol ýerden bolsa Aziýanyň serhedine onuň hökümdary Satibarzanyň ýanyna geldi. Ol ariýleriň ýaraglandyryp olary Artonoanna şäherinde ýygnaýdy. Şeýlede gumyň içinde ýitip giden guramaýan derýalar akýar.” (IV, 6, 6)

Diodor: “Çogon giden goşunlaryny Ariýanyň hökümdary Satibarzan gyryp çykypdyr. Aleksandr onuň

garşysyna gidýär. Sapibarzan öz goşunyňy Hartakana şäherinde ýygnaýar.” (XVII, 78, 1)

Strabon: № 32 “Girkan deňzinden Aziýa çenli 6 mün geçelge”. (XI, 8, 1). “Baktriana hem Aziýanyň demirgazygynda Ariýalardan aňyrdan Parfianlar ýaşaýar. Isgender ilki Ariana geldi, soňra dranglaryň ýerine, ondan soň emergetlere bardy.” (XV, 2, 10).

Pliniý: “Köp kişi Indiýanyň Günbatar serhedi däl diýjek bolýar, hemde şu ýere ýenede dört häkimligi goşýarlar, ýagny gedroslary, arahotlary, arileri we parapamisaglylary. Maldarlar esasy iki derýaň ýanynda toplanan Toñderon we Arosab bärde Artokany şäheri we Ariý derýasy tapylýar. Bu şäheriň 30 stadiýa göwrümi bar.” (VI, 25, 2).

Ptolemeý: “Aziýanyň çäkleri Demigazykda Baktriýa bölegi 3... Günbatarda Parfiýa we Karmaniýa çöllügi, Günortada Dragiana, Gündogarda Parapamisadlaryň ýurdy. Ýurdyň içinde Ariýa derýasy akýar. Onuň başlanýan ýeri Safir daglary. Ariýada ýerleşýän şäherler we obalar: Disda, Nabaris, Tawa, Agura, Bitaksa, Sornagana, Sifara, Bogadiýa, Warna, Godana, Orfiana, Taukiana, Astanda, Aleksandriýa, Kapatana, Kaska, Sateýra, Orbitana, Nisibis, Parakanaka, Sariga, Darkama, Kotana, Jimira”. (VI, 17, 1-8)

Ammian Marselin: “Seramida soňra Aziýa ýanaşýar. Ol ýerlerden Ariý atly derýa akýar, ol bolsa Iol atly uly köli emele getirýär. Bu ýurtda kän şäher bar, olardan has ady belliler Witasa, Sarmatina, Sofira, Nizibis we Aleksandriýa.” (XXIII, 6, 69)

Isidor Harakistiden başga antiki awtor bu ýer barada hiç hili maglumat berenoklar. Ptolemeý bu ýurduň ýerini Parfiýa döwletine goşýar.

Arrian: “Ol öz goşuny bilen Jaranglaryň (Ariýadan) ýerine gitdi we patşanyň köşgüne çenli ýetdi.” Folituň dildüwüşligini basyp, Bessyň üstüne Baktriýa gitdi, ýol ugrunda draglary we gadoslary boýun egdirýär⁴³. Diodor:

“Soňra bolsa Aleksandr 30 günün içinde hemme häkimligi basyp alýar we Dragiana ugraýar. Ol ýerde Drangena köşgünde ýaşap öz goşunyna dynç berýär.” Strabon: “Aziýa bilen bilelikde Drangiana hem salgyt töledi. Eratosfen boýunça Aleksandriýadan Aziýa ýurdyna çenli 1600 aralyk.”

Arrian: “Isgender Sogdianada öz işlerini bolup we Sogdiý gaýasyny eýeläp paretanlara tarap ugrady. Horiýena galasyny basyp alyp Isgenderiň özi Baktriýa tarap ugrady. Prateriý bolsa Katanyň we Austanyň garşysyna iberdi. Olar bilen örän gazaply söweş boldy. Söweşde Krateriň goşunlary ýeňdi.”

Kurssiý Rut:IsgenderKrateri döwründe Gawtany we Kateni yzarlamaga iberdi, Gawston ýesirlege alyndy. Katen bolsa söweöldürilýär. Pliniý :”Parfiýa we Ariýanyň (Ariýa) arsynda Paratakenleriň ýerleri ýatyr.”

Arrian Tawr dagy “Baktriýada Paropamis dagy bilen birleşýär, ony makedonlar Kawkaz diýipatlandyrylýar “(V,5,3).”Baktriýadan ýazyň ahyrynda öz goşuny bilen indlere tarap ugrady, ony günün içinde Kawkazdan aşyp ol Aleksandriýa şäherine ýetdi Kotena derýasyny çenli ýerleriň hökümdary edip ony Triýa şäherine gelip ol kafena tarap öwürüldi”

Kurssiý Ruti:” Bu işlerini sazlaşdyryp (Filotuň dildüwişligi - J. h), we ariýleriň üstünde hökümdar goýup, Isgender arimaslaryň ýurduna tarap ýörüş yglan etdi. Bu ýurtda Isgender üçin günün içinde geldi... 60 günün içinde patyşa tiräniň işlerini sazlardy... ol Pantiý derýasyna çelnli ýerleri bar bolan arahorlara boýun egdirdi. Soňra patyşalar bilen söwda edesleri gelmeýän öz goňşularyna az belli bolan tiräniň ýerlerine girdi. Bular paropamisadlar Şol taýdan goşunlar Kawkaz daglaryna tarap ugradylar. Olar Aziýany görýärler.. Goşunlar Kawkazdan 17 günün içinde aşdylar we “Aleksandriýa” şäheriniň düýbini tutmak üçin ýer bellediler.”

Diodlar: ” Şu ýyl (b.e. öň 328 ýyl) Isgender parapamisadlara garşy çykyş etdi. Şondan soň ol Kawkaza bardy we şolýerde ýerleşdi: Kābir kişiler ol dagy Parapamis dagy diýip atlandyrdylar. Bu dagy 16 güniňçinde geçip Midiýa gidýän geçelgäň ýanynda Aleksandriýa şäheriniň düýbini tutdy. Özi bolsa goşuny bilen Baktriýa ugrady”

Strabon:”Arian başlan daglara Makedonlar Kawkaz diýip at berdiler. Pes edepli gelmişeklerde hem (warwarlar) demirgazykdaky derelere Paramapis, Emoda we Imaý diýip atlandyrylypdyr.” “Baktriler Indiýa garşylykly, sebäbi onuň uly bölegi Parapamisiň ugrunda ýerleşýär”. “Isgender Indiýany sag tarapda goýup, Parapamisten geçip Baktriýa we d.g. welaýatlara geçdi. Ol ýeriň bar ýerlerini basyp alyp ... ol birinji gezek Indiýa tarap ugrady ... Soňra yzyndan bolsa, g.b. Indiýanyň serhetlerine öwrüldi we Plemiriýa şäheriniň ýanyndaky Kōten derýasyna girýän Hoasp we Kōten derýalaryna Kōten derýasy Gorid şäherinde ýakyn geçýär, soňra Bandoben we Çandariden geçýär” “Indiýanyň akymynda Parapamisadlar ýaşaýar. G. o. – arahoslar, has g.o.-da başga tireler bilen aratotlar.

Parapamisadlaryň g.b.-da ariler ýaşaýar, arahotlaryň we gedroslaryň ýurdunyň boýunda dranlar”. Dranglaryň yerinden Isgender arilere we arahotlara geldi. Pleýadanyň giren wagty bolsa parapamisleriň ýurdundan geçdi. Bu ýurt dagly, üstesine hem garly, şol sebäpli ýol kyn boldy. Isgender gýşy şol ýerde geçirdi we şäheriň düýbünü tutdy.

Pliniý: Arahotlardan soň g.o.-da gedroslar ýerleşýärler, d.g.-da bolsa – Kawkazyň ýanynda ýerleşýän Kartana şäherinbde parapamisadlar. Bu ýerde (Parapamisad) bantiýleriň garşysynda ýerleşýär, soňra sindranlar, danglar, parapianlar, kantanlar, manlar, Kawkazyň ýanynda Isgenderiň guran şäheriniň ýanynda kadruslar

Ptolemey: Parapamisadlaryň ýurdy çäklenýär: g.b.-da – Aziýa, d.g.-da – Baktriýa, g.d. – Indiýa, g.o.-da – Aratosiýa.

Ýurduň derýalary: Baktriýadan gelyän Dargoman we başga derýa Koas bilen sepleşýän ýurduň d.g.-da bolitler ýaşaýar. G.b.-da – aristotilar, paristler – günortarakda ambautlar – gündogarrakda parapamisadlar ýurdunda ýerleşýän şäherler we ovalar: Parfiýa, Drastoka, Garaka, Naulibis, Parfiýa, Loharna, Tarbakana, Bagardo, Arguda”

Ammion Marsellin: “Arilerden ýakynnda parapamisadlar ýerleşýär. Olardan gündogarda Indiýa, günbatarda bolsa Kawkaz ýatyr. Olaryň ýerleri Baktriýadan başlanýan Ortogordamar derýasy suwaryar, olardan başga-da şäherler bar. Olaryň iň ady bellisi: Guzako, Nawlib we Ortospana”

Arrian: “Filotyň dildüwüşigini basyp, ol Bessiň üstüne Baktriýa gidýär, ýol ugrunda dronglar we godroslary hem boýun egdirýär. Kursiý Rut: № 50 seret

Gedrosiýadan soň Isgender az günün içinde Arohosiýa boýun egdirýär Strabon: № 38, 44, 54 seret. “Arotosiýa hem (Aziýa we Drangianadan) ýakyn ýerleşýär: ol Aziýanyň bölegi bolup, Ind derýa çenli daglaryň eteginde ýatyr Eratosfen boýunça Drangadaky proltasiýadan Arohotlaryň şäherine çenli – 4120 uzaklyk

Eratosfeniň aýdysyna görä, rahatlar we masagetler baktriýalaryň ýanynda, Oks derýanyň akymynda ýaşaýarlar.

Pliniý: “Indiň ýanyndaky ýaşaýan tirelerden soň dagly ýerler ýerleşýärler. Semiramid şäheri Parahesiň ýanyndan akyp gidýän Erimanyň derýasy gidýär.”

Ptolemeý: “Arohosiýa çäklenýär: g.b.-da Drangiana, d.g.-da parapanisadlylaryň ýurdy, g.d.-da – Indiýanyň bölegi bilen... g.o.-da – Gedrosiýanyň bölegi bilen. Bu ýurduň d.g. böleklerinde ýaşaýanlara parsietler diýýärler, olaryň aşagynda sidrler, joritler. Arahosiýanyň ady bel şäher we obalar: Ozola, Foklis, Aleksandriýa, Rizana, Arbana, Sigara, Hoaspa, Arahot, Asiaka, Çýammaka, Maliana, Dammanu”.

Ammian Marsellin: Dranglaryň garşysynda Indiýa sag tarapynda öwrülip duran Arahosiýa görünýär. Indon kän kiçi

derýa bölünýär, ol köp suwly we Arohotosirena diöli emele getirýär. Bu ýerde hem şäher bar, iň tapawutlanýanlary: Aleksandriýa, Arbaka we Hoaspa”

XVI Gedrosiýa

Arrian: № 42 seret

Kursiý Rut. № 50 seret

Strabon: № 43, 54 seretmeli: “Arianada birinjiden hem arbiler ýaşýar, olaryň yz ýanynda aralaryny bölýän Arbis derýaly oritler. Neartyň aýdysyna görä, arbielr deňziň boýunyň 100 uzaklygyny eýeleýärler. Soňra oritler gidýär – ol özbaşdak millet. Şu ilatly ýurduň deňiz ýolunyň kenarynda 1 800 uzaklykdan ybarat”

Ptolemeý: “Gedrosiýa çäklenýär: g.b.-da – Karmaniýa, demirgazykda – Drangiana we Arahosiýa, g.d.-da Indiýanyň bölegi bilen, Arabis derýanyň aýagy gidýär. Arbisa dagy gedrosyň ortasyndan geçýär. Deň ýanynda ýerleşýän ýerleriň böleginde arbitleriň obalary ýatyr, Karmaniýa golaýlaýan böleklerinde – parsidler, misarnaýarlar: ýurduň hemme içki bölegi Daradena diýip atlandyrylýar.”

Şu maglumatlaryň peýdalanmagyň oňaýlylygy üçin we olary sistema goýmak üçin biz tablisa düzdük (tablisa 7) we awtorlary hronologik tertibine (5 surat) № 7 tablisada hemme antiki awtorlar üç hronologiki topara bölünen. Birinji topara diňe Gerodot girýär, ýöne oňa Aleksandr Makedonskiniň g.d.-ra ýörişi barada ýazan awtorlary hewm goşmaly. Soňra Parfiýa döwletiniň düzümine giren g.d. milletleriň şu awtorlaryň hemmesine belli dälidirler. Antiki awtorlaryň ikinji topary – Diodor, Arrian we Kursiý Rut. Olar Ahemenit döwletiniň g.d. ýerleriniň geografiki maglumatlaryny Aleksandr Makedonskiniň ýörişlerine gatnaşan şaýatlaryndan peýdalanan. Bu awtorlar Isgenderiň Ýewropanyň taryhyna çekilen milletler barada habarlary saklap galdylar. Birinji topar awtorlara mälüm bolan milletlerden we ýurtlardan hem belli boldular.

Antiki awtorlaryň üçünji hronologiki toparý öňküleriň maglumatyny doldurdylar.

Üçünji hronologiki toparý awtorlary (Pliniýden başgasy) ýurtlaryň arasynda Paraýtakenanyň ikinji toparyny ýatlamayanlygyny belläp goýmaly. Muny Isidoryň “Ýolagçysy” düşündirýär, şol ýerde aýdylyşy ýaly, bu ýurt öz adyny Sanastana diýip atlandyrýar. Başga tarapdan bolsa saklaryň döwleti Ptolemneýiň “biografiýasynda” bar we onuň beýan edilmegi Sogdiananyň we Skifiýanyň arasynda ýerleşýär.

Şunuň bilen, antiki awtorlaryň geogrtafiki gözýetiminiň giňelmegini indiki umumy görnüşde görkezip bolar: ilkinjy, Isgender Gündogara ýörişe gitmänkä, ýewropa alymlary, Ahemenidler döwletiniň düzümine höküm etmek girýän diňe uly ýurtlar bellidi. Soňra bolsa, Isgenderiň ýeňşinden soň Drangianadan Indiýa çenli ýene-de birnäçe uly döwletler belli boldy. Ellinizm döwründe Orta Gündogaryň geografiki çäkleri öňküsi ýaly bolup galdy, emma Ýewropa taryhynyň agramy Gündogar Ýerorta deňzine we Ýakyn Gündogara geçirilen soň, uly bolmadyk milletleriň arasynda bölünişiklik meýilleri giňelýär, bu bolsa öňki etniki bitewilik giňişlikleriň owranmagyna we birnäçe maýda döwletleriň bölünip aýrylmagyna getirdi. Olar has uly döwletler bilen goşulyp, iňsoňy özbaşdak döwlet bolup bilmediler.

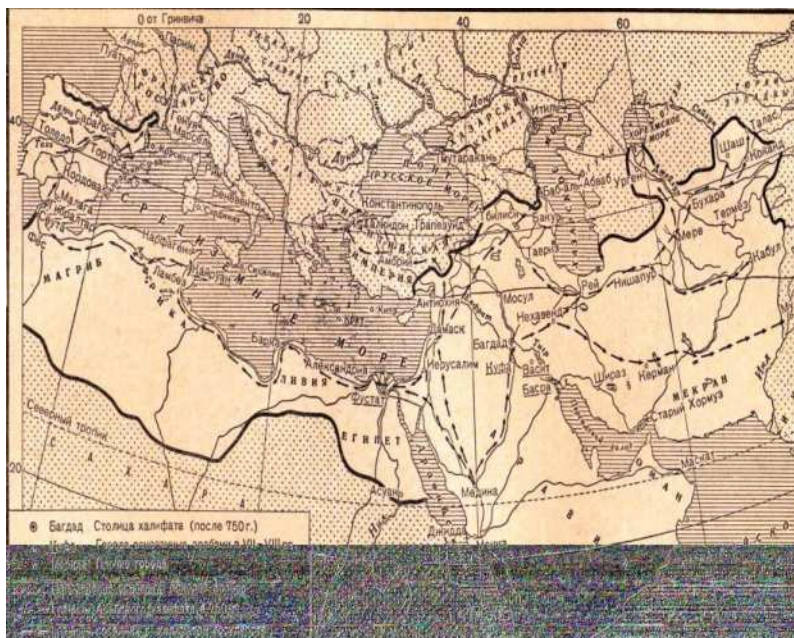
§5. Orta asyrlardaky materialistik düşüňjeler.

Ýewropada feodalizmiň döremegi we ösmegi bilen dini dünýä garaýşyesaslanan ylmy ugurlarda durgunluk üýze çykýar. Irki orta asyrlarda (V-XI asyrlar) dürli ýurtlar arasyndaky gatnaşyklar, söwda aragatnaşygy kesilýär diýen ýaly. Bibliýanyň öwredişine mahsus dünýä garaýyş pikirleri giňden halka ýaýradyp, tebigy hakyktdaky görülyän zatlar dürli meseleler, ertekiler ýa-da ýokary güýç bilen düşündirilip

başlanylýar. Düzülen kartalar has ýöpten bolupdyrlar, köpülenç uçmahyň şekili görkezilipdir.

Umuman orta asyr geografik düşünjäniň ösüşini 4 bölege bölüp seretmek bolýar.

- 1) Ylmy düşüňjeler şol döwürde Araplarda has ýokary derejede bolupdyr. Arap ýurtlary VII-XIV asyrlarda Orta ýerdeňiz kenarlaryny, ýakyn gündogary (garşyna Aziýany) özüne birleşdirensoň olardaky geografik düşüňjeler has giň bolupdyr. Olar eýýäm VIII-X asyrlarda Aziýanyň içki böleklerine-de aralaşyp, basyp alan ýerleriniň tebigy şertleriniň, ilatynyň, hojalygynyň aýratynlyklary barada maglumatlary ýazyp galdyrypdyrlar.

2-nji surat. Araplaryň ýorişleri.

Arap syýahatçylary, Arap ýarymadasndan Eýrana, Hindistana, Orta we Merkezi Aziýa, Indoneziýa we beýleki

ýerlere gidip ol ýerleriň geografiýasy barada köp maglumatlar toplandyrlar. Ýewropaly alymlaryň ýalňyş ýazmaklaryna görä (Jekuli 1989 53 sah.) Ibn Sinany, Birunyny hem arap geograflary ensiklopediýaýy alymlary diýip görkezilýär. Emma olar Orta Aziýada dörän öz döredijiliklerini soň arap ýurtlarynda dowam edendirler.,

Ibn Sina 980-1037 köp tebigy bilimler barada taraplaýyn düşüňjesi bolan örän çuňňur düşüňjeli alym. Onuň filosofik dünýägarayyşlary häzirki öz gymmatyny ýitirmeýärler.

Biruni (973-1048) Eýran tekiz daglyklarynda, Orta Aziýada, Hindistanda köp syýahat edipdirler. Onuň dünýä belli «masudyň Kanuny» diýen işinde trigonometrik ýol bilen geografik uzaklyklary hasaplamaklygy ilkinji döredendir. Onuň şol kesgitlemeleri häzir hem iň dogry hasaplanlyp ulanylýar. Ol Nepal, tibet, Ferganadan g/d-daky Trkistanyň ýollary barada we Ýeriň Günüň daşyndan aýlanýanlygy hakyndaky maglumatlary ýazyp galdyrypdyr. XII asyryň belli geografi Idrisi (1100-1161(1165) D/g Afrikada, Ispaniýada, Portugaliýada, Fransiýada, Kiçi Aziýada syýahatda bolupdyr. Şol gezen ýerleri we Italiýa, Germaniýa hakda-da ýazgylary galdyrypdyr. Ol tegelek we dörtburç kartalary çyzypdyr.

Kartalarda gradus ýok we onçakly takyk düzülen däldir. Ol kartada g/d Ýewropa derýasynda çenli görkezilipdir. Idrisi Tibet daglaryny Bankal klüni we Amur derýasyny hem bilipdir. Ýer ýüzüni ýedi klimata blüp, her haýsy 10 bölege-de bölüpdir. Bularyň üçüsi-de ýeriň şar şekilliginden ugur alypdyrlar we öz kartalaryny Ptelomeýiň kartografik proyeksiýasy esasynda düzüpdiler.

Ibn batut (1304-1377 ý) 25 yl syýahat edip dünýäniň deňýarymy aýlanyp çykypdyr. Ol Hytaýda, Hindistanda Orta we Merkezi Aziýada, Indoneziýada, Wengriýada, Krymda, Ýakyn we Orta Gündogarda bolupdyr. «Ibn Batutynyň syýahatlary» diýen işlerinde olar barada ýazypdyrlar.

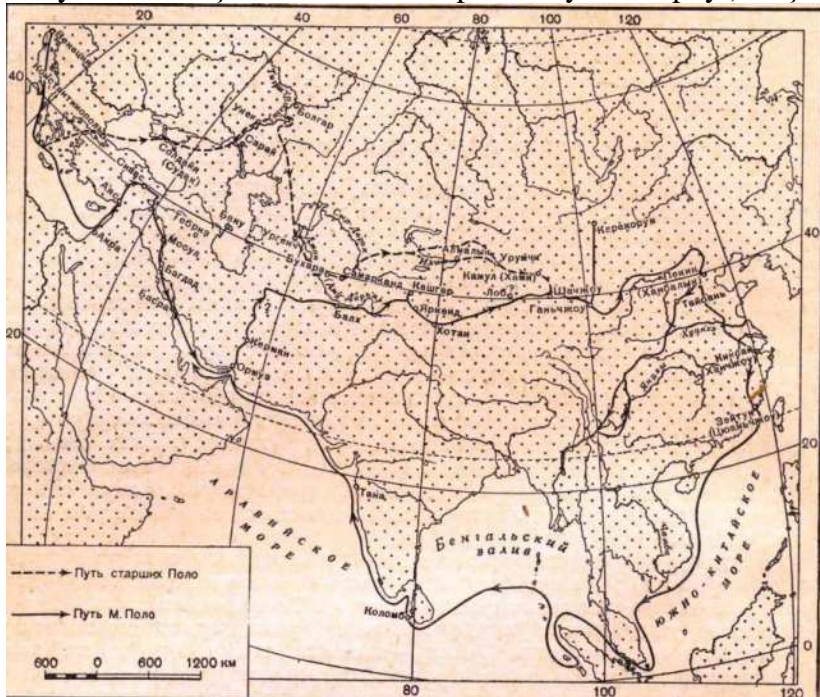
2. Skandinawiýa ýa-adasynda ýaşan Normanlar hem ökde deňizde ýüzüjiler bolupdyrlar. Olar ilki bada Britan, Orkiýen, Şohlad adalarynda bolupdyrlar. Soňra Ýewropanyň materik böleginiň d/g-na aralaşypdyrlar. Olaryň özlerine tabyn eden ýerlerinde-d/g Fransiýada häzire çenli şolaryň adyny göterýän ýerler hem bar (Normandiýa D/g-Fransiýa) Norman adalary (Beýik Britaniýa degişli) Naddot diýen ýüzüji 867-ý-da Islandiýany (Buzly ýer) açypdyr. Koloniýaçylar bolsa Reýşýawi obasynyň düýbini tutupdyrlar. 985ý-da Erik ryjiý (Erik Mor) Grenlandiýany (ýaşyl ýurt-ýer) açýar we birnäçe wagtdan onuň g/o-synda ilaty ýerler döreýär. Normanlaryň soňky ýüzüşleriniň netijesinde 987-1000 ý-da D/g Amerika baryp ýetýärler (Býarin we Leýfa Bagtly diýen ýüzüjiler). Olar D/g Amerikanyň niresine barypdyrlar? Bu barada anyk maglumat ýok (Labrodoramy ýa-da Nýufaundlendemi) ýöne olaryň Kolumbdan kän öň Amerika baranlary anyk.

Şol döwürde wikingleriň (aýlagdan çykan adamlaryň şeýle ýeňillik bilen uzak aralyklary suw ýoly bilen geçip bilendikleri haýran galdyrýar. (Şol X-XII asyrlardaky howa şertleri barada-da aýtmaly).

3. Beýik Ýewropa syýahatçysy Marko Polo (1254-1324 ý töwer.) köp ýyllary syýahatda geçiripdir. Ol öz kakasy we agasy bilen Kiçi Aziýa, Eýran tekiz daglygyna, Pamire, Taklamakan, Gobi çöllerine barýar we Hytaýda bolýar. Soňky ýyllarda (bu wenesiýaly) Indoneziýada, Hindistanda we beýleki ýurtlarda bolýar. Onuň syýahatlary baradaky ýazgy onuň dilinden «Marko Polanyň kitaby» diýen işde ýazylypdyr. Ol öz syýahatlaryny söwdagärleriň arasynda, padişahlaryň, hanlaryň wekilçiliklerinde amala aşyryp örän köp geografik maglumatlary toplam bilipdir.

4. XII-XV asyrlarda ruslar Ýewropanyň d/g-ny we G/b Sibiri çalt depginde öwrenip başlandylar. Bu ýerleri özleşdirmekde Beýik Nowgorodyň aýgytly roly bolupdyr (1136-1478 ýyllar

arasында özbaşdak feodal respublikasy bolupdyr). Şol

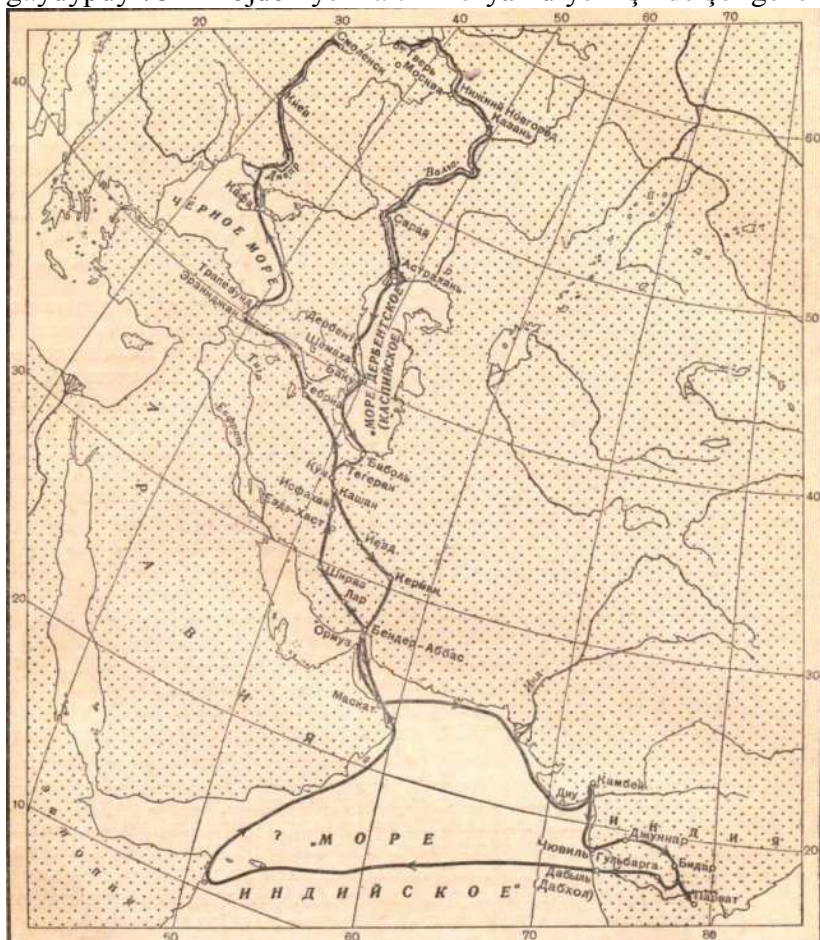

3-nji surat. Marko Polonyň syýahatlary.

döwürlerde ruslar Kola ýa-adasy, D/g Dwina we Peçýora tundralaryna, Ak deňze barypdyrlar. Soňra Kara deňzine barypdyrlar Obb derýasy boýunça Taz goşandyna çenli ýokary galyp bilipdirler. Ruslar geografik ýazgy galdyrmadyrlar. Emma «Powesti wremýonnyh let»-«Wagt ýyllaryň powestleri» diýen başlangyç ýa-da Nowgorod ýazgylarynda barylýan ýerlerdeki geografik şertler barada örän köp maglumatlar bolupdyr.

Hindistana ilkinji baran russ suýahatçysy Afanasiý Nikitindir (doglan ýyly nämälim 1472 ý-da aradan çykan). Bu Twerli söwdegär öz syýahatlarynda Eýrana, Kaspi deňzine, Gara deňzine, Arap ýurtlaryna barypdyr (ol Hindistana gidende bir ýol bilen gidip gaýdanynda başga ýol bilen

gaýdypdyr. Ol «Hojdeniýe za tri morýa» diýen işinde şol gezen

4-nji surat. Afanasiý Nikitin. «Hojdeniýe za tri morýa» ýerleri barada takykgeografik maglumatlar bermegi başarypdyr.

§6. Beýik geografik açyşlaryň geografiýa ylmynyň ösmeginde orny.

XV asyryň ahylarynda XVI asyryň başlarynda esasy ugurlary dörräp başlanso ýurtlar arasyndaky ykdysady

gatnaşyklar gerek bolup başlaýar. Bu bolsa geografik açyşlaryň başlanyp, geografik pikirleriň gaýtadan ösüp başlamagyna ýol açýar.

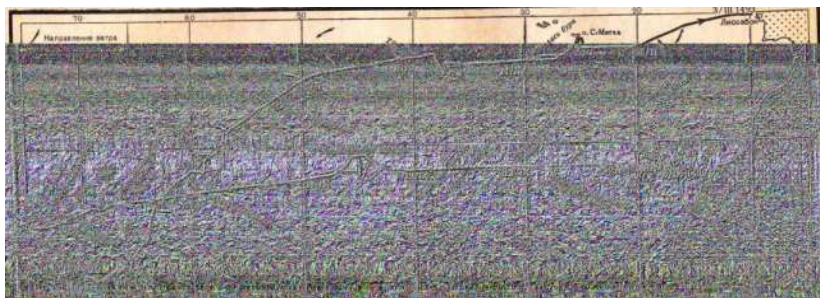
Beýik geografik açyşlar döwründe D/g, Merkezi we G/o Amerika açylýar.

Hristofor Kolumb (1451-1506) beýik italýan syýahatçysy maksady. Santa Mariýa «Pinta» we «Ninýa» çäklerinde jemi 90 adam. 1492 12 oktýabrynda (Amerikanyň açylan günü) Bogam adalarynda barýar, soňra Kuba we Espanale (häzirki gaiti) adalaryny açyp ol g/d Hindistana geldi diýip düşünişdir (ýalňyşypdyr).

Hristofor Kolumb

(Şoňa göräde bu ýerlere «West Indiýa-G/d Hindistan diýip» esasy Ost-Indiýadan tapawutly at beripdir).

5-nji surat. H.Kolumbyň Atlantik okeanynda ilkinji ýüzüşi.

2-nji eksp. 1493-1496 Antil adalarynyň bir topary açylýar.

3-nji eksp. Trinidad adasyna barýar we G/o Amerikanyň kenary golaýlaşýar.

4-nji eksp. 1502-1504 Gondurasyň golaýynda merkezi Amerika golaý barýar.

Nemes kartografy Martin Waldzemýuller täze dünýäniň Amerigo diýilip atlandyrylmagy öňe sürýär we 1538 ý-da Merkatorynyň düzen kartasynda ilki Amerikada görkezilýär.

Wasko-de-Gamma (1469-1524) 1497 ý-da Lissabondan çykýan Afrikanyň g/o-sy bbilen arap losmanyň kömegi bilen

Kolkuttanyň golaýynda kenarabarmagy baarandyr.

Fernan Magellan

Portugal syýahatçysy Fernan Magelan (1480-1521) 1519 ý-da öz syýahatyny Ispaniýadan (Sanlukar de Barrameda portundan) başlap g/o deňizinden g/bb-a geçelge bolmaly diýip ýüzüp başlaýar onuň ekspedisiýasy Ýeriň daşyndan üç okeany hem kesip 1522 ý-da Ispaniýa gaýdyp gelýär özi bolsa ýolda öldürilipdir.

6-njy surat. Magellanyň Ýeriň daşyndan ilkinji ýüzüşi.

Russiýada teoretik pikirleriň ösüşi (XVII-XVIII asyrlar)

XVII asyr-rus syýahatçylarynyň gündogara tijen girşisi döwridir. Birnäçe onýyllyklarynyň dowamynda ruslar Orta we G/D Sibiri, Uzak Gündogary, Kamçatkany açyp, russiýa goşdylar. Hem-de ýurduň täze kartasynda öz atlaryny galdyrdylar.

Meselem Habarow Ýerafeý Pawlowiç (ok. 1610-1667) Tobolskiden-Lena, Amur boýuna çenli ýetipdir. Ol geçen ýollarynda duşan ýerleriň tebigy şertlerini, platyny, hojalyk ýagdaýlary barada takyk maglumatlar toplapdyr. Amur boýunyň kartasyny (« reke Amuru») düzüp bilipdir.

W.W.Atlasow (1661-1664-1711ý) 1697-1699 ýyllarda Kamçatka ýöriş geçirip ol ýerler baradaky geografik düşüňjeleriň artmagyna uly goşant boljak maglumatlary toplapdyr.

S.I.Dejnew (1605-1675ý) 1648-nji ýylda Kalyma derýasynyň aşak akymларыndan Çukotka ýarym adasyny daşyndan aýlanyp ony açýar, ýazgy berýär, Aziýanyň çetki nokadyny açýar oňa Daşdan Burun diýip at berýär. Soňra ol çetki nokat-burun onuň hatyrasyna Dejnew burny diýip atlandyryldy.

Russiýada geografiýa bilen gyzyklanmaga bbaşlanmagynyň esasy sebäbi ol ýerde entek feodal-krepostnoýçylyk düzgüni dowam edýän bolsa-da Pýotr I-niň girizen täzelikleri we düzgünleri ähliris bazarynyň giňemegine we ösmegine, ýurtda uly zähmet bölünişiginiň döremegine, onuň dünýä bazaryna çykmagyna şertleri döredipdir. Orsýetiň izagalaklykdan çykmagyna rus ylmy örän wajyp rol oýnapdyr. 1724-nji ý-da geografiýa ylmy Orsetde ösmegine uly itelgi beren Rus Akademiýasy döredipdir.

Rusiadaky geografiýa ylmynyň başlangyjynda esasy iki topary bellemek bolýar: 1-si ruslaryň gullugynda durýan daşary ýurtlylaryň (Gmelin, Georg-Pallas, Messerşmidt,

German) we rus geograflarynyň (Lomonosow, tätişew, Kirilow, Kraşensinikow, Lepehan, Ryçkow, zuýew we beýlekiler) toparlary. Şolaryň tagallalary bilen rus geografiýa ylmy XVIII asyrdä dünýä dderejesine çykýar.

XVIII asyryň 20-nji ýyllarynda PýotrI-niň tagallasy bilen Messerşmidiň Sibire ugradylan ekspedisiýasy guralýar. 1720-1727-nji ýyllarda Sibiriň çäklerinde: Obyň d/g ýakalarynda, Orta Sibirde, D/g Mongoliýada bolup ilkinji gezek müdimilik doňaklygyň barlygyna ýazgy berýär.

Pýotr I-niň hökümi bilen Beringiň-Çarikowyň ekspedisiýasy düzülýär. Onuň maksady Amerika bilen Aziýanyň çatylýan ýerini tapmak bolupdyr. 1725-1730 ýyllardaky ilkinji synaşyk 1-nji Kamçatka ekspedisiýasy towsuz tamamlanýar. Gämileribuzluklar çykyp goýbermeýärler we olar yzlaryna dolonmaga mejbur bolýarlar. Ilkinji synaşyk 2-nji Kamçatka ekspedisiýasy 1733-1743 ýyllarda geçirilip öňkä garanda şowlyrak bolýar we olar Komandor adalaryna ýetip bilýärler we şol ýerde gyşlaýarlar. Emma ekspedisiýanyň agzalarynyň birnäçesi şol sanda Bernig hem şol ýerde wepat bolýarlar.

Bu ekspedisiýalar iňňän uly Beýik d/g ekspedisiýasynyň bir bölegi bolupdyrlar. Ol ekspedisiýada jemi 600 adam bolup, birinji topary Ýamal ýa-adasynyň kenar ýaksyny (ýolbaşçysy S.P.Malygin 1736-38 ý), ikinji topary Taýmyr ýa-adasynyň kenarlaryny (ýolbaşçysy S.G.Malygin 1734-37 ý). Üçünji topar-da Taýmyryň kenar ýakalaryny barlamaktabşyrylypdyr, ondaky işleýän S.I. Çelýuskine Aziýanyň d/g nokadyny tapmak tabşyrylypdyr, (bu topara ilki W.Pronçişewsoňra-da (ol ölensoň) H.P.Laptew ýolbaşçylyk edipdir (1735-1742)).

Häzir d/ggiňişligiň 77 41 ýerleşýän ol çetki nokada Çelýuskin burun diýýärler. Dördünji bölek G/d Sibiriň kenar-ýakasy bilenýüzmesi edilipdir. Ol topara ilki P.Lasins, ol

ölensoň (1736) D.Ýa.Laptew (1735-1743 ý) ýolbaşçylyk edipdir.

Şeýlelikde barmasy örän kyn bolan ýerler barada anyk, ýerli maglumatlary köp toplapdyrlar we ýuwaş-ýuwaşdan rus fiziki geografiýasynyň ilkinji esaslary düzülipdir.

1745 ý-da Rus Imperiýasynyň atlasy döredilipdir, ol atlasa öz döwrüniň beýik geografy M.S.Brodskiý ýokary baha beripdir. Russiýada g/b Ýewropanyň alymlarynyň birnäçe işleri rus diline (Bernhard Wäreniusyň «Geografiýa geniralnaýa», I.Gýubneriň «Zemnowodnogo şara kratkoýe opisaniýe iz staryh i nowyh geografiý») terjime edilipdir.

Pýotr I-niň goldaýan alymy prezident Berg-egindeşi E.Brýus1719 ý-da W.N.Tätişewe (1686-1750) Russiýanyň geografiýasy barada okuw kitabyny ýazmagy tabşyrýar, onuň hem sebäbi döwürdäki g/b ýurtlarda ýazylan geografiýa kitaplarynda russiýa baradaýalňyş nädogry maglumatlar köp bbolupdyr. Týatişewilki Orsýetiň ýer-ýurtlarynyň taryhyny soňra bolsa geografiýasyny ýazmagy makul bilipdir.

Týatişew Niderlandiýaly Bernard Wäreniýniň (1622-1650) «Geografiýa Generalnaýa» (Umumy geografiýa) diýen işini oňat Owrenen eken. Wäreniýniň bu işi jemi üç kitapdan ybara bolup, ylmy dikeldiş döwürüne mahsus şekilde, şol döwürde mälim bolan maglumatlaryň esasynda umumy fizgeografik şekilde ýazylypdyr.

Bu kitabyň 2-3-nji çap edilşi Isaak Nýutonyň redaksiýasy bilen çykypdyr. Nýuton Wäreniýniň işlerini ulanyp geografiadan leksiýalar okapdyr. Şol kitapda Ýeriň umumy ýagdaýy we ýertogalagynyň ösüşi (II başda), Ýeriň esasy, onuň gurluşy (VII başda), Ýeriň zonalary-guşaklyklara bölünişi (XXIV başda) barada maglumatlar bolupdyr. Meselem Bernard Wärenius öz kitabynda Ýeri üstünde esasy üç sany: 1) zona torrida-gyzgyn guşaklyk ýa-da yssy guşaklyk; 2) zona frigida-sowuk guşaklyk, ýa-da aňzaklyk; 3) zona temperata-amatly ýakymly guşaklyk ýa-da aram zonalary

bölüpdür. Geografiýanyň öwrenýän Ýerini «ýersuw tegelegi-togalagy» (Weş (t.ýe. obýekt), o katoroý pouçayet geografiýa, ýest krug zemnowodnyý).diýip alypdyr. Ol Ýeri bir bitewiligine we gury ýere hem-de suwa bölüp öwrenmegi ündäpdir. Onuň şol pikirleri (300 ýyl mundan öňki) şu günler hem öz ähmiýetiniýitiren dälür.

Bernard Wareniýniň işini 1718-nji ýylda Pýotr I-niň hökümi bilen rus diline terjime edipdirler. Ol kitaplar jemi 40-dan gowyrak başlardan durupdyr.

1719-nji ýylda bolsa I.Gýubneriň «Zemnowodnogo şara kratkoýe opisaniýe iz staryh i nowyh geografiý» diýen kitaby rus diline terjime edilipdir. Bu kitap ýönekeý ýurt öwreniş häsiýetli bolupdyr. Ony düzeniň pikirine görä geografiýa-ýurdy öwrenmek bolup, ýazgylarda serhetlere, möçberlere, deňizlere, derýalara, administratiw gurluşlara, ilatyň hojalyk ýagdaýyna, dinine ünüs berilmeli diýilýär.

Týatişew geografiýa barada kitap ýazmak tabşyrylsa-da ol Russiýanyň taryhy barada maglumatlary geografiýa daýanyp ýazga geçiripdir. 1720-nji ýylda ony Uraldaky döwlet (kazennyýe) dag (magdan) zawodlaryna dolandyryjy (uprawlýaýuşyý) edilip iberilýän, sebäbi ol daşary ýurtda dagmagdan işi boýunça okap öwrenip gelýär. Soňra 1734-1737-nji ýyllarda oňa Kanyň we Sibiriň zawodlarynda dolandymagy tabşyryrlar. Týatişew бүтін өmrünü «Istoriýa rossii» Orsýetiň taryhyny ýazmagyny dowam edýär. Onuň 5 tomdan ybarat ýygyny 1768-1848-nji ýyllarda çap edilipdir. Şeýlede Tätişew «Leksikow rosiýskiý» (öň sölükler şeýle atlandyrylypdyr) we «Predlojeniýa po sostoyaniýu istorii i geografii rossiýskoý»-198 bölümden ybarat iş programmasynyň üstünde işläpdir.

Geografiýa barada esasy işini ol «Orsýetiň taryhy» diýen işindäki geografik bölümdedi.

Tätişewiň pikiri boýunça geografiýa ýere we suwa ýazgy bermekden ybarat bolmaly. Geografiýa 1) uniwersalýa-

da geniralnyý-esasy geografiýa bolup, ol бүтин Ýeriň, suwlaryň, olaryň iň iri bölekleriniň ýazgylary bolmaly 2) «spesialmuýa i uçastiýa» -«ýörite we pudaklaýyn»-dürli ýurtlaryň ýazgylary bolmaly 3) «topografiýa ýa-da predeloopisaniýe»-topografiýa ýa-da çäkleriň ýazgylary bolup bir ýurduň belli bir bölegi barada bolmaly diýip Tätişew bu bölekde iň kiçijik aralyk çäk bölekleri hem degişli bolmaly hasaplapdyr.

Tätişew geografiýany hili boýunça: matematiki, fiziki we syýasy böleklere-de bölüpdür. Onuň pikirçe matematiki geografiýa Ýeriň ölçegleri, koordinatlaryň gurluş sistemasy we ş.m. Fiziki geografiýa aralyklary ol çäkden beýleki çäge (ýagny dagdan, düzi kölüň kenaryndan baýyrlyga, batgalykdan düzlüge, takyrda çäge we ş.m. M.A.) çenli bolan giňişlikleri, tebigy artykmaçlyklary, ýetmezlikleri (ýerli tebigy komponentleriň häsiýetli aýratynlyklaryny meňzeşliklerini M.A.) şu bölümde klimat esasy roly oýnamaly diýip düşündirýär: syýasy geografiýa ilatyň näme bilen meşgullanýanlygyny, şäherleriň, obalary we ş.m.-leri öwrenmeli diýipdir. Tätişewiň klassifikasiýasy esasan taryhy nusgalary öziçine alýan bolsa-da onda tebigy kanunalaýyklyklary hem dogry kesgitlenip, esasy ünüs tebigy şertlere, baýlyklara we hojalyk pudaklaryna-da berilipdir. Şonuň üçin hem onuň böleklere bölünişi häzirki zaman geograflary-da inkär edip bilmeýärler.

Aziýa bilen Ýeropanyň araçäginini Ural dag gerşi boýunça getirmegi hem ilkinji gezek ündän Tätişewdir. Ol Uralyň gerşi 1) ozaly bilenä suw bölüji bbolup hyzmat edýär we derýalar ondan g/b hem g/d akarlar, galybersede 2) G/b-ny derýalar, g/d-nylardan suwunyň düzümi we ondaky balyklaryň görnüşleri boýunça bir birlerinden tapawutlanýarlar; 3) g/b tarapda ösümlikler hem g/d-dan tapawutly meselem g/b-da dyb agajy ösýär, emma g/d-da ol aga ýok diýip ýazypdyr.

Şeýle-de «Ural» sözünü başgyrtça-da «guşak» diýip terjime eden adam hem Tätişewdir.

Rus geografiýa departamentiniň täze sahypasynyň açylmagy M.W. Lomonosow (1711-1765 ý) bilen baglansykydyr. Adamzat taryhynda seýrek duşýan zehini bolan Lomonosow örän köp ylmlardan baş çykaryp, birnäçe ylmy ugurlaryň esasyny goýmagy başaran alym. Beýle diýildigi onuň biziň ylmymyza dahyllylygyny aýtdygymyz dälde onuň köp ylmy ugurlaryň metodologiýasyny düzüp esaslandyranlygynyň aýdyldygdyr.

Lomonosow Ýergabygy barada, ondaky dürli dag jynslary, minerallar barada(1763 ý-da) «O sloýah zemnyh»-«Ýeriň gatlaklary barada» diýen işinde Ýeriň., ondaky ähli jisimleriň ilki dreýşiniň düýgöter başgaça bolanlygyny, olaryň häzirki kaddyna gelinçä örän köp özgerişleri sezewar bolanlygyny, olaryň özgerişlerini taryh we gadymy geografiýanyň görkezýänligini belläpdir. Şol wagtky ýörelgelerde aýdylsyna görä: daglar, dereler,suwlary, minerallar we beýlekiler dünýä döräli bari bar, olaryň hemmesi bile bir wagtda emele gelipdir diýýänleri «olar üç söz» «Alla şeýle ýaradypdyr» diýmäni ýat tutup şony gaýtalap ýörenlere ylmy ýol bilen her bir tebigy agzanyň özüniň tebigy emele gelişiniň barlygyny görkezip jogap beripdir.

Lomonosow näme hakda pikir öwürip işlese-de isle ol gara toprak geliş barada bolsun (ösümligiň, ýapragyň çüýremeginiň dowamy döwri bilen M.A.) is-de ýer gabygynyň hereketi barada (dag emele gelişiniň hili ýoly- tektoniki we epeýrogenika çeskiý (platformalarda ýuwaş-ýuwaşdan epilmeginiň netijesinde) daglaryň emele gelişänligini ýazypdyr.

Lomonosow ylmy ugurlaryň özara baglansyklary barada şeýle ýazypdyr «fizik matematikasyz köpdür himiýasyz eli zatsyzdyr (boşdyr)» diýip ýazypdyr. («Slep fizik bez matematiki, suhoruk bez himii»)

1763-ýylda «D/g deňizlerindäkisyýahatlaryň gysgaça ýazgysy we Sibir okeanyň üsti bilen G/d Hindistana gidip boljaklygynyň mümkinçiligi» diýen işini ýazýar. Bu bolsa d/g giňişlikleriň öwrenilmegine örän uly intergi bolupdyr. Onuň Arktika basseýni ondaky hereketi barada maglumatlary ýygnamagyň zerurlygy barada we G/d ýerlerini özleşdirmegiň uly ähmiýeti barada zatlarynyň köpüsini ol döwürde amala aşyrmak mümkin bolmalydyr.

Lomonosowyň işlerinden görnüşine görä ol diňe bir fiziki, taryhy (gadymy) geografiýa barada ýazman eýsem ykdysady geografiýa (şol termini şu görnüşde ilkinji gezek ulanypdyr) barada-da maglumatlar getirip, hojalyk görnüşleri, olaryň ösüşleri barada, tebigy çig-mal baýlyklary, ilaty ýerleriň erleşişleri, olardaky önümçilik pudaklary barada-da ýazanlygy aýdyň grunýär. Meterologiýanyň ösmegine-de uly goşant goşýar, ölçeg gurallaryny özi ýasap gözegçilikleri ýola goýmakda köp işleri bitiripdir. Şeýle-de beýiklik bvoýunça guşaklyklaryň barlygyny ilkinji kesgitländir.

1757-1765-nji ýylar arasynda Rus Akademiýasynyň, Geografiýa depertamentine ýolbaşçylyk edeninde onuň işiniň täzeçe guralmagyna, Orsýetiň dürli ýerlerine ýörüte ekspedisiýalar gurap ugradyp, ol ýerleriň fiziki geografiýasynyň taryhynyň, etnografiýanyň öwrenilmeginde uly rol oýnandyr.

Lomonosow ýerli ýaşlardan hyünärli alymlaryň okuwçylaryň taýýarlanylmagyna-da uly ünüs beripdir.

Onuň ezber okuwçylarynyň biri P.I.Ryçkow (1712-1777 ý) bolupdyr. Ol geografiýanyň köp ugurlaryndan baş çykarypdyr. Täze gurulýan şäherleriň topografik işlerini ýerine ýetirmegi oňa ynanyppdyrlar. 1759 ý-da Lomonosow ony ilkinji Rus Akademiýasynyň ilkinji agzasy edip saýlanmagyny tekli edipdir.

Onuň ýene bir güýçli okuwçysy S.P.Kraşeninikow (1711-1755 ý) bolup ýönekeý soldatyň ogly akademiklige çenli

ýetipdir. Ol 1737-41 ýyllarda Komçatkany öwrenipdir. Onuň üstünde 10 gezek kesip geçipdir we örän takyk maglumatlar toplamaz ýazmagy başarypdyr. Onuň hatyrasyna köp geografik ýer ýurtlara onuň adyny dakypdyrlar.

Lomonosowyň, Tätişewiň täsiri bilen russiýada örän köp sanly geograflar döräpdirler.

§7. Täze döwürdäki geografik düşüňjeler.

Ýer ýüzünde özüni “türkmen” diýip atlandyrylýan her ynsan üçin iň gymmatly toprak, iň ýakymly howa, iň gözeli tebigat, iň belent buýsanç, guwanç hem-de borç Türkmenistandadyr. Topragyň, howanyň we beýleki tebigy gözelligiň gymmatlylygy biziň hemmämiziň ganymyzda, bedenimizde, tenimizde Türkmenistanyň topragyň, howasynyň, tebigatynyň, ähli agzalarynyň böljekleri bar. Eger-de birnäçelerimiziň ata-babalarymyz käbir sebäplere görä bu mukaddes toprakdan jyda düşen bolýanynda-da, olaryň nesilleriniň ganynda ata-babalaryň gany bar ahyryn. Eýsem-de damarynda şeýle buýsançly belent ada mynasyp bolan, ýagny “türkmen” adyny alan ägirtleriň gany akýan ynsan ol ägirtleriň aýak basan, nesillerden-nesillere göbek ganlary daman, ençeme pajygaly hadysalardan taryhy gatlaklarynda goran, şu güne getiren ata ýurtda, ene toparagyna buýsanç bolmazmy? Şu günki türkmen nirede bolsa-da asly mekanyňyň azat-garaşsyz durmuşda ýaşayanlygyna, onuň özbaşdak hojalyk ýöredip, uly üstünlikler gazananlygyna, dünýä ýüzünde hem ykdysady, hem syýasy ýörelgeleri bilen meşgurlyk gazananlygyna, berk begençli, adalatly döwlet döredip ösdürýänligine guwanman durup bilmez. Şonuň üçin hem şu mukaddes ýurtda ata ýurtda hasaplaýan her bir taňry bendesi, ene topragyň bir böljegini unutman onuň önünde, ata ganyndan paý alandygy üçin olaryň ýagty ýadygärliginiň önünde, asyrlar dowamynda der döküp, gan saçyp gorap, bu günki gün bize miras galdyrandyklarynyň

hatyrasynyň öňünde, şu ýurda, topraga, ondaky halka hyzmat etmäge borçlydyrys. Bu borç ýönekeý bir howaýy zat däl-de biziň ber birimiziň öz başymyzdan belent, janymyzdan eziz, mukaddes borjumyzdyr.

Adamzada bu dünýäde tebigy nygmatlaryň: howanyň dem almaga, suwuň bedendäki jisimleriniň birişikli hereketini üpjün etmäge, beýleki agzalarynyň (himiki elementleriniň) durkymyzy saklap güýç we skyl işlerine ukyplylygymyzy dowam etdirmäge gerek bolşy ýaly, ruhy iýmit diýilýän: ata ýurdyň ene topragy, ata-baba ýörelgeleriniň dowamaty, nesiliň öňki nesile bolan buýsançly, guwançly gatnaşygy, öňki nesilleriň gazananlaryny artdyrmaga bolan yntylyş bar zatdan betер zerurdyr. Bu mukaddeslikler bolmasa nesil ýiter, il dargar.

Biz kim bolsagam, nirede, nähili hünär eýesi, kär hojaýyny edilip goýulsagam bizde ilkinji borç ata ýurdumyzyň parahatlygy, münlerçe ýyllarda ýitmän, dargaman dürli hojalyk, medeniýet, sungat babatlarynda dünýä meşgur, nusga alarlyk, tohum ýaýradarlyk netijeleri gazanyp bize miras goýan ilimiziň şu günki abadanlygyny goramaga we onuň ýeneki asyrlara dowamatly bolmagyny üpjün etmäge güýjümüzizi, gaýratymyzy, ukyplylygymyzy, azabymyzy eger-de gerek bolsa janymyzy hem gaýgyrman ümzügimiz öňe bolmalydyr. Ata-babalarymyz diňe özlerinden öňki ötenleriniň ýeten derejelerini has ýokary götermegini, ösdürmegini netijesinde bize şeýleki dünýä nusga bolup galan mirasy goýup gidipdirler. Olaryň sarpasyny tutmazlyk, ýollaryny ýöretmezlik bolsa бүтін dünýä halkalarynda iň ýigrenilýän aslyna biwepalykdyr.

Ata ýurdumyz Türkmenistan garaşsyzlygyny alaly bäri syýasy garaşsyzlygymyzy, ýany bilen ykdysady garaşsyzlygymyzy üojün etmegiň ugrunda-da ýadawsyz aladalar edilýär. Allanyň eradasy bilen uly il bolup bir agyzdan saýlan ilkinji Prezidentimiz tarapyndan gitmeli bolanlygyna garamazdan eziz ilini çarkandaksyz ýol bilen öňe öňe alyp

gitmäge öz şirin janyny hem gaýgyрман, gije gündiz zähmet çekýär. ony bolşy indi köplere görelde bolup, ýurdumyz il halky üçin jan aýamazakly gije gündiz işleýänleriň sany gün-günden artyp başlady. Kābir mükirlik edenler, şol başdaky boluşlaryndan utanmaly boldylar. utAnmak ukybyny ýitirenler kerwene üýren güjük mysaly ýolda galdylar. Kābir kerwenden azaşanlar yzlaryny tapyp kerwenbaşynyň köplenç halatlarda eketāk dogry ýoly saýlap bilýänligini, ýoluň kā ýerlerinde kynçylyklar bolmagyna garamazdan, umumy ugryň tüýs şu günki gündäki zerur, wajyp, göniden-göni öňe alyp biljek ugurlygyny öz ýüreklerinde ykrar edip, ýalňyşlaryny boýun alyp, ötünç sorap gelýärler. “Bir ýalňyşdan är ölmez” diýilenini edip olaryň hatasy geçilýär we täzedden synaga salynyp ýurdyna hyzmat etmäge rugsat berilýär. Bu-da gadymlardan gelýän sähra eýeleriniň, olaryň nesli türkmenleriň sahatlylygyndan mysaldyr.

Syýasy garaşsyzlygymyzyň ykrar bolanlygyny hemmämiz biziň ýurdumyzdaky içki we daşky syýasy gatnaşyklarda hiç kime tabynlykda bolman özboluşly ösüş ýolumyzyň dowam edýänligini görýäris. Ykdysady garaşsyzlygymyzy gazanmagymyz, eger sähelçe synlamagy başaryanlar görýändirler, bize örän agyr düşýär. Sebäbi biziň ölkämiz tutuşlygyna çig mal ojağyna öwrülip, diňe merkeze zerur bolan önümi öndürüp özüne-de alyp galmaga erki bolman gultunyp ýaşamaga mejbur edilipdi. bu hili depeden urmak syýasaty 50-nji ýyllaryň ikinji ýrymyndan başlap has-da ösüp, möwç alypdy. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşiniň geçen 6-7 onýyllyklardaky taryhyna ser salan her bir aňly adam munuň şeýledigini görer.

Ykdysady garaşsyzlygymyzy üpjün etmäge biziň Prezidentimiz syýasy garaşsyzlyk alan ilkinji günümüäden, has dograsy aç-açan bolmasa-da ondanam öň başlapdy. Biziň altyn toprakly, güneş çogly ölkämizde ösüp ýetişýän adamzat üçin zerur zatlaryň ösdürilmeginiň onlarça ýyllap togtadylandygy,

örän agyr kynçylyklar döretdi. Ol kynçylgynyň boljagyny öňünden gören kerwenbaşymyz “Täze oba syýasaty” diýen ýörelgäni oňe sürdi. Şeýdibem onlarça ýyllap aňymyza siňdirilen taýýar çörek iýmegiň nädogrylygyny özümize zerur nanyň öz ölkämizde öndürilmeginiň mümkindigini ýuwaş-yuwaşdan beýnimize guýup başlady. Ilki-ilkiler bu syýasata her hillilik bilen şek atjak bolanlaram, halka hyýanat edip, açlyk, horluk döretjek bolanlaram boldylar. Ýöne olaryň hemmesi Allatagalladan öz paýlaryny aldylar, entek almadyklary hem alarlar. Şu ykdysady garaşsyzlygymyzyň ugryndaky edilen uly edimleri görmedigiň gözüne diýýäýmeli boldy. Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde ululy-kiçili fabrikler, zawodlar, gaýtadan işleýän kärhanalar bary-ýogy sanlyja ýylyň içinde ýüzlerçe boldy. Indi iki ýyl yzly-yzyna halkymyzyň iýjek gallasy artykmajy bilen gahrymançylykly zähmet çekýän daýhanlarymyz öz topragymyzda öndürýärler. Gazy, nebiti gaýtadan işläp taýýar önüm öndüriljek günler hem daşda däl. Sebäbi eýýäm ol ugurlarda duýarlykly ädimler edilip, halkymyzyň üpjünçiligini bulaklaryň döwetleri açylyp başlady. Energiýa bilen üpjünçiligimize dünýä ýurtlarynyň gözi gidýärdoslarymyz guwanýarlar. Metal öndürmek üçin, olardan gerekli enjamlar, maşynlar ýasamak üçin ýörite taýýarlyklar görliپ ýör. Olaryň hem iş ýüzüne geçiriljek günleri daşda däl.

Şu aýdylanlar Türkmenistanyň Garaşsyz ömründe gazananlarynyň müňden biridir. Biz eziz ölkämiziň gözümiziň öňünde gowlyga tarap oňe ösýänliginiň saýasynda Türkmenbaşynyň duranlygyny, Allanyň eradasy bilen her zady öz nobatynyň ýerbe-ýer goýýanlygynyň guwanýarys. Syýasy, ykdysady garaşsyzlyklarymyz ykrar bolan şu günlerde ruhy garaşsyzlygymyzyň gazanylany aýtmasak, görmezlige salsak onda biziň Alladan daş düşdigimiz bolardy. Ata-bab sahabatly, dogryçyl, sadadan päk ýüreklerimize hyýanat etdigimiz bolardy. Ilki dünýämiziň abatlygyny isleseک ruhy garaşsyzlygymyz ozala Alla, galybersede Türkmenbaşynyň

tagallalarynyň netijesinde gaýdyp alanymyzy her dem saýyn ýatlap Hudaýa şükür etmelidiris.

Geçen onýyllyklaryň içinde gör näçe musulman bendeler, taňrynyň gullaryn (beýleki dinleriň wekilleri hem) şu derejede ruhy taýdan azat bolmagy arzuw edip, ýetip bilmän ötüp gtdiler. Biziň döwürlerimiziň bu babatda, Alla köp görmesen, bagty çuwdi. Namazyny (Haka bergisini) gizlenip okaýanlar indi Alla senalaryny Açyk gaýtalap metjitlere barýarlar. Allanyň öz öýünde wadat edýärler, bergilerini berýärler, köp günälerden saklanýarlar.

Ynha şun-da ruhy garaşsyzlyk diýilýär, sebäbi öten geçenlerini ýatlap, sadaka berjekmi, belli günlerdäki adatlary-pars, sünnet wajyplary ýerine ýetirjekmi, ölä, dirä zyýarat etjekmi umuman dünýädäki ähli hereketleriňi hiç hili garawsyz ýerine ýetirmäge doly ygtyýarly bolundy.

Türkmen topragynda ruhy garaşsyzlygyň sergin şemalynyň jana ýakymly öwüsünde ýurdumyzdaky dörän täze geografik atlar hem şaýtlyk edýär.

Özüňiz seljerip göräýiň türkmen topragynda, has takygy Hazaryň gündogar kenaryndaky bir aýlaga gadymdan bäri (horezmliň, gyrkanlaryň döwründen bäri bolsa gerek biziň eramyzdan öň V-IV asyrdan bäri) “Gyzyl suw” diýlip gelnipdir. Emma 1716-njy ýylda rus (imperatory) patyşasy Pýotr I hökümi bilen baş müňden gowrak goşuna baş bolup Bekowiç Çerkaskiniň Döwlet Kizden Mürzäniň ýölbaşçylygynda ekspedisiýasy şol ýylyň noýabr aýynyň başynda kenara gaçyp rus berkitmesini gurýar. Şol berkitmäde onuň günortasynda ýerleşen türkmen obasynyň we ol obanyň ýerleşen adasynda gündogardaky rusden terjime edilen adyny “Kranowodsk” dakýarlar. 1917-nji ýylda Bekowiç Çerkiskiniň goşuny doly ýok edilensoň ýüz gowrak bu kenara ruslar gelmeýärler. Emma 1886-njy ýylda rus polkownikiň Stoletowyň baştutanlygyndaky harby ekspedisiýasy bu ýerde gelip şol berkitmäni we onuň adyny (rusça) dikeldýär. Şol at

bilen ilki Şagadam diýen ýerde (şu ýerlerde süýji suwly guýysy we ýagys suwunyň syrygyp emele getirýän ýerasty we ýer üsti süýji suwly köwlenmeler bolanlygy üçin bolsa gerek) berkitme soňra gala gurýarlar. Soňra demir duralgasy, gämi duralgasy, Sowet soýuzy döwründe oblast merkezi bolan şähre öwrülýär. Häzir ol “Krasnowodsk” diýilýän rusça atly şähre “Türkmenbaşy” diýilen at dakylady. Bu adyň dakylmagynyň örän uly syýasy ähmiýetinden ötdi, umasyz ruhy ähmiýeti bar. Sebäbi şu şäher dürli ýerlerden gelýän gämi kerwenlerine diňe bir türkmen topraga däl, eýsem Merkezi Aziýadaky ýerleşýän doganlyk türki dilli ýurtlarada uly derweze bolup hyzmat edýär ahyryn. Şonuň üçin hem şäheriň häzirki täze ady ozaly bilen şu ýerden türkmen topragynyň başlaýandygyny habar berýän bolsa, galy bersede uzaklardan gelýän kerwenleriň deňizden çykyp türkmen topragynyň üsti bilen gadymy Oguz Hanlar ýurdy Türkmenistanyň dürli künjeklerine ýollaryň uzap gitmegini hem aňladýan at boldy. Biziň üçin “Türkmenbaşy” diýlen adyň has uly gymatlygy, ol hem öz ata ýurdumyzyň, ene topragymyzyň ýgtyýarymyzyň özümize gaýdyp gelendigini aňladýanlygyndadyr. Kimiň nä pikirdedigine kän bir gulak gabartmaň, biz şonuň tüýs ýürekden begenýändiris, biziň bilen pikirdeşleriň millionlarçasý hem şýdendirler. Şu geografik atlar, ýagny: “Gyzyl suw”, “Şa gadam”, “Krasnowodsk”, “Türkemenbaşy” kimdir birini gyzyklandyrsa kitaplardan maglumatlar ýeterlik tapylmasa biz söhbetimizi giňişleýin guramagada taýýardygymyzy ýatladyrys.

Indi ikinji täze geografiki at “Daş oguz” şäheri barada kelim agyz sözleşeli.

Dogrusyny aýtsaň, daşdan salynýan howuz kän. Şäheriň haýsy birinde gadymy bolsun, şu wagtky bolsun howuz gurulmaýany barmyka, onda-da biziňki ýaly tomusy juwzaly bolan ýerlerde. Howuz gurjal bolsaň oňada daş ulanmasaň, daşlary birikditip doňdurýan ýörite palçyk ulanmasaň, kesekden howuz gurup suw saklap bolmaýar.

Biziň belli topoýunçy alymymyz Soltanşa Atanyýazowyň 1970-nji ýylda çapdan çykan “Türkmenistanyň toponimik sözlügi” diýen kitabynyň 111-nji sahypasynda “Daşhowuz-şäher, oazis, raýon, demir ýol stansiýasy. Şäher gadymy wagtlarda daşdan edilen howuz boýunça atlandyrylypdyr. Daşlary alynan ol howuz (diametry 13-15 mert) şäherdäki häzirki 9-nji kwartalyň 400 metr gündogarynda ýerleşýär”, diýen ýazgylary görmek bolýar. Hywanyň galasynyň 300 metr günbatarynda has ulurak daşlary alynmadyk howuz häzir hem içine balyk göýberlip gelen myhmanlara hyzmat edýän çäýhanasy bilen hezil berýär. Her bir daşdan salnan howuzly şähre şol at dakylmaly bolsa Hek bir Hywa däl gadymy şäherleriň hemmesinde-de dakaýmaly. Şol kitabyň “Daşhowuz” makalasynyň ahyrynda awtor şäheriň adynyň “Daş oguz” manysynyň barlygyny “Käbir adamlar ” geplelip ýañzydýar-da, ýene-de köneçilikde aýyplanmakdan çekinip bolsa gerek “Biziň pikirmizçe bu nädogrydyr” diýip öňe sürýär.

Bu ýerde Soltanşa Atanyýazowy günäkärlemek ýa-da başga pikir ýöretmek hyýalymyz ýok. Ol kitap ýazylan wagty biziň alymlarymyzyň köpüsi ellekileşdirmek bürgüt mysaly aýagy bagly, başy galpakly, özüne niýetlenip dikmek sütünjügiň üstünde oturdylyp, galpagy başyndan göterip, nähili awa salynsa şony almaly bolýarlار. Kimsine syçan, kimsine-de towşan kowdurýarlار. El guşuna he salan awyny alýarlار, ony awa salmak bolsa awyça bagly. Ol wagtynda awyçymyz el guşlarymyzy iriräk (keýikdir, jeren, tilkidir, gurt) aw awlamaga salmazdy, eger-de özi şol hili awa ulaşýjak bolsa (Mäti Kösäýýewi edişleri ýaly) ýok günäleri ýükläp aw awlamaz ýaly günälere salýardy. Şonuň üçin bu ýerde Soltanşa Atanyýazowda günä ýok, gaýtam şol adyň emele gelmeginde “Daş oguz” manynyň barlygyny bilmeýänlere, ýaşlara ýañzydyp, “gyzym diýdim gelnim düş” diýen terzde aýtmany başaranyna sag bolsun diýmeli.

Ynha indi döwür başga. Bizden dogruçyl, hakykaty beýan edýän maglumatlary tapyp eziz ilimize ýetirmek talap edilýär. Oguznamany okan ýa-da eşiden her adam bize ýetip gelen örän gysgaldylyp, bölek-bölekligine garamazdan turuw başdan Oguzhan nesiliň iki topara bölünýänini görer. Onuň her aýalyndan dogulan oglanlaryň (1-nji aýalyndan-Gün, Aý, Ýyldyz atly ogullar; 2-nji aýalyndan- Asman, Dag, Deňiz atly ogullar) soňky ykballary bir toparynyň altyn, beýleki toparynyň kümüş peýkam tapyp gelenleri, ahyrda-da olaryň öz atalaryndan pata alýärlar. Oguzhan olaryň biriniň toparynyň (sagda) Buzuklar, (çepde) Uçuklar diýip atlandyryo iki bölege bölüp deň pata berýär ahyryn.

Dürli taryhy, ylmy, ylmy-çeper eserlerde oguzlar-guzzlar (araplaryň aýdyşlaryna görä) barada örän köp maglumatlar bar. Şolaryň käbirlerinde (W. W. Bartold 5 tom) Oguzlaryň uly topar taýpalary (daganlyk taýpalary) özüne birikdirýän demirgazyk Hytaýdan Hazara çenli aralyklarda ýaýran halkyýetliligi aýdylýar. Galybersede olaryň diňe gündogarky böleginiň “dokuz oguzlar” diýip atlandyrandygy günbatarda has köp taýpalary özüne birikdirýän uly toparyň barlygy hakda maglumatlar köpdir. Oguzlar kökiniň gadynýetlere çuňlaşyp gidýän umumy türki dilli hunlara-gunlara ornaşyp gidýänligi, olaryň bolsa biziň eramyzdan öň has irki döwürlerde Ýuwaş umman kenarlarynda Gara-Ak deňizlere çenli aralykdaky üzülmeýän bir bitewi çäklerde ýaşaýandyklary, birmeňzeş dilleriniň bolanlygy çarwa ýa-da oturymly, awçy ýaly hojalyk tapawutlarynyň bolanlygy barada-da çeşmeler tapylýar. Meselem W. W. Bartold “Türkmenler” atly makalasynda (турки (историко-этнографический) Сочинения Т-5. 576-596 ст.) türki halklardan köplenç başga halk hökmünde görkezilmäge ymtylýan häzirki mongol halkynyň gadymy ata-babalary hasaplanylýan Sýanbi halkynyň hem aňyrsynda bir bitewi türki dilli ilatyň bolanlygyny, tunguzlaryň hem aňyrsynyň gadymy türki dilli halka gelip

birigýändigini ýazýar. P. Pelonyň 1925-nji ýylda Leningratda (häzirki Sank-Peterburgda) okan leksyýasyna salgylanyp, Hytaýda saklanyp galan Sýanbi sözlüginin barlygyny, ol sözlüge görä Sýanbi halkynyň diliniň türkligini kesgitlemek bolýanlygyny, şeýlelik-de türk dilli halklaryň käbir alymlaryň çaklaýşyndan has gadymylygyny, galybersde köp sanly taýpalary özüne birleşdiren, bir at bilen aňladylan Skisirleriň hem türk dilli bolanlygyna şaýatlyk edýän maglumatlary getirýär (VI. 577-579sah.). Gadyrly adamlar! Häzirki wagtdaky ýakutlaryň-sähelleriň, tiwallaryň (Sibir halklarynyň) türk dilde biziň bilen uly kynçylyksyz, terjimeçisiz pikir alyşyp bilýänligini ünse alsak, gadymky Tungyz dili hem diýilýän diňe türk dillerden habarsyz adamlar tarapyndan başga dil hasap ediläýmese, bolup aýyrar ýaly däl. Göz önüne getirip görüň, Bering bogazyndan tä Ak (Ortaýer) deňzine, Demirgazyk buzly ummandan Tibet daglaryna aralykda ýaýran halklaryň dilleriniň meňzeşligini diňe bir bitewi köküniň barlygy bilen düşündirip bolar. Bu ylmy çeşmeler barada gysgaça söz açanymyzyň esasy maksady Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşynyň biziň bir atanyň ogullarymyzy, ýagny Oguz hanyň nesillerimizi aýdanynda, ylmy taýdan çuňňur düşünjäni bize ündeýänligini bellemek üçindir.

VIII asyrdan şeýle ägirt uly bir bitewi köki bolan halkyň käbir toparlarynyň yslam dinini kabul edip beýlekileriniň entek öňki düşünjede galanlyklaryny göz önünde tutsaň, onda Oguz han nesliniň hem hemmesi bir wagtda yslamy kabul etmändiler ahryryn. 712-nji ýylda häzirki Köneürgenç şäheriniň ýerindäki şäher ilaty we onuň töwerekleri yslamy kabul edip, salgytlardan boşadylyp, durmuşlary oňatlaşanda, töwerekdäki entek dine girmedikler bilen gapma-garşylykly hereketler bolandyr. Şonda-da dine girenleriň goranyşy üçin ýörite Oguz toparlary döredilip olara “Daş oguzlar” ýagny dine giren oguzlaryň daşyny goraýjy oguzlar – oguz beglikleri diýilendir.

Gorkut atany ünüsliräk okasaň şu hili maglumatlary görmek bolar. Gorkut ata eposy biziň ata-babalarymyzyň musulman dinini alanyndan soňky taryhy wakalardanköpüräk habar berýär. Ondaky maglumatlaryň, edim-gylymlaryň hemmesi diýen ýaly biziň kalbymyzda ahlak päkligini, maddy arassalygy, durnuklylygy, sabyrlylygy, parahatlyga, abadanlyga ymtylşy, zähmet çekip hal iýmäge ýörelgeleri, endikleri terbiýelemäge gönükdirilen bolansoň, ol biziň ruhy baýlygymyzyň gözbaşlarynyň biri bolup hyzmat etmäge mynasypdyr. Biziň ruhy baýlygymyzyň çäksiz umman şekilli bolup onuň örän köp sanly goşantlary bardyr. Oguznama, Gorkut ata, Görogly, Ýusup-Ahmet ýaly eposlar we hal dessanlarymyz şol goşantlardyr. Bu goşantlar wagtyň has irki geçmişinden gelseler Azady, Magtymguly we beýleki (klassiklerimiz) edebiýatymyzyň düýbünü tutujylar has täze çeşmelerden göz baş alan goşantlardyr.

Türkmenbaşymyz Daşoguz welaýatymyzda bolup onuň öňki hiç bir manysyz, taryha dahylsyz, gadymyýetden kök alan halkymyzyň ruhy esaslaryna täsirsiz adyny, şeýle çuňluklary, giňlikleri, belentlikleri, ata-babalaryň geçen ýollaryny bize, biziň nesillerimize hemişe ýatladyp durjak ady dakyp, gadymy Ruhymyzyň şu günki türkmeniň Ruhnamasyna täsirini has güýlendirdi. Daşoguz adyny şäher, welaýata dakyp, müňýyllyklardan bize bakyp ýatan ata-babalarymyzy tirsegine galdyrdy. Adyň gutly bolsun!

Türkmeniň ýene-de bir gadymy ojaklarynyň biri-de amul şäheridir. “Ýagşy ýigidiň ady köp” diýilşi ýaly taryhy geçmişde bu şäheriň hem dürli atlary bolan. Gadymky ady “Amul” köp taryhy çeşmelerde duşýar. XI asyrdaky ýaşan, iki piriň hyrkasyny alan beýik türkmen alymy Abu Mäneli 7 ýyl Garagumda derwüşlikde, ekelikde bolup obasyna geleninde, dünýäden öten öňki halypasynyň goýup giden hatyny alýar. Şol hatda öňki halypasy Abu Fazly pir, mürzi Abu Seýide öz hyrkasyny geýdirip Garaguma ugradanlygyna (göeni ýetip

“özüm bilen deň eşdiň” diýen manyda hyrkasyny bermek däbi bolupdyr) garamazdan ol gelensoň Amul şäherine, eger duş bolsa Abul Abbas pire gol bermegini sargapdyr. Abu Seyit pir ol alyny yzlap Amul şäherine baryar we birnäçe wagtdan onuň hem doly ynamyny-patasyny alýar. Şeýlelikde, XI asyrdä türkmen topragynyň çäklerinden çykman iki piriň hyrkasyna mynasyp bolan ýeke-täk pir, ähli musulman äleminde uly halypalaryň biri, öz ýaşan döwründe keramatlary görkezip bilen türkmen iň soňky patany Amul şäherinde alypdyr.

Amul şäherini, käbir çeşmelerinde Amyderýanyň üstünden geçelgäni üpjün edýän kerwen saraý ýaly edip hem görkezýärler. Köne şäheriň galyndylary häzirki şäherden günortarakda ýerleşýär. Egerde orta asyrlarda uly pirli mekdepli bolan bolsa ol kijijek derýadan geçmäni üpjün edýän kerwen duralgasy dälde, uly şäher bolmaly. Emma soňky asyrlaryň pajygaly wakalaryndan soň, ýagny Şeýbany hanyň gan döküşikli çaknyşyklaryna aklamak maksady bilen öz ýanyndan özüne “din gylyjyny götörji”, “yslamyň arassalygyny gany gorajy” we muňa meňzeş atlary dakyp hämlik ugrundaky söweşlerinden soň bu şäheriň kiçi ilatly ýere öwürülip galan bolmagy gaty ähtimaldyr.

Çärjew adynyň gelip çykyşy hem şol hadysalara bagly bolmaga mümkin. W.W. Bartoldiň (соч. III-T 561 стр.) ýazmagyna görä Çärjew güzeri-derýadan geçelge görnüşindäki at ilki Baburnamada 903 (497-98) ýyllaryň wakalaryny beýan beýan edýän ýazgyda duşýanlygyny aýdýar.

Bu adyň Çärjew (Çahar: jew-ju) görnüşindäki manysyny dört aryk diýip düşündirýärler (Soltanşa Annanyýazow 1970 263 sah.). emma biziň pikirimizçe bu pars sözüne ýene-de bir tarapdan seretmek zerurmyka diýýäris. Eger-de biz şol Baburnamadaky görkezilýän ýyllarda özüne “Dini gorajy” diýip ynandymaga çalyşan Şeýbany Hanyň ozalky parahatçylykly, ysnyşykly gatnaşykda bolan yslam dini akymalaryň biri-birine garşylygy ýitileşdirendigini ünse

alsak we şaýylar bilen sunnileriň arasyna tow düşünenligini ýatlasak ýene-de bir many döreýär. Ol many şol döwürde dindarlaryň başyna geýýän sellesindäki çalmanyň sany bilen baglanyşykly. Ýagny Sunni we mezhebine degişli dindarlaryň sellelerine 4 çalma, ýagny 4 gatlak aýlaw bolup olaryň her aýlawy Resulylladan (s.a.w.) soňky halyflaryň biriniň hataryna, ýagny çaryýarlara bagyşlanan. Şaýylaryň sellerinde bolsa 12 aýlaw çalma bolup ol şaýy mesgebindäki 12 ymamlaryň hataryna aýlanypdyr. Başgaça aýdylanyn-da Sunniler başlarynda çaryýarlaryň ruhyny Şaýylar 12 ymamlaryň ruhyny ýerleşdirmäge jaýlary göterýärler diýen manysy bolan selle geýipdirler. (Bu mesele barada şol döwürdäki wakalary has oňat bilesi gelenler Pirimkul Kadyrowyň “Babur” (1983) atly romanynyň 302-310-njy sahypalary.) Çärjew adynyň galmagynyň şol döwürlere degişli bolaýmagy gelýän kerwenler şu şäherden günortadan-günorta günbatara Ismapyl şanyň häkimlik eden ýerlerinde 12 şowly galmaly sellä derek 4 şowly çalmaly selle geýýänlerini görüp “Çahar-Şow”, “Dört-gat”, “Çarşowlylar” diýen manydaky ady ulanypdyrlar diýesiň gelip dur.

“Çar-şow” diýen “Çakar guşy”, ýagny dört gat ýa-da dört ujal manyny berýän pars sözü türkmen dilinde başgada bir ýerde, ýagny dört reňkli zolaklaryň dörtburçluk emele getirilip dokalan matasynyň ady hökmünde ulanylýanlygyny bilýäris. Çarşow matany ýünden, ýüplikden, ýüpekden dokap, aýal maşgalalaryň başlaryna atylýan ýaglyk ýa-da köýnek dikilip geýilýändigini 1940-1950-nji ýyllarda günbatar Türkmenistanda görmedik ýok bolsa gerek.

Şonuň üçin hem “Çärjeu” – “Çärjew” ýaly şol pajygaly ýyllarda dörän bolsa onuň şu hili mazmuna gulluk edip, emele gelenligini hem düşürmek bolmaýar.

Şonuň üçin hem biziň ilkinji Prezidentimiz Türkmenbaşy emele gelşi nämälim we düşniksiz diýeninde müň kerem dogry aýdýär. Häzirki wagtda Sünni-Şaýy

mezhebleri barada-da jemgyýetdäki pikir hut 1414-1452-nji ýyllarda ýaşap geçen gündogaryň beýik ynsanlarynyň biri Abdyrahman JamyNureddin ibn Ahmediň aýdyşyna kybapsaş. Ol beýik ynsan bu din dowasy barada öz pikirini şeýle ýazypdyr:

Şaýy-Sünni dowasyndan bulanýar ýüregim, içim
Eý, otparaz, guý meýdan içip, sowadaýyn içim
Özüme berilýän sowalyeşidýän “Jamy seniň özüň kim?”
Jogap berýän “Sünniniň item däl, Şaýynyň eşegem”.

Eger meniň terjimäme nädogrydyr öýdenlere şol sözleriň rusçasyny Pirimkul Kadyrowyň ýokarda agzalan kitabynyň 304-nji sahypasyndan tapyp okap bilerler.

Hakykatdan-da bu at tüýs ýerine düşen hem durmuşda düşnükliگی bilen, ol şäheriň ýurdumyzyň durmuşdaky tutýan orny bilen, hem şu günki syýasy-ykdysady talaba jogap berip bilşi, hem-de türkmen ruhynyň rowaçlanmagyna hyzmat etmäge mynasyp bolup biljek ýeke täk dogry at boldy.

Bize gury ýer ýoly, duw ýoly, howa ýoly gündogardan gelen kerwenler “Türkmen iliniň abat bolsun” diýen arsuwlar bilen geçiپ topragymyza mynasyp gadamlaryny goýsun.

Ýurdumyzyň, ilimiziň abatlygyndan oňat bähbit ýer ýüzünde hiç bir türkmen üçin ýokdur. Asly türkmeniň abadanlygyna, oguz nesliniň ýurdylygyny aňlatmaga hyzmat etmäge, türkmen topragynyň başlangyjylygyny habar bermäge maksat tutan täze geografik atlarymyz gutly bolsun, mübäreк bolsun.

Biz hem öz gezegimizde Alladan türkmen halkymyzy onuň kerwenbaşysyny ýagşy niýetlerine, maksatlaryna ýetirmegini tüýs ýürekden dileýäris.

§8. XX asyryň geografik açýşlary.

XX asyryň başynda geografiýa ylmy Dokuçaýewiň taglymatlaryna laýyklykda täze rewüşde ösüp başlady. 1905-nji

ýylda Krasnowyň Dokuçayewiň işlerini jemläp kitap görnüşinde çykarmagy, birnäçe alymlaryň Ýeriň tebigatyny öwrenmekdäki işleriniň dogry ýola düşmegine sebäp boldy. L.S.Berg ýaly alymlar döräp fiziki-geografiki etraplaşdyrmakda umuman, öwrenilýän ýeriň tebigatyny yzygiderlilikde anyk beýan etmekde täze ugurlary saýlap alypdyrlar. Olaryň işleri umumy fiziki-geografiýanyň ylmy esaslarynyň döredilmeginiň taryhynda aýratyn orun eýeläpdirler.

Ylmyň taryhy diýilýän zat bu ylymyň aýratyn, özboluşly ähmiýeti bolan, bolupgeçen hadysalary, çaklamalary, taglymat pikirleri, okuw ündewleri olaryň haýsy döwürlere degişliligini seljermäge ukyply ylmy ugurdyr.

Ähli ylymlaryň taryhynda birmeňzeşlik bardyr, adatça ylym haýsy hem bolsa bir döwürdäki jemgiýetde ýaşan adamlaryň pikirleriniň şöhlelenmesi, jemleridir. Şol jemgiýetdäki ýaşayyşyň görkezijisidir, ylymyň ösüşi hem burma şekilli bolup, onuň her tawunda şol wagtky pikirler, durmuşyň talabyna görä bolan ýörelgeler, amaly çäreler baradaky seljeriş, şolaryň şol döwürdäki düşünilişin derjesinde umumylaşdyrylan netijede berilmegi ylmyň taryhy seplerini getiripdir.

Geografiýa ylmynyň taryhy hem edil şonuň ýaly, dürli döwürlerdäki Yer ýüzüniň öwrenilişiniň (syýahatlaryň taryhyndan) hem-de geografik pikirleriň ösüşiniň taryhyndan ybaratdyr.

Geografiýa ylmynyň taryhy (şol sanda fiziki-geografik raýonlaşdyrmak) hem örän çylşyrymly, ol ýazýan alymlardan diňe bir geografiýa ylmyny çuňňur bilmekden ötri taryh barada-da örän köp bilmekligi filosofik pikirleri seljermegi başarmagy talap edýär. Şoňa göräde ozalky SSSR-de umuman Russiýada bu barada belli alymlar Anuçin D.N., Berg L.S., Obruçew W.A., P.P.Semenow Týanşanskiý, has giň möçberde we häzirki zaman talaplara laýyklykda A.G.Isaçenko, I.P.Magidowıç we beýlekiler kitap ýazypdyrlar.

Gadym dünýä döwrüň (biziň eramyzda ozalky 546-njy ýyldan – Gresiyada guleýeçilik düzgüniň girizilen wagtyndan – biziň eramyzyň 476-njy – Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylan-ýylyna çenli). 1022 dowamyndaky wagt birliginde geografik pikirleriň şol sanda fiziki geografiýa raýonlaşdyrmagyň ösüşi.

Semýonow Týan-Şanskiý

“ Geografiýa” diýen (termini) adalgany ilkinji bolup ylymda ulanan Erotosfen hasaplanylýar (çen bilen . biziň eramyzda öňki 270-194 ýyllar) ol ilkinji bolup Ýeriň umumy ulylygyny hem kesgitlemäge synanşypdyr. Onuň hasaplamalarya görä ýaryny häzirki zaman takyk ölçeglerden 310 km tapawutlanýar.

Ylymda iň wajyp meseleleriň biri Ýeriň şar-togalak şekilliliginiň kesgitlelenilmegi bolupdyr. Onuň şeýleligini ilkinji bolup çaklan Parmenid (b.e.ö 515-445 ý.ý.) hasaplanylýar. Başga birnäçe alymlar bu pikiri ilkinji aýdanyň Pifagorlygyny (b.e.ö 570-500) hasaplaýarlar.

B.e.ö VI-njy asyrdan ýaşap geçen Geketaý Miletli (546-480) gury ýerde syýahatlary köp geçireninden soň ilkinji karta düzmäni ýola goýupdyr. Ol öz kartasynda özüne mälim bolan gury ýer üstini üç sany dünýä bölegine bölüpdir: Ýewropa, Aziýa we Liwiýa. Aziýa bilen Ýewropanyň araçäginini Fasis (Riony) derýasy) Aziýa bilen Liwiýanyň araçäginini bolsa Nil derýasy arkaly geçiripdir.

Şeýlelikde ýer üstiniň bölege bölünmeginiň ilkinji synanşygy başlanypdyr.

A.B.Ditmaryň pikirine görä Ýewdokos (b.e.ö takmynan 408-335 ý.ý.) ilkinji bolup Ýeriň togalaklygyny onda tropik guşaklygyň barlygynyň pikirini öňe süren bolsa Aristotel (b.e.ö 384-322 ý.ý.) ýeriň togalaklygyny ynandyryjy delillendirip (Aý tutulanynda onuň ýüzini tegelek kölgäniň ýapýanlygy, gözýetimiň (gorizontyň beýge çykdygyňça giňelýänligi, deňizde ýüzüp barýan gäminiň ýuwaş-ýuwaşdan gýityňlygi) onuň üstünde arktiki hem tropik guşaklyklaryň barlygy, olaryň arasynda aram-ýagny adam ýaşamaga ýaramly ýeriň barlygyny belläpdir. Şeýlelikde Ýer ýüzünde ilkinji gezek zonallygyň barlygy, şol zonallyk boýunça-da böleklere bölüp boljakdygyň pikiri orta atylypdyr.

Erotosfeni geografiýa ylmynyň atasy diýip örän adalatly bellenýärler. Oňa bu hili hormatly lakamyň dakylmagy diňe bir “geografiýa” diýen adalgany tapyp ulananlygy üçin dälde, onuň Ýeriň takyk kartasyny düzeni onuň ýüzünde parallelleri we meridiannlary geçirenligi, Ýeriň üstünde giňişlik zolaklary “klimatlary” bellänligi ol klimat zolaklarda gündiziň dowamlylygynyň üýtgeýänligini ýazanlygy, hem-de Ýeriň ýüzünde fiziki-geografik welaýatlary-sfagridleri bölmäge eden synanşyklary üçindir.

Erotosfen soň Ýeriň ýüzünde giňişlik guşaklyklary bölmäge has içgin çemeleşen Posedonidir (b.e.ö 135-51 ý.ý.). Ol Ýer togalagynyň üstünde jemi 13 sany guşaklyk bölýär. Onuň bölen guşaklyklarynyň sany häzirki zamandaky guşaklyk bölünişi bilen gabat gelyär. Emma onuň bölen guşaklyklary bilen häzirki hasaplanylýp çykarylan guşaklyklary deňeşdirip bolmaz. Olar deň däldirler.

Umuman alanyňda Erotosfeniň işlerindäki fiziki-geografiki böleklere bölmek baradaky pikirleriň başlangyjyny Dikearhyň işlerinden görmek bolýar. Dikearh ilkinji bolup demirgazyk we günorta oýkümenler baradapikir ýöredipdir ahyrn.

Şeýle-de Hindistany (Indiýa), Eýrany (Azeaniýa) Eýran tekiz daglyklaryň çäklerini, Mesopotamiýanyň, Siriýa çöllüklerini sfragidler (oblastlar-welaýatlar) görnüşinde bölüp ilkinji ýurt öwreniş boýunça böleklere bölmegiň nusgasynyň öňe sürüpdür.

Eratosfeniň işleri hiç biri biziň günlerimize çenli saklanmandyr. Onuň pikirlerini ulanyp ösdürip bize ýetiren Strabondyr (b.e.ö 64-23 ý.ý.). Ol 17 sany kitapdan ybarat bolan Geografiýasynda şeýle ýazypdyr, “Häzirki gury ýerleriň bir wagytlar deňiziň düýbi bolanlygy deňiz düýpleriniň bolsa ýaşalýan, gury ýer bolanlygy örän täsin zat” diýip ýazypdyr.

§9. XX asyrdaky geografiýa ylmynyň ýagdaýy.

XX asyryň başlarynda rus geografiýasynda Dokuçaýewiň zonallyk baradaky (kanunalaýyklyklary) teoretiki we praktiki pikirleri berk oturmaşypdyr. 1905-njy ý-da G.N.Wysoskiý Dokuçaýewiň pikirlerini has-da ösdürip giňişlik boýunça zonalary kesgitlemekde mukdar görkezijileriň, ýagny t°-nyň ýyllyk ortaça mukdarynyň, dünýä ygalyň we howanyň çyglylygynyň ýerli bugaryşyň mukdaryna gatnaşyklarynyň ünse alynmagynyň zerurlygyny olaryň zonalary çäklendirmekde wajyp ähmiýetiniň barlygyny belläpdir. Şeýlelikde-de Dokuçaýewiň yzyny ýöredijiler raýonlaşdyrmakda dürli tebigy şertleriň ünse alynmagylygyny nygtapdyrlar. Şol wagtlarda-da, «fiziki-geografik raýonlaşdyrmak» diýilýän termin ulanylyp başlanylypdyr.

Orsýetiň ilkinji zonal raýonlaşdyrylmagyny ilkinji bolup 1913-nji ýylda amala aşyran L.S.Berg «Landşaft» diýen termini ulanypdyr. Onuň bu işi örän ýerlikli (A.G.Isoçenkanyň aýdyşy ýaly klasiki) iş bolup, ondan soňky şol hili işleri ýerine ýetirenlere görkezme nusga bolup hyzmat edipdir.

Rewolýusiýadan soňky döwürde örän uly ünüs-döwlet möçberinde kartografiýanyň, geografiýanyň beýleki ugurlary bilen birlikde ösdürilmegine gnükdirilipdir. 1919 ý-da W.I.Lenin Ýokary geodeziýa upravleniýasyny döretmek barada dekrede gol çekýär. 1921-nji ýylda bolsa sowetler ýurdunyň atlasyny döretmek baradaky karara gol çekipdir. Ilkinji gezek tutuşýurduň million masştabdaky kartosyny düzmäge 1918-nji ý-da girişilýär. Ol kartany 1946 ý-da düzüp gutarypdyrlar şonda 180 bölek (list) kartalary düzmeli bolupdyr.

Şol kartalarda D/g buzly okeanyň kenar ýakasynyň gurluşy, birnäçe adalar täzeden karta geçirilipdir. D/g Ýer adalarynyň çäklerinde täze adalaryň birnäçesi açylypdyr. Nowosibirskiý adalaryndan g/b-daky Wasilewskiniň adasy diýilýäniň deňize çümüp ýok bolany, şeýle-de Täze Sibir (Nowosibirskiý) adalaryndan d/g-daky «Zemlýa Sannikowa» (Sannikowyň Ýeri), Wrangel adasynyň g/b-daky «Zemlýa Andreýewa» (Andreýewiň ýeri) diýilýän adalaryň ýolygyny açyp kartasyny täzeden düzüpdirler. Wasilýewskiniň adasy diýilýän 1912 ý-da B.A.Wilkiskiý tarapyndan karta geçirilipdir. Emma 1936-nji ý-da onuň ýerinde ýalpak suwly deňiz düýbi galypdyr. Merkezi we Orta Aziýanyň daglyklarynda heniz adamzada nämälim ýa-da Ýewropalylara belli bolmadyk birnäçe ýerler açylyp, olara ýazgy berilipdir. Öňki SSSR-de iň beýik (nokat) depeler Kommunis piki 7495 m; Lenin piki 7134 m şol ýerlerde ýagny daglyklaryüstündäki buzlyklar açylyp öwrenilipdir. Orta Aziýada iň uzyn buzluk 71,2 km uzynlykdakyFedçenko buzlygy şu ýerleri öwrenen rus syýahatçysy A.P.Fedenkonyň ady dakylpdyr. Dünýäniň üçegi diýilýän dag Pamir dagynyň gerişleri öwrenilip, barmasy kyn bolan Ylymlar Akademiýasynyň gerşi hem öwrenilip ýazgysy berilipdir.

Kamçatkanyň has içgin öwrenilmegi netijesinde 1931 ýylda ol ýerleriň takyk kartalary düzüipdir. Geýzerleriň

ýaýran ýerleri has takyk öwrenilip, ol ýerleriň kartalary hem çyzylypdyr.

Ahli açyşlar we takyklamalar SSSR-de geografiýanyň ösmegine, onuň ylmy we praktiki ähmiýetiniň artmagyna getiripdir. W.W.Dokuçaýewiň, A.N.Krasnowyň (geografik kompleks), Bergiň (landşafty), olaryň teoretik düşüňjelerini ulanyp, has öňe süren A.A.Grigorýewiň (geografik oboloçka-gabyk-perde), tebigatdaky kanunalaýyklyklaryň janly organizimleriň Osmegindäki rolyny, hemme taraplaýyn baglanşygyny esaslandyryp W.I.Wernadskiý we beýlekiler tebigat baradaky düşüňjeleriňdiňe bir ozalky SSSR-de däl eýsem bütin dünýä ýüzünde täze öwşgün bilen ösmegine uly goşant goşan adamlardyr.

1920-nji ýylda SSSR-de (Russiýada) GO EL RO-Rossiýanyelektrikleşdirilmegiň Döwlet plany düzülip, ýurtda ykdysady pudaklaryň rejeli ýerleşdirilmegi barada-da köp işler bitirilipdir. Ýurdy ykdysady raýonlaşdyrmakda uly işleri M.N.Kaliniň we G.M.Krinjanowskiniň işleriniň ähmiýeti ulydyr. Ykdysady geografiýanyň başlangyjy örän çylşyrymly şertlerde, burjuaz ideologik düşüňje bilen täzeçe işleşmegiň garşylyklaýyn hereketleriniň täsirinde başlanypdyr. Ony fizgeografiýadan bölüp aýryp, syýasy ykdysadiýetiň bir bölegi etmäge synansyklar köp bolupdyr. Emma şol gapmagarşylykly göreşni geografiýanyň peýdasyna çözülmeginde N.N.Baranskiniň roly örän ulydyr. Ol ilkinji bolup 1926-njy ýylda SSSR-iň ykdy geografiýasyny ady bilen okuw kitabyny ýazyp, ähli jedelli meseleleriň çözgüdini beripdir.

§10. Geografiýa ylmynyň umumy we esasy meseleleri.

Orta asyrlarda, gadymdünýä döwründäki ylmy garaýyşlaryň ösüşi togtadylan ýagdaýa düşýär. Sebäbi ähli aň-düşünjäniň, garaýyşlaryň hristian deňiniň taglymatyna tabyn

edilmegidir. Dini düşünje dünýewi garaýyşlaryň ösmegiňe päsgel berýär. Oňa mysal edip Kosmo Indikoplowyň (VI asyrdaky ýaşan söwdegär, soňra monah bolan) Dünýäniň (älemiň) “Hristian topografiýasy” (Hristianskoý topografii wselennoý) diýen işinde, Ýeriň durkuny bir uly dört bburçly çelige meňzedip, ony suwuň ýüzünde ýüzüp ýören şekilde suratlandyrypdyr. Rim (ortaýer ýa-da Ak), Gara (Kaspiý) Hazar deňizlerini bolsa umanyň (bbir-bitewi) gury ýere giren aýlaglary hasaplapdyr.

Şeýle pikirler, ýörelgeler hristian dininiň ýaýran ýerlerinde ýöredilensoň ylmy nazarýet ýa-da amaly tejribelerde ösüş V-IV asyrlar aralygynda durgunlyga sezewar bolupdyr.

Emma Ýewropanyň demirgazyk çetinde Skandinawiýada ornnaşan Normanlar (Wikingler-aýlagdan çykanlar) IX-X asyrlarda uzak aralyklara ýüzüp Islandiýany (Buzly ýurt-867ý. Naddot) Grenlandiýada (ýaşyl ýurt 985 Erik Rygiý), birnäçe wagtydan soň (987-1000 ý. Býarn we Erik Moryň ogly Zeýf Bagtly) Amerikanyň demirgazyk-gündogar kenarlaryny açypdyrlar. Şeýlelikde entek Ýewropalylara mälim bolmadyk ýer-ýurtlar açylypdyr.

Orta asyrlarda Arabystan ýarym adasynda güçli döwlet döräp ondan çykan syýahatçylar Ýewraziýanyň köp ýerlerinde bolupdyrlar. Olardan Ibn Nordodben (820/26-912/13) “Ýollaryň we ýurtlaryň kitaby” diýen uly işe ýazýar. Onda Arabystan, Eýrann, Müsür we beýleki ýurtlar barada maglumatlar beripdir. Asly türkmen bolan Abu-Aly Ibn Sina (980-1037) köp syýahat edipdir we ýer-ýurtlaryň bir-birlerinden tapawutlary barada ýazypdyr. Biruny (973-1048 ý.ý.) Merkezi Aziýada, Hindistanda köp syýahat edipdir we “Masudyň kanunlary” diýen meşhur işini ýazypdyr. Ol kitabynda Nepal, Tibet, Ferganadann çykýan ýollar, Gündogar Türkistan ýurtlary barada köp maglumatlar beripdir. Şeýle-de Biruny öz işlerinde Amyderýanyň hanasyny üýtgedip, akýanlygy barada dogry pikirleri ýazypdyr. “Gymmatbahaly

zatlary tanamagyň hasabatynyň kitaby” (Kniga swodok dl’ya poznaniya dragosennostey) diýen işinde 50-den gowyrak minerallara ýazgy beripdir. “Maşadyň kanunlary” diýen kitabynda geografik uzaklyklaryň ölçenilşiniň trigonometriki usullaryny ýazypdyr. Onuň şol wagtyky ýazan zatlary häzirkizaman geodeziýa usullarynyň esasy-düýbini tutupdyr.

1100-nji 1165-nji ýyllarda ýaşan Arap geografy Idrisiniň umumy geografiýa ylmyň ösmeginde, şol sanda raýonlaşdyrmagyň käbir nusgalaryny işläp düzmekde bitiren işleri ulydyr. Oňa Amur, Tibet, Peçora kenarlary, tutuş Ýewropa Baýkal-onuň töwerekleri mälim bolupdyr. Ol iki hili, tegelekleyin hem dört burç karta düzüpdir. Kartada koordinatlaryň bolmanlygy we onçakly takyk dälligini hasaba almasaň öz döwri üçin örän ýokary derejeli iş bolupdyr. Ol ýerde ýedisany bölekleri bölüpdir, her bölekde-de 10 sany klimaty tapawutlandyrypdyr.

Ibn Batuta (1304-1377 ý.ý.) 25 ýyllap (1325-1349 ý.ý.) syýahatda bolupdyr. Ol Hytaýda, Merkezi Aziýada, Indoneziýada, Hindistanda, Krymda, Demirgazyk we Gündogar Afrikada we beýleki ýerlerde bolupdyr. Öz syýahatlary baradaky maglumatlary “Ibn Batutanyň syýahatlary” atly işinde jenaläp ýazypdyr.

Orta asyryň görnükli syýahatçylaryndan Marko Polany (1252-1324) we Afanasiýa Nikitini bellemek (doglan ýyly bellidäl –1472 ý) gerek. Olar ýurtlary tapawutlandyryp bilipdirler, şol ýurtlar barada kitap ýazylmagyna sebäp bolupdyrlar.

Beýik geografik açyşlaryň döwri XV-XVI asyrlaryň sepgidinde başlanýar we Hristofor Kolumbyň, Waski-de-Gammanyň, Fernan Magelanyň we beýleki syýahatçylaryň açyşlarynyň netijesinde Ýer togalagynda dürli täze ýerleriň barlygyny anyklamaga kömek edýär. şeýle-de ruslaryň Ýewraziýadaky Ýeriň daşyna aýlanmaktaky (has giçki

döwürde) Antarktikany açmakdaky bitiren işleri fiziki-geografiýanyň, şol sanda raýonlaşdyrmanyň ösmegine uly itergi bolupdyr.

Orta asyrlaryň taryhy geografiýasyndan maglumatlar.

Türkmen halkynyň ata-baba köküniň münlerçe ýyllaryň aňyrsyndan bolmasa-da, köklere uzalyp gaýdýanlygy hemmä mälim. Has-da Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan bäri birnäçe ýyl içinde alnyp barylýan içki we daşky syýasy tagallalardan soň dünýä ýüzünde-de ol piker öz ornunda jaýlaşdy, ornaşdy.

Islendik zat bu jahanda uzak wagt dowamynda barlykda dowamat bolsa ol şahalanyar, ýaýraýar, ulalýar, köpelyär, özgerýär, ösýär. Bu ýeriň tebigatyna mahsus kanunalaýyklyk bolany üçin, ony inkär etmäge ýol ýok. Şeýle bolýan bolsa sähra eýeleri, Ohot deňzinden Garadeňziň demirgazygyna çenli giňlikde ýaýran gadymy Nuh pygamberden soňra alyp, biziň eramyzdan öňki Türki dilli halklaryň toparlary ýaýrandyr. IV-asyr töwereklerinde “Tuk ýuç” (“Syratly olar”) diýipdir. Ondan soň Oguzlar (Guzlar) ady bilen dünýä belli bolan, birnäçe taýpalary ozone birikdirýän halkyýetiň gönüden-göni dowamy biziň eramyzyň VII-VIII asyrlarynda ilki bada “Turk-Ýurt” soňrak “Türkmen” adyna eýe bolanlar, şu günki Türkmenlere çenli gelip ýetenlerdir.

Türkmenlerde ýagny biziň taryhymyzda bir uly esasy tiräniň daşyna ownuk tireleriň ýygnanyp jebisleşmeklerinden emele gelýän uly ilniň döreýänligi barada näçe giýseň taryhy maglumatlar bar. Gadymy geçmişlerden habar berýän Görogly eposynda Görogly “Tekçeli türkmenli ilden bolanlar” diýmek bilen, bir esasy , daýanjy, düýbi, güýçli goragy bolan türkmen ilindenligini buýsanç bilen tekrarlasa Şabendäniň “Asly Söýün hanly agyr ilidir” diýmegi bilen Mongollaryň imperiýasy synanyndan soňky döwürde-de türkmeniň öz aslyny bir esasan alyp gaýdýanlygy, olaryň örän köp sanlylygy aýdyň aýdylýar.

Türkmen we Gazak ýaşulylyary bilen söhbetdeş bolanymyzda olaryň ata-baba geçmişi taryhdan habarlyraklary, Türkmenler

Söýün han ilinden, Gazaklar bolsa onuň inisi Ýaýyn han ilindendir diýerdiler. Bu aýdylýanlar türkmenler bilen gazaklaryň bir atadan emele gelen iki doganyň töweregindäki, bitewi esasdan bölünen doganlyk halklarydygyna güwä geçýär.

XIV-asyrda dünýäde iň giň ýer-ýurtlary bir imperiýa birikdirmegi, bitewi bir döwleti edara etmegi başaran Timurleň ölüm ýassygynda ýatyrka onuň köp sanly beglerinden biri Uzbeg atly adam ozone Türkmen diýdirip ýören begleriň biri, imperiýanyň içinde birnçe galaly (hünkarly) şäherleri öz häkimligine tabyn edip, tabyn bolan ilata şol ýerlere-de Uzbegiň ýerleri, Uzbegiň ili diýmäde mejbur edipdir. Şeýlelik-de täze bir türkmen dilli halkyň döremegine başlangyç bolupdyr.

Ýeri geleninde aýtsak XIII-asyrda türkmenleriň arasynda “Ozallar hemeler Türkmen bolmaga ymtylýardylar, indi bolsa mongol boljak bolýanlar köpelipdir” diýip aslyna biwepalyk edýänleriň üstünden gülüpdirler.

Türki dilli halklaryň has gadymy esasdan gaýdýanlygyna, olaryň asyrlaryň dowamynda uly bir daragyta öwrülip, ol daragytyň köp sanly şahalarynyň Ýer ýüzüne ýaýranlygyna göz ýetiresiň gelse dünýä kartasynyň önüne baryp olaryň ýaýran ýerlerini synlamaly. Eger şeýdilse, onda Ýewraziýada Dežnew burnundan tä Ortaýer deňzine, Demirgazyk buzly okýan kenaryndan Tibet daglaryna çenli aralykda üznüksiz çäkde Türki dilli halklaryň ýurtlarynyň ýerleşýänligini görersiňiz.

Bu taryhy-geografik ylmy ugur entek oňat ýeterlik derejede öwrenilmedik bolany üçin, okyjylara köp maglumatlar ýeterlik däl. Emma öwrenilmegine sabyrlylyk bilen garaşyp ýatan we öwrenilmegine wagt ýeten ylmy ugurda birnäçe alymlar köp işleri bitirýärler. Ol alymlaryň tagallalary bilen gyzykly we wajyp işler alnyp barylýar.

Türkmenler bilen Türkileriň ganybirligine göz ýetirmäge ymtylýanlara gysgajyk, emma taryhy-geografik hakykatdan susulyp alynan maglumatlary ýetirmeklik ýerliklidir hasaplap,

Samanylar, Gaznawylar, Seljuklar ýa-da Saltyklar, barada gürrüň edeliň. Beýle diýilse türki dilli garyndaşlarymyzyň ady tutulmadyklary, türkmenleriň türklerden daşlaşan halklardyr öýütmeli däl. Taryhyň gatlaklaryna näçe çuňňur, düýpli aralaşdygymyza, türki dilli halklaryň häzirki döwürde nähili atlandyryandyklaryna garamazdan bir bitewi kökden dörändiklerini subut edýän maglumatlar köpeldýärler.

Samanitler. Orta Aziýadaky feodal dinastiýa (819-999).

Dinastiýanyň ady Balhyň golaýyndaky Saman obasyndan bolan Saman-Hudatyň adyndan gelip çykýar. Rafi ibn Leýiň araplara garşy gozgalaňyny (806-810) basyp ýatyrmakda beren kömegi üçin Samanyň ogullaryna we agtyklaryna 819-njy ýylda Mawerennahryň iň möhüm obalary dolandyrmaga berilýär. Samanitler Mansur II (997-999) döwründe ýagny 999-njy ýylda Buhara Turk-garahanitler tarapyndan basylyp alnandan soň ýaşamagyny bes edýär.

Samanitler döwleti. (875-999). Esasy teritoriýasy Orta Aziýada bolan feodal döwlet. Paýtagty Buhara şäheri. Samanitler döwletiniň döredilmegi Arap halyflygynyň dargamagy hem-de Mawerennahyrda we Horasanda hökümdarlygy ele alan Samanitleriň ýokary görtermegi bilen bagly bolupdyr. Ol özüniň gülläp ösen döwründe X-asyryň I-ýarymynda Mawerennahry, Horasany, Demirgazyk we Gündogar Eýrany ozone birikdirýär. Samanitler döwletinde Horezm, Gürgen, Gazna, Isfijap, Garçistan (Murgabyň ýokary akymy sebitleri), Tabarystan wassal garaşly bolupdyrlar. Samanitler döwletinde medeniýet ösýär. Ähki uly şäherlerde mekdepler, medreseler açylýar. Buhara özüniň kitaphanasy bilen şöhratlanýar. Arhitektura ösükdir.

Seljuklar-Saltyklar we Gaznawylar.

Oguzlardan bolan birnäçe taýpalary ozone birleşdirip, bir bitewi güýji döreden topara X-asyryň ahylarynda XI-asyryň başlarynda Seljuklar diýlipdir. Seljuklar diýilmegi, Tugag atly oguz serkerdesiniň ogly ýaşlykdan özüniň ýiti zehini-akyly,

serkerdelik ukyby bilen ýokary wezipeli şol sanda Oguzlaryň hökümdarynada özüni aldyrmagy başaran Seljugyň daşyna ýygnanantopardan başlanypdyr diýilen maglumatlar bar.

“Seljuk” sözi türkmenlerde “Saltyk” diýip ulanylýan sözün ýoýlanrak görnüşidir diýen pikirimiz bar. “Saltyk” sözi bolsa öz gezeginde gadymy türkmen sözleri “Sal” we “Täk”, ýagny “Sany ýeke” diýilmekden gelip çykandyr diýip çaklaýarys. Sebäbi Sarçyk Tugagdan ýeke ogul Seljuk-Saltyk galýar. Onuň çagalykgaky ady name bolsa-da, ol ýeke bolany üçin il oňa “Saly Täk” lakamyny beripdir öýdýäris.

Seljugyň has aňyrrakdaky ata-babalary hakda şeýleräk maglumatlar duşýarlar. S.G.Agajanowyň örän köp sanly çeşmelere salgylanmak bilen ýazan kitabynda (Oçerki istorii oguzow I Turkmen Sredneý Azii IX-XIII ww. Aşg. 1969g.) bu maşgalanyň aňyrsy (Zahiraddin Nişapury boýunça) Kerkiçi Hojadan başlanýar. Kekiçi-Hojada gadymy oguz taýpasy kynyklaryndan bolupdyr diýilýär. Kerkiçi sözünüň adynyň gelip çykyşyna seljeriş berilse, ony şeýleräk düşündirýärler. Häzir hem bu söz türkmen we gazak dillerinde ulanylýar. Türkmene “gerege”-oýun agaç beleklerini düýä ýüklemek üçin ýörite gözenegi aňlatsa, gazakça “kereke” oýun gözenek agaçlardan ybarat aşaky böleklerini ýagny tarym böleklerini aňladýar. Şonuň üçin hem adam ussa bolupdyr we ak öýleriň geregesini ýasamak bilen meşgurlanypdyr, şonuň üçin hem oňa “Geregeçi-Hoja” diýipdirler diýen çaklama pikirimiz bar. Geregeçi-Hoja IX-asyryň ikinji ýarymyna çenli ýaşapdyr. Ondan galan Tugşurmuş atly ogly hem atasynyň kärini ýöredipdir, emma onuň ogullary bu senedi ýöredmän oguz hana nökerlige gitmeli bolupdyrlar. Tugşurmuşyň üç ogly bolupdyr, uly ogluna Tukak (Tukat), ortanjysyna Togrul, iň kiçisine bolsa Arslan diýipdirler. Abulgazynyň ýazmagyna görä bu maşgala Gorkut beg bilen garyndaş bolupdyr. Mahmyt Kaşgarynyň ýazyşyna görä “Oguz türki taýpalaryň biri (kabile) bolup, olara türkmenler diýipdirler. Olar 22 urugdan ybarat

bolupdyrlar. Her urugyň özüniň tagmasy bolup, şol tagma boýunça-da mallaryny we biri-birini tanapdyrlar. Olaryň ilkinji we iň esasy urugyna kynyklar diýlipdir. Şol urugdan hem soltanlar döräpdir”. Bu ýerde Seljuk we Seljuklar dinastiýasy göz önünde tutulypdyr.

Bu maşgalanyň adynyň çykyp, derejesiniň beýgelip başlamagynyň sebäkäri Tugşymyşyň uly ogly (Tukak) Tugag bilen baglansykly bolupdyr. “Mälik-nama” atly işde bu şahsyýetiň adyny Syrçyn-Tugag diýip getirilýär. (Tug yak bolmagy mümkin) we ony eýýamadygan, şöhratly serkerde gönüşinde suratladrylýar. Onuň şan-şöhraty we derejesi barada örän köp maglumatlar bar. Hatda ol öz patyşasynada sözünü geçirip, diýenini etdirip bilýän dogruçyl hem batyr gaýratly bolupdyr diýip ýazýarlar. Haçanda türki (türkmen) oguz taýpalarynyň bir topary beýlekisine zelil berjek bolsa, ýa-da üstüne çozjak bolanynda-da Sarçyk-Tugag şol hili hereketinde öňüni alyp, togtadyp bilýän, şeýle täsiri uly adam bolupdyr. Sarçyk Tugag baradaky bu hili berilýän maglumatlar “Oguznamadaky” Tugşurmuşyň ogullarynyň şöhrat şanlarynyň artyşy baradaky maglumatlara gabat gelýärler. Şeýle-de onuň “Tugag” ady bilen oňa berilen beýik derejäni aňladýan lakamy hem şaýatlyk edýär. Meselem: Sadreddin Huseýin “tugag” sözi türkçe polatdan ýasalan ýaýy aňladýar. (polat ýaý), Mirhoid bolsa (gaty ýaý) gaty, çekmesi kyn ýaýy aňladýar diýen düşünişleri berýär. Abul Faraž bolsa Sarçyk “Tugag” lakamyny örän güýçli bolany üçin alypdyr diýip belleýär. K. Kaen bolsa “Teýmir ýaýlyk” ýagny Tugag diýen lakam oguzlarda ýaýyň rolynny (ornuny) ýa-da hökümdarlygyň nyşanyny aňladypdyr” diýip belläpdir. Şeýlelikde Seljuguň öz kakasynyň ady Sarçyk bolup Tugag onuň lakamy bolupdyr. Tugag köp sanly çeşmeleriň seljerilmegine görä IX asyryň ikinji ýarymynda X-asynyň birinji ýarymynda ýaşap geçipdir diýmäge mümkinçilik berýär.

Haçanda Sarçyk Tugag aradan çykanynda onuň yzynda Seljuk atly kiçijik ogly galýar. “Mäliknama”-daky maglumatlarda ol oglanjygy ýurduň hökümdary öz ýanyna alyp terbiýeläpdir köşk terbiýeçisine berip ulaldypdyrlar. Seljuk ulalandan soň diňe ýurduň häkiminiň däl, eýsem hemme häkimligiň dahylly, ýokary derejeli adamlaryň hormatyna mynasyp bolmagy başarypdyr. Şoňa göräde Seljugyň derejesi beýgelip, onuň täsiri olaryň tutuş urugynyň il içinde abraýynyň artmagyna getiripdir. Şeýlelikde töwerekdäki ýakyn-daş garyndaş we beýleki toparlar hem bulara birigip başlapdyrlar. Seljugyň özi bolsa iň ýokary derejeli emeldarlaryň birine öwrülipdir. Bu barada diňe “Mäliknamada”dal, eýsem Seljuknamada-da aýdylýar diýlip ýazylýar. S.G. Agajanow Zaharaddin Nişapurynyň şeýle sözlerini getirip öz kitabynda ýazypdyr. Olar Seljuklar örän köp sanly beýik maşgala öwürldiler, tükeniksiz baýlyklaryň eýeleri boldular, köp sanly harby birleşmeleri döretdiler we iňňän köp sanlyeýeriji toparlary öz tarapyna çekip bildiler diýen manyny berýär. Soňra şol ýazga görä öz pikirini ýöredip bu topara seljuklara garaşly, baglanşykly oguz-türkmen taýpalarynyň maşgalalarynyň gelip goşulanlygy görünip dur.

Kä bir çeşmelerde Seljugyň at-abraýy şeýle çalt ösüp ýaýrap başlanyndan çekinen häkimiň aýaly, öz adamsyna ondan dynmagy maslahat berýär, eger şeýle etmese onuň ýurdy häkimiň elinden alaymagynyň mümkinligini aýdypdyr, we gizlinlikde tiz ýok etmegi ündäpdir. Bu hili hadysanyň taýýarlygynyň görüýänligini aňan Seljuk güýç ulansa üstün çykjagyny bilse-de öz nan iýen ojagyna zeper ýetirmän öz yzyňa eýeren kowumdaşlary we beýleki ili-güni bilen häkimiň köşgünden daşlaşmagy başarypdyr. Ol gideninde örän köp sanly atly goşuna baş bolup gidipdir, ummasyz köp düýe, goýun, ýylky sürülerini hem onuň ili sürüp gidipdir.

Seljugyň hem üç ogly bolupdyr. Israil-Arslan lakamly, Mihail we Musa atly ogullarynyň hemmeside serkerde

bolupdyrlar. Seljugyň özi ka bir maglumatlara görä 107 ýaşynda ýogalypdyr. W.W.Bertold taryhy maglumatlary seljermegiň netijesinde Seljuk 992-njiýyldan soň ýogalypdyr diýip ýazsa K.Kaen “Mälimnamany” seljermegiň netijesinde onuň ýogalan wagtyny 1009-1010-njy ýyllar bilen baglanyşdyrýarlar.

Seljugyň özi ýogalandan soň onuň yzynda galan uly-agyr iline ýolbaşçylyk ogullaryna geçipdir. Ýazyşlaryna görä Israil köp ýyllaryň dowamynda uly serkerdeleriň biri bolup köp taryhy wakalarda ady tutulýar, köp jeňlerde öz tarapdarlarynyň ýeňiji bolmagyny üpjün eden gerçek bolupdyr. Megerem onuň lakamynyň hem Arslan bolanlygy şonuň üçin bolsa gerek.

Şol döwürde , ýagny IX-X asyrlarda we XI asyryň başlarynda gündogar Horasanda we Orta Aziýada musulman dinine girmedik toparlar hem bolupdyr. Şonuň üçin, musulmançylygy Kabul eden toparlar bilen dinsizleriň arasynda çaknyşyklar bolup durupdyrlar. Şol hili çaknyşyklaryň birinde Seljugyň Mikail atly ogly wepat bolýar. Ol serkerde wepwat bolansoň onuň yzynda galan Muhammet hem Dawut atly ogullary agalary ýagny Mikailiň inisi Musa bilen bolupdyrlar.

Kä bir maglumatlara görä Seljuk ýogalandan soň onuň agyr ili iki topara bölünip, biriniň önbaşysy Israil , Yagny Arslan bolupdyr, beýleki topar bolsa Mikailiň ogullary we Musa bilen bolupdyrler diýýärler. Emma başga birnäçe çeşmelere görä olar tutuşlygyna Mahmyt şanyň maslahaty bilen Garaguma, Balkan töwereklerine göçüp gidipdirler . Ol wagytda seljuklar töwerekdäki oguz taýpalarynyň döreden patyşalyklaryna imperiýalaryna goşulaslary gelmän, özbaşdak azatlykda giň Garagumda ýaşapdyrlar. Emma Mahmyt Gaznawydan Maryny, Balhy, Abywerdi, Farawany özlerine bermegini sorapdyrlar. Mahmyt şa olara bu galaly ýurtlary bermekden ýüz döndüripdir. Şol esas-da agzalalyk ara düşipdir. Mahmyt şa ýogalansoň şa tagtyna-köşgüne, Gaznawylar imperiýasyna onuň ogly Masud şa eýe bolýar. Ol hem öz atasynyň ýoluny ýöredipdir. Gaýtam Musanyň Muhammediň

(Togrul, Daudyň, Çagryň) töweregindäki jemlenen seljuklaryň toparlaryndan goranmak üçin beýleki türkmen – seljuk toparlaryny patyşalyga gulluga çagyrylypdyr. Olardan Ýagmyr, gyzyly we beýlekiler jemi 4 serkerde öz goşunlary yzy bilen Masud şanyň gullugyna Horasana barypdyrlar. Emma olar öz babadaşlary bilen bir gezek hem çaknyşmandyrlar. Olaryň hemmesini Masud şa soňra ıçalylaryň kömegi bilen öldürýär we gizlinlikde seljuklara garşy urşa taýýarlanyp başlaýar.

Mikailiň ogullary Muhammet bilen Daut hem öz kakalary atalary ýaly güýçli serkerdeler bolup ýetişipdirler. Olaryň ýanynda aksakal – ýaşuly ornuny kakasynyň kiçi dogany Musa beg tutupdyr. Muhammet we Daut şeýle ýiti zehinli edenli, gaýduwsyz, batyr, serdarlar bolup ýetişenden soňra olara öz ilinde Muhammede Togrul, Dauda bolsa Çagry diýip Bürgütler maşgalasyndan bolan iň güýçli algyr guşlaryň maşgalasyndan bolan Bürgütleriň atlary lakam dakylpdyr. Şoňa görä-de taryhy çeşmelerde ilkişada olaryň atlary Muhammet Togrul hem-de Daut Çagry diýilip tutulsa-da soňy bilen olaryň diňe yzynda beg sözi dakylan lakamlary ýorgunly bolýar şonuň üçinem olary Togrul beg, Çagry beg lakam atlary bilen бүtiň dünýä tanapdyr we taryha girizipdirler.

1030-njy ýylda soň Togrul beg bilen Çagry beg agalary Musa beg bilen bilelikde nähili iş etjek bolsalar-da hökman ýaşulylar bilen geňeşip ylalaşykly boljakdyklaryna şertleşýärler. Şeýlelikde türkmenlere mahsus bolan ýaşulylaryň maslahatyny guramagy dikeldýärler. Şol guramada tutuş il iň ykbaly bilen baglanyşykly meseleleri çözmäge hukukly bolupdyrlar.

Gaznalylar imperiýasynyň içinde özüne gerek ýerleri ýurtlary tabyn edip ýerlui halk bilen umumy dil tapyp ýaşamagy olary öz taraplaryna çekmegi başarypdyrlar.

Şeýle bolsa-da patyşalyga umumy tabynlygy inkär etmändirler, ýagny Masud şa bilen hem umumy dil tapyp uly urşa etmän birnäçe ýollaryň dowamynda ýaşapdyrlar. Şol

ýyllarda 1037-1038-nji ýylda Maryny özlerine tabyn edipdirler. Çagry begi Marynyň ilaty özleri çagyryp getirip soltan, hökümdar diýip yglan edýärler. 1038-1039-njy ýylda Nişapuryň ilatynyň islegi boýunça Nişapury tabyn edip, ol ýerde Togrul beg soltan, häkim bolýar. Emma olarda entek imperiýa – öz patyşalyklaryny döretmek pikiri bolmaýar. Seljuk begleriniň ilat tarapyndan islenilip, getirilip soltan edilmeginiň esasy sebäpleriniň biri, olar özlerinden tabyn il-uluslardan hiç hili salgyt alman, maldara-da, ekerançada öz hünärinden alan girdeýjisi bilen eklenmäge mümkinçilik beripdirler we daşky güýçleriň talaňyndan gorap bilipdirler.

1040-njy ýylda “seljuklar bilen gatnaşyklary bir aňalyk etmegi” bolan Masud şa seljuklaryň birleşen güýji bilen Marynyň etegine Daňdanakana uly döwüşe gelýär. Masud şa goşun sürüp gelensoň seljuklaryň ýaşullary Togrul begiň, Çagry begiň we Musanyň daşyna ýygnaýyp maslahat edýärler. Şol maslahatda begleriň agasy Musa “ýaşulylar başy” ýagny baýgu ady dakylýar. Maslahatda pikirlerçapraz çykýar. Togrulbeg we onuň tarapdarlary Masud şa bilen uruşman gepleşik geçirmegiň ýagny öz baş hökümdarlaryndan aman dilemegiň tarapdary bolýarlar. Bularyň pikirlerini Musa Baýgu hem goldaýar. Emma has namysjaň “gylyç saryp gelene gylyç görkezmegiň” tarapdary bolýar.

Çagry begiň pikirini ýaşulylaryň köpüsi goldaýarlar. Şeýlelikde-de taryhda uly öwrülişige sebäp bolan, seljuklaryň özleriniň uly patyşalyk gurmaklaryna ýol açan meşhur Daňdanakan söweşine çykмага, goşuna serkerdelik etmäge doganlygyň ulusy Togrulbegi bellemek barada maslahat jemlenilýär. Bu ýerde bolan söweşden seljuklar ýeňiji bolup çykýarlar. Ýeri gelende aýtsaň öňki Masudşanyň gullugyna baran seljuk türkmen serkerdeleri Ýagmyrdyr, Gyzyly we beýlekileri.

6-7 serkerdäni Masud şa öz jansyzlarynyň kömegi bilen gizlinlikde öldüripdir. Şonuň üçin bolsa gerek olaryň toparlary

Togrul begiň toparyna garşy hereket etmekden ötri, gaýtam olara ýardam eden ýaly diýilýän çeşmeler bar.

Daňdanakan söweşinden soň şeýle bir rowaýat döräpdir: Togrul begiň atlary Masud şanyň çadyryna golaý gelenlerinde, ýüzi perdeli bir atly ýerden çykan ýaly bolup yzyna-da bir aty idegine alypdyr-da çadyra barypdyr. Masud şany idegindäki atyň julawuny oňa berip, munuň öz yzy bilen alyp geçmäge başlapdyr. Olara salynan naýza-da atylan ýaý oklary-da täsir etmändir. Şeýdibem şol iki atly goşundan saýlanyp9 baýyrylga, daglara ýüzlerini öwürüp geçyp gidipdirler. Bir çeşmäniň başyna baryp ýañky ýüzi perdeli adam perdesini aýyrsa Masud şanyň ýogalan atasy Mahmut şa eken. Ol ogluna “sen olardan mydama asgyn bolarsyň” diýp gözden gaýyp bolupdyr” diýýärler.

Ýöne bir zat welin hakykat. Togrul begiň ýolbaşçylygyndaky goşun özünden san taýdan agdyklyk edýan nyzamly şa goşunyny ýeňipdir we göni şol söweş meýdanynda tagt ýasap oňa-da Togrul begi oturdypdyrlar, ony ýeke täk soltan diýip ykrar edipdirler. Şol söweş barada, söweşden ön maslahat bolanda, maslahata ýyganan ýaşulylar hemişe Togrul begiň tarapyny tutýän bolsalarda şol gezek onuň Masud şa bilen ylalaşykly, parahatçylykly syýasatyna-gepleşiklerine garşy bolup, Çagry begin “üç tarapdan birden çozmaly” diýen maslahatyna makullanypdyrlar. Şol maslahat bilen hem özüleriniň ilkinji uly ýeňişlerini gazanypdyrlar.

Şu söweşden soň seljuklar üçe bölünmegi möwessä edýärler. Togrul beg Nişapura ugraýar. Ol ýerde aýdyşlaryna görä beýik pir Abu Sagytdan pata alypdyr. Şondan pata alyp Günbatara ýýly deňze süýşüp başlapdyr häzirki tutuş Orta, Ýakyn Gündogar diýilýän ýurtlary tabyn edip, imperiýa döretmäge girişipdir diýýärler. Çagry beg goşunyň ýene-de bir bölegini alyp Balh tarapa gidipdir. Ýaşulylary-Musa beg bolsa goşunyň galanlaryny daşyna jemläp Myrada ýurdy dolandyrmaga galypdyr. Soňra Horasany we Mary welaýatyny

Çagry beg dolandyrypdyr. Musa beg bolsa öz mirasdary Ibraýym Ymaly (Gaznewi imperiýasyny döreden soltanyň ady hem Ybraýym) alyp ilki merkezi Eýrana – Reý şäherine, soňra günbatar Eýrana Togrul beg bilen bilen hereket edipdirler.

Seljuklarda bir ýazylmadyk kanun döredilipdir. Ol hem 1038-nji ýylda seljuklaryň serdarlary tarapyndan Togrul begiň Nişapuryň soltany 1040-njy ýylda bolsa bütün seljuklaryň tagtly soltany diýip yglan edilmegine garamazdan her bir wajyp meseleler çözülen-de ýaşulylar bilen maslahatly çözmeklik ýola goýulypdyr. Şeýle-de Togrul beg hem Çagryl beg hiç wagt Musa begden ýaşryn zat etmän ony öz dolandyryjy, maşgalalarynyň ýaşulysy diýip oň a berlen ýaşyň zat etmän ony öz dolandyryjy, maşgalalarynyň ýaşulysy diýip oňa berilen baýga (baýgu) derejesine adyna laýyk tabynlykda iş alyp barypdyrlar. Çagry beg 1040-njy ýylda Balhy tabyn edýär. Musa beg baýgu Great töweregini alýar, emma soň ýene-de gaznawylara goýup gaýdýar. Seljuklar 1040-njy ýylda Horasanyň köp ýerlerini alýarlar. Çagry begiň paýyna Horasanyň köp ýerleri düşýär. Şonda ol öz häkimliginiň paýtagtyny Mary şäheri diýip yglan edýär. Togrul beg Günorta – Günbatar Eýrana tarap süýşýär. Eýýäm 1042-nji ýylda Reý şäherini alyp ony öz häkimlik edýän ýerleriniň paýtagty diýip yglan edýär. Soňky ýyllar Reý şäheri tutuş seljuklaryň imperiýasynyň paýtagty diýilip yglan edilip, Togrul beg ony abadanlaşdyrmaga buýruk berýär. 1043-nji ýylda Togrul begiň (eýýäm ol wagtda Togrul begiň adyny soltan diýip tutupdyrlar) goşuny onuň dogan oglany Ynalyň (Ybraýym Ynal biziň gören çeşmelerimizde görkezilişine görä Ýusup ibn Musanyň ogly bolupdyr, ýagny Togrulyň kakasy Mikailiň inisi Musanyň agtygy bolýar) ýolbaşçylygynda Kermana we Hamedana baryp ýetýärder we özlerine tabyn edýärler.

Seljuklaryň Horasanda we Eýranyň beýleki ýerlerinde, şeýle tiz ýagny az wagt içinde ummasyz ýerleri özlerine tabyn edip bilmekleriniň esasy sebäbi uly harby güýç bolsa-da, ýene

bir şol güýçden-de has ýiti hereket eden zat, ol hem Çagrynyň we Togrul Soltanyň ýerli halkara, zähmetkeşlere we ilatyň beýleki dürli gatlaklaryna talaňçylyk saldyrman, gaýtam öňki gaznawylara tölenýän paçlary, harajatlary azaldyp, gerek ýerlerinde düýbünden ýatyryp, ilini oňat ýaşamagyna, hal ýagdaýyny oňatlaşdyrmaga ýol açan syýasaty bolupdyr.

Şol döwürde seljuklar, gaznawylara diňe Sindi Gaznany, sistany goýup galan ýerlerini olaryň ellerinden alypdyrlar. Bu iki güýjiniň garşylygy 1060-njy ýyla çenli dowam edýär. Şol garşylykdaky çäknyşyklarda seljuklar imperiýasynyň geljekgi soltany Çagry begiň ogly Alp Arslan taplanýär we oňat serkerdelik derejesine ýetýär. Sebäbi seljuklaryň Horasandaky harby hereketlerine Çagryl begiň özi umumy ýolbaşçylyk etse-de harby hereketlerde goşun başy bolup Alp Arslan çykyş ýolbaşçylyk etse-de harby hereketlerde goşun başy bolup Alp Arslan çykyş edipdir.

1060-njy ýylda Çagry beg bilen gaznawylaryň soltany Ybraýym ibn Masudyň arasyndaky gepleşikleriniň netijesinde her kim şol wagtky eýeleýän ýerlerinde galyp ylalaşykly ýaşamaly diýen netijä gelensoň Horasanda. Balhda we beýleki ýerlerde parahatçylykly ýollar başlapdyr.

Günbatar hereket edýän seljuklaryň toparý hemaýgytly ýörüşler bolanda Soltan goşunyna ähli beýleki toparlaryndan – da goşunlar gelip goşulypdyr. Kä bir çeşmeleriň şaýatlyk etmegine görä 1048-nji ýylda seljuklar Togrul soltanyň tagallasy bilen Kawkaz tarapyň garşylyk görkezýän güýçlerini ýoldan aýýrmak üçin ýörüşa taýýarlaýärlar. Ybraýym Ynalyň serkerdeligindäki goşun Kawkaza ugramakçy bolup durka Mawerannahrdan (häzirki Orta Aziýadan has takygy Mawerannahr Syr we Amyderýanyň aralygyny aňladýar) Amyderýadan günbatardan ol ýere baranlarynda “Mawerannahrdan gelenler” diýipdirler köp sanly Ata Babadaş türkmenleriniň baryp goşulandygy we soltan goşunyna çarwadar

ildeşlerinden toparyň täze güýç berenligini taryhçylar belleýärler.

Kawkazyň şol döwürdäki meşgur serkerdesi Liparit Orbelianiniň ýolbaşçylygyndaky Gruziýa we Ermeni birleşen güýçleriniň garşysyna Ybraýym Ynalyň baştutanlygyndaky türkmen goşuny Wanan şäheriniň golaýynda bolan söweşde (Soltan goşuny) üstün çykýar. Bu söweş barada Aristoke Liperat “Seljuklar aç gürt kimiň Waspurakan welaýatyna aralaşdylar” diýipdir.

Gadyrdan ildeşler bary-ýogy 15-20 ýylyň içinde Syr derýadan Tigr serýasynyň arasyndaky daglyk, düzlük ýerleri, dürli milletleri bir bütewi soltanlyga birikdirip öz döwründe iň güýçli we uly döwleti döretmegi başaranlar Türkmenler bolupdyr. Bu soltanlygyň çäklerinde dünýäni sarsydan Mahmut Gaznewiniň soltanlygy hem bir welaýat ýaly kiçilik bölek bolup täze döredilen beýik döwlete goşulyp gidipdir.

§11. GDA girýän ýurtlarda geografiýa ylmynyň ösüşi.

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmak işi esasy iki sebäbe görä ylmy häsiýete eýe bolup başlady. Ozaly bilen örän çalt ösýän kapitalistik önümçilik gatnaşygyna geçilmegi, galybersede geografik pikirleriň has giň ýaýrap ösmegi Ýer üstiniň böleklerе bölünip öwrenilmegini talap edipdir. Dürli döwletlerde fiziki-geografik raýonlaşdyrmak şol bir wagtyň özünde döräp, deň derejede ösmändir. Şoňa garamazdan raýonlaşdyrmak umuman özboluşly ylym hökmünde XIX asyrdan ylmy ulgamlaryň arasynda orun alypdyr.

Russiýada fiziki-geografik hem ykdysady geografiýa şertler raýonlaşdyrmagyň çalt depginler bilen ösmegine ýardam edipdir. Şoňa göräde fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň bu ýurtda ösüş taryhyny birnäçe döwre bölmek mümkindir.

Birinji döwri (XVII-nji asyryň ahyry we XIX asyryň I-nji ýarymy). Russiýada ýurdy raýonlaşdyrmaga synaşyklar

ozallar hem bolupdyr. Emma W.W.Týatişew XVIII asyryň 30-njy ýyllarynda ýurdy raýonlaşdyrmagyň zerurlygy barada aýdýar. Şeýle bolsa-da diňe XVIII-asyryň ahylarynda ýurduň tebigy şertlerine görä raýonlaşdyrmagy barada öňde baryjy alymlar we watançy döwlet işgärleri aladalanyp başlapdyrlar 1791-nji ýylda watançy ýazyjy A.W.Radyşýew Russiýany administratiw çäklere bölünileninde, onuň tebigy şertlerine, taryhyna we ykdysadiýetine-de üns berilmeliligini aýdýar. Şeýle-de Sibiri tebigy aýratynlyklary we ähmiýetliligi boýunça bölege bölmegi öňe sürýär.

Şol wagytda Rossiýanyň Ýewropa Bölegini üç sany giňişlik zolaga: Demirgazyk, Orta we Günorta bölmeklik ýörelgesi bardy. 1766 ýylda A.F.Bisingiň 1787-nji ýylda S.L.Pleşseewiň çapdan çykan okuw kitaplarynda şeýle maglumatlar bardy.

1818-nji ýylda K.L.Aresenýew guberniýaly toparlara birikdirip Russiýanyň çäklerinde 10 sany aralyk meýdan böleklerini (prostranstwo) bölüpdür. Guberniýalary şeýle toparlara birikdirenini, olaryň klimatynyň, ýeriniň hiliniň (tebigy önümçiliginiň) tebigy şertleriniň we ýaşajylaryň öndürýän önümleriniň meňzeşligi boldy diýip awtoryň özi belläpdir.

1842-nji ýylda Russiýanyň maliýe ministriliginiň çap eden işinde Russiýanyň Ýewropa bölegini dört sany geografik ýurda, tokaýly senagatda, gara toprakly we öri meýdanlary bölüpdürler.

1840-njy ýylda çap edilen Ýe.A.Ýewersmanyň işi beýlekilere meňzemeýär. Ol Orenburg welaýatynyň çäklerini tebigy böleklere böleninde: ýarym çöl, sähra we Günorta Uralyň dag tokaý sährasyna bölüpdür. Olar bolsa ýerli tebigy zonalara gabat gelýärler.

Ikinji döwür XIX asyryň ikinji ýarymy (50-80 ý.ý.) Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň taryhyndaky II-nji döwür örän az möhleti öziçine alýan bolsa-da bu döwürde Russiýanyň

Ýewropa böleginiň tebigy şertleriniň aýratynlyklary boýunça böleklere bölmek täze ylmy taýdan ýokary derejede amala aşyrylyp başlandy. Pudaklaýyn geografiýa ylmylary ösüpdir we şolaryň häsiýetli aýratynlyklary boýunça raýonlaşdyrmak amala aşyrylypdyr. Muňa mysal edip R.Ýe.Trautfetteriň 1851-nji ýylda çap edilen Rossiýanyň Ýewropa böleginiň botaniki-geografik raýonlaşdyrşyny: N.A.Beketowyň 1874, N.A.Sewergowyň 1877 we beýlekileriň dürli ýyllarda çap edilen zoogeografik raýonlaşdyrma degişli işleri bolup biler. 1886-njy ýylda S.N.Nikitin ilkinji bolup Russiýanyň Ýewropa böleginiň geomorfologik raýonlaşdyrylşyny hödürläpdir. Ol şonda ýurdyň çäklerinde iki sany 1)buzlanma sezewar bolan, we 2)buzlanmanyň basmadyk geomorfologik tapawutly böleklerini bölüpdir.

XVIII-asyryň geografik raýonlaşdyrylmalaryndan tapawutlylykda XIX-asyryň 50-80-nji ýyllaryndaky raýonlaşdyrma tebigy şertleriň aýratyn agzalarynyň has takyk öwrenilip, olaryň özbaşdak raýonlaşdyrylyp başlanlygy bilen geografiýa ylmynda täze sahypalary açypdyr. Botaniki-geografik, zoogeografik ýa-da geomorfologik raýonlaşdyrylma geçiren alymlar öz öwrenýän tebigy agzalaryny aýratynlykda dälde beýleki tebigy agzalar bilen galtaşykly, arabaglanykda örenip, olara-da üns beripdirler.

Üçünji döwür (XIX asyryň ahyry XX asyryň başy) Bu döwür Dokuçaýewiň öz işleri we mekdebinin ýörelgeleri bilen beýlekilerden tapawutlanýandyr. Bu döwürde fiziki-geografik raýonlaşdyrmak zonal bölünişiniň aýratynlyklarynyň esasynda amala aşyrylypdyr. XIX-XX asyrlaryň sepgidinde ilkinji gezek Russiýany Ýewropa böleginiň ösümlik kartasy çekilip başlanypdyr. 1897-nji ýylda G.L.Panfilowyň Russiýanyň ýewropa böleginiň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagyna bagyşlanan işi çap edilipdir. Bu alym raýonlaşdyrmagyň esasynda tebigy şertleriň uly toplumyny has hem; toprak; ösümlik örtüklerini, ýerasty suwlaryň häsiýetini,

batgalyklaryň ýaýraýşyny, şeýle-de landşaftlaryň taryhyny gözöňünde tutypdyr. Panfilowyň raýonlaşdyryşy üç basgançakly esasy gurulypdyr. Ol ilki iri basgançak hökmünde oblasty (welaýaty) alýar. Russiýanyň çäklerinde 4 oblast: Demirgazyk, ýagny garatoprakly däl oblast; Günorta ýada gadymy sähra; Aral-Kaspiý; Krymyň günorta kenary bölüpdür. Oblastlarda zona, zonalarda bolsa okrug bölüpdür.

1904-nji ýylda P.L.Brounow Russiýanyň Ýewropa bölegini raýonlaşdyrmaga eden synanşygynda, raýonyň esasy edip ýer üstüniň gurluşyny alýar. Emma fiziki-geografik çäkleriň serhetlerini klimatik görkezijileriň serhetleri (izoliniýalary) arkaly geçirýär.

1907-nji ýylda A.A.Kruber şol meýdanyň fiziki-geografik raýonlaşdyryşyna degişli pikirlerini hödürleýär. Ol öz düzen raýonlaşdyryşynda Kruberiň edähedinden ugur alýar, ýöne esasy hökmünde ýer üstüniň gurluşyny we geologiýasyny ulanmaga synanşýar Tanfilowdan tapawutlylykda onuň bölen zonalary has göwelteý bolupdyr, şeýle-de okruglaryň bölünişlerinde onçakly yzygiderli hem hakyky tebigy şekiline laýyk bolmandyr.

Şu döwürde fiziki-geografik barlaglaryň alynyp barylşynda uly özgerişler, fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň usullary we edähetleriniň birnäçesi öňe sürülipdir. 1899-njy ýylda sährada tokaý ösdürmekligiň ýollary barada has tijem işler alynyp barylýp başlanýar. Şonda-da G.L.Wysoskiý öz pikirlerini hödürleýär. Rus düzlüginde tundrada başga 4 zonany bölýär.

Wysoskiý fiziki-geografik raýonlaşdyrmakda ilkinji bolup aşakda ýokaryk ýagny has ýönekeý fiziki-geografik bölekleri bir-birlerine birleşdirip çylşyrymly-iri birlikleri döretmegi teklipl edipdir. Şu usulda böleklere bölmekde esasy edip tebigy ösümlük örtügin almagy dogry bilipdir. Tebigy we ykdysady raýonlary birikdirip almaga-da synanşyk edipdir.

1908-nji ýylda W.W.Winer bütün Russiýanyň çäklerindäki tebigy zonalaryň şekilini görkezmäge synansyk edýär. Ol bu raýonlaşdyrmanyň esasynda ýerli ösümlük örtüginin üýtgeýşini esas edip ulanypdyr.

Tutuş Russiýanyň çäkleriniň zonal böleklere bölünmegini ylmy esasyda ilkinji gezek düýpli işläp düzen L.S.Bergdir. Ol 1913-nji ýylda ýurdy raýonlaşdyrmak boýunça eden işini fiziki-geografik däl-de “landşaft raýonlaşdyrmak” diýip atlandyrypdyr.

Berg öz işinde Russiýanyň düzlük böleginde 8 sany zonany: 1.tundra zonasy; 2.düzlük, taýga zonasynny; (dürli agaçlaryň taýgasy hem garyşyk agaçlaryň diýen iki podzonany hem bölýär); 3.tokaý sähra zonasy; 4.gara toprakly sähra zonasy (peslik hem belentliklerdäki gara toprakly podzonalar bilen); 5.gurak kaştan sähra zonasy (düzlük gury sähra we baýyrlyk gury sähra podzonalary bilenn); 6.ýarym çölzonasy; 7.çöl zonasy; 8.manjur tipli tokaýly Amur boýy we Ussury boýy peslikleriň zonasy. Ýurduň daglyk bölegini ol şu raýonlaşdyrmagyna goşmandyr. Ol daglarda beýiklik guşaklyklaryň barlygyny belläpdir.

Şu döwürde has ownuk meýdan çäkleri fiziki-geografik raýonlaşdyrmaga bagyşlanan örän köp işler edilipdir. Bu döwüriň esasy aýratynlygy fiziki-geografiki raýonlaşdyrmagyň taglymat, nazaryýet esasyň döränligidir. Ol taglymat, nazaryýet pikirleriň düýbinde fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň esasyň tebigy zonalykdalygy ykrar edilipdir. Zonallyk bolsa esasan ýer üstiniň toprak örtüginde, ösümlük görnüşlerinde ýüze çykarylypdyr we esas hökmünde ulanylypdyr.

Dördünji döwür. Sowet ýyllaryny öz içine alýar. Sowet Soýuzynyň dörän günlerinden 1917 ýyldann tä 80-nji ýyllaryň ahylaryna çenli bolan wagt aralygynda ylmyň ösüşi, ýurduň ykdysadiýetiniň ýerleşişine, özgerişini, tebigy şertlerinden baýlyklardan peýdalanylyşyny nazara alyp raýonlaşdyrmak

amala aşyryldy. Şoňa göräde bu döwrüň içinde özboluşly basgançak ýa-da ösüş möwçümlerini bellemek dogry bolardy.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda dürli respublikalar döredilip olaryň çäklerinde tebigy şertler öwrenilip, hojalyga ýaramlylygyny kesgitlemäge synaşyklar bolupdyr. Guberniýalar oblastlara öwürlip olardaky hojalyk ýörelgeleri düýpden üýtgedilip gurulansoň raýonlaşdyrmak işiniň täze talaplara laýyk gurulmagy zerur bolupdyr. Yurtda uly özgerişler bolanlygy tebigy şertleri, baýlyklary ulanmaklygyň usullary özgerensoň, şoňa mahsus taglymat (nazaryýet) esasy hem ylmy daýanç bolmak zerurlygy ýüze çykypdyr. Emma 20-nji ýyllarda landşafty öwreniş ylmy ýaňy aýaga galyp barýan halda bolany üçinn ol talap edilýän ylmy esasyňy düzüp bilmändir, ýagny durmuşyň talabyndan yza galypdyr.

30-40 -njy ýyllarda ummasyz çäklerde ýerleşýän ýurduň fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň täze gurluşy düzümini ýüze çykypdyr. Uniwersitetleriň, institutlaryň geografiýa fakultetlerinde täze usulda okuwlary okadylýan, olara gerekli gollanmalar, okuw kitaplary täze talaplara laýyklykda ýazylypdyr. Şol hili işleriň biri-de L.S.Bergiň 1931-nji ýylda çykan “SSSR-iň landşaft raýonlaşdyrylyşy” ady bilen ýerine ýetirilen meşhur işidir. (Onuň kartasyny 0243 şah.) amaly işde sapak edip geçmeli).

1941-nji ýylda B.F.Dokuçaýewiň SSSR-iň fiziki-geografik raýonlaşdyrylyşy diýen işi çap edilse-de ol göwnejaý bolmansoň ylymda-da, okuwda-da uzak ulanylmadyr. Emma S.P.Suslowyň 1947-nji ýylda çap edilenn “SSSR-iň Aziýa böleginiň fiziki-geografik raýonlaşdyrylyşy” atly işiniň esasynda ähli uniwersitetler fiziki geografiýanyň, okatmagy gurapdyrlar. Bu iş şu gün hem özüniň ylmy, ähmiýetini okuw üçinn zerur gollanmalyk gymmatyny ýitirmeýär. (244 sah. kartasyny amaly sapakda öwrenmeli).

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmak ýöne bir alymlaryň toslap tarap zady bolma, ol döwrüň, durmuşynyň, hojalyk

ýöretmekdäki zerurlygyn talabydyr. Onuň şeýleligini 1938-nji ýylda SSSR-iň Narkomzemiň (Ýer baradaky halk komissarlygynyň) (L.A.Benediktowyň).

SSSR ylymlar Akademiýasynyň Prezidentine ýazan hatynda SSSR-iň çäkleriniň tebigy-geografik raýonlaşdyrmagyň zerurlygyny belläpdir. Ol hatda SSSR-iň çäkleriniň tebigy hem taryhy (ýagny ýestestwenno-geografiçeskiý) taýdan ähli önümçilige dahylly tebigy şertleri (has-da oba hojalygy ösdürmäge dahylly tebigy şertleri), klimat, toprak, ösümlük örtügi okat öwrenilen raşdyrmany biz henize çenli alyp bilmedik diýilip ýazylypdyr.

Beýle talap Döwlet möçberinde ylymyň önünde goýulsa ol döwriň hojalygyny ösdürmekde ylymyň, ýagny geografiýa ylymynyň-geografik raýonlaşdyrmanyň zerurlygynyň alamatydyr. Fiziki-geografik raýonlaşdyrmanyň şol hilli ýerine ýetirilmegi sowhoz, kolhoz hojalyklaryny ösdürmäge, nirelere nähili agrotehniki işleriň, dökünleriň zerurlygyny ýüze çykarmaga umuman tebigy şertleri has içgin öwrenip hojalygy ösdürmäge, ýerli tebigy şertleriň kanunalaýyklyklaryny öwrenip önümçiligiň artdyrylmagyna ýarda etmäge gönükdirilen ylmy netijeler zerurdy. Ol netijäni bolsa diňe fiziki-geografik landşaft raýonlaşdyrmagyň üsti bilen alyp bolýandyr.

Şoňa göräde L.S.Bergiň 1934-nji ýylda SSSR-iň çäklerini fiziki-geografik raýonlaşdyrmagy örän uly ylmy-amaly ähmiýetli iş diýilip kabul edildi.

1947-nji ýylda çap edilen S.P.Suslowyň SSSR-iň Aziýa böleginiň raýonlaşdyrylmagyna bagyşlanan işi L.S.Bergiň işinden soňky döwürde bu ugurda iň ýokary ylmy we amaly ähmiýetligi bilen diňe ozalky SSSR-de däl eýsem dünýäniň beýleki ylmy-tehniki taýdan ösen ýurtlarynda-da meşhurlyk gazandy.[A.G.Lsuçenkonyň 1965 ýyldaky kitabynyň 244-nji sahypasyndaky kartany 245 sahypasyndaky düşündiriş ýazgyny ulanyp amaly sapak geçirmeli].

Döwür II-nji jahan urşundan soňky XX asyryň II ýarymyny öz içine alýar. Bu döwürde fiziki-geografik raýonlaşdyrmakda dürli ugurlar boýunça usullar işlenilip düzüldi. Ol ugurlar boýunça usullaryň 1970-nji ýyllara çenli çap bolanlary barada doly maglumatlar A.Ýe.Fedinonyň 1973-nji ýylda çap bolan fiziko-geografiçeskoýe raýonirowaniýe işinde tapmak bolýar. [A.Ýe.Fedinanyň kitaby boýunça amaly tejribe işlerini geçirmeli]. Awtor bu kitabynda fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň mazmuny, ähmiýeti, fiziki-geografik barlag işleriň usullary (dürli döwürdäki alymlaryň işlerine salgylanyp, mysal getirip ýazypdyr), fiziki-geografik birlikleriň kesgitlenilişi, olaryň özboluşlylyklary, gurluş aýratynlyklary, dürli birlikleriň özara baglanşyklary, olary emele getirýän sebäpkärler barada özünden öňki alymlaryň ýazanlarynyň seljerişini beripdir.

Soňra A.Ýe.Fedina raýonlaşdyrmagyň edähetleri (prinsipleri) birlikleriň tertip boýunça bunişini, serhetleriniň kesgitlenilişini, bölmeklere bölmegiň usullaryny, olara ýazgy bermegiň, karta geçirmegiň, raýonlaşdyrmak baradaky maglumatlaryň yzygider ýerleşdirilişiniň usullaryny dürli çeşmelere salgylanyp seljeripdir.

Bu kitabdaky hemme maglumatlar amaly tejribe sapaklarda ulanylmalydyr.

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň nazaryýet we amaly taraplary barada rus alymlary Armand, Solnsew, Milkow, Isaçenko, Gerençuk, Grigorýew we örän köp sanly beýleki awtorlar kitapdyr makalalar ýazdylar. Olardan N.A.Solnsewiň 1958 ýylda çap sdilen D.L.Armand. 1952 ýylda, Gwozdeskiniň 1960 ýylda A.A.Grigorýewiň 1954-ýylda, A.G.Isaçenkonyň dürli ýyllarda has-da 1965-nji ýylda çap edilen işlerini bellemek gerek, Isaçenko şu görkezilen işinde fiziki-geografiklandşaft raýonlaşdyrmagyň iň ýokary derejedäki taglymatnazaryýet eesasyny bermegi, olary degerli mysallar, amaly işler bilen ykrar etmegi başarypdyr. Onuň şol “Osnowy

landşaftowedeniýa i fiziko-geografiçeskogo raýonirowaniýa” diýen işi köp daşary ýurt dilerine edilip çapdan çykaryldy.

SSSR çägendäki Merkezi Aziýanyň (Orta Aziýanyň) fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda Çupahin, Buluşkin, Kodaý, Retrow, Kunin W.N., Babaýew A.G., Weýsow, Köpekow ýaly alymlaryň hem bitiren işleeri ulydyr.

Türkmenistanyň çäklerinde aýratyn tebigy agzalaryň, şeýlede umumy fiziki-geografik ýagdaýynyň raýonlaşdyrylmagynda. M.P.Petrowyň 1945-nji ýylda (Geobotaniçeskoýe raýonirowaniýe Türkmenistana) [izd.GFAN 1945] 1953 (Klimatiçeskoýe raýonirowaniýe Türkmenistana) 1959-njy. Shema fiziko-geografiçeskogo raýonirowaniýa Türkmenistana (Üç zap. TGU ç 1 wyp.3 1959 ý) ýyllardaky işleri, Ýe.M.Murzaýewiň 1958 ý. Srednyáýa Aziýa. Fiziko-geografiçeskaýa karakteristika A.G.Babaýewiň 1972.

A.G.Babaýew, L.P.Kostýuçenko bilen bilelikdäki 1961; Ç.B.Kopekowyň 1972-nji ýylda çap edilen işleri Türkmenistanyň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda ylmy esasy işlerdir. Bu işleriň arasynda Ç.B.Köpekowyň 1970-nji ýylda “Landşafty Sewernoý Türkmenii i ih hozýaýstwennaýa osenka” atly işi fiziki-geografik raýonlaşdyrmak we tebigy çäk toplumlaryň oba hojalygyna ýaramlylygy barada nusgalarlyk işligi bilen tapawutlanýar.

A.G.Isaçenko tarapyndan işlenilip düzülen fiziki-geografik (landşaft) raýonlaşdyrmanyň esasynda şeýlede Ç.B.Köpekowyň işlerinden ugur alyp ýerine ýetirilen A.Magtymowyň Günorta-Günbatar Türkmenistanyň düzlük böleginiň Landşaft raýonlaşdyrlyşynyň usullaryna bagyşlanan ylmy işleri fiziki-geografik raýonlaşdyrmanyň Türkmenistanda häzirki zamanda nä derejedeligine göz ýetirmände ýardam edýär.

Türkmenistanyň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda ylmy hem amaly ähmiýetli meseleler entek doly çözülen däldir. Olaryň çözgüdine ýardam berjek

işlerden Türkmenistanyň çap ediljek atlasy üçin taýýarlanan Türkmenistany landşaft raýonlaşdyrlyşynyň kartasy hem oňa berilen ýazgyda has göwnejaý, jikme-jik maglumatlar ulanyldy. Başınjy döwürde Sowet alymlaryndan Armand, Solnseew, Isaçenki, Milkow, Grigorýew, Gerasimow, Zekulin, Çupahin, Gwozdeskiý we beýlekileri. Şeýle daşary ýurtly alymlar diýilýäler, Hanwel, Demek ýalylary bellemek bolar. Olaryň hemmesi fiziki-geografiýanyň, raýonlaşdyrmanyň ösmegine uly ýardam berýän işleri ýerine ýetirendirler.

§12. Häzirki zaman geografiýa ylmynyň gurluş düzümi.

Häzirki zaman geografiýa ylmy köptaraplaýyn ylmy ulgam bolup, häzirki zaman jemgyýetçilik ösüşiniň talaplaryna laýyk usullarda maglumatlary toplamaga ukyply derejä ýetdi.

Fiziki-geografik etraplaşdyrmakda dürli çäkleriň tebigy özboluşlylyklaryna görä bir-birlerinden tapawutlandyrmanyň örän köp usullary bar. Emma olaryň hemmesi ahýrynda syrygyp bir hatarlaýyn we iki hatarlaýyn raýonlaşdyrmak usulyna-tertibine gelýärler. Bu usullaryň ikisinde-de fiziki-geografik birlikleriň tutýan çäklerine görä landşafta has irileri dürli hili, atlandyrylýar. Emma olaryň nä derejede köp meýdan tutýanlygyna garamazdan hemmesine bir at ulanylýan wagty hem bar. Landşaftdan uly hemme taksonomik birliklere “iri taksonomik birlikler” fiziki-geografik ýurda-da, oblasta-da, welaýata-da, kiçi oblasta-da iri etraba-da, prowinsiýa, orta ulylykdaky etraba-da zonalarda, kiçi zonalara-da [podzonalara] diýilýär.

Bu fiziki-geografik birlikleriň hemmesiniň özboluşly emelegeliş aýratynlyklary we ösüş taryhy bolup bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Şol bir wagtyň özünde-de bir-birleriniň içine girip gidýärler. Hatda zonal we azonal hatarlaryň emelegelişleriniň düýpgöter tapawutlylygyna garamazdan olar

bir-birleriniň içine aralaşyp täze bir özboluşly fiziki-geografik birlik döredýänligini hem bellemek gerek.

Iri fiziki-geografik birlikler zonal hatarda has giň aralyklary öz içine alýar we Ýer togalagynyň belli bir giňişliginde onuň daşyna aýlanýan diýilse-de bolar .

A.A.Grigorýewiň, L.P.Gerasimowynyň we beýleki birnäçe alymlaryň pikirlerine görä zonal hataryň iň uly birliğini “guşaklyk” diýip alynmagy hödürlenildi we ähli ýurtlarda diýen ýaly kabul edildi.

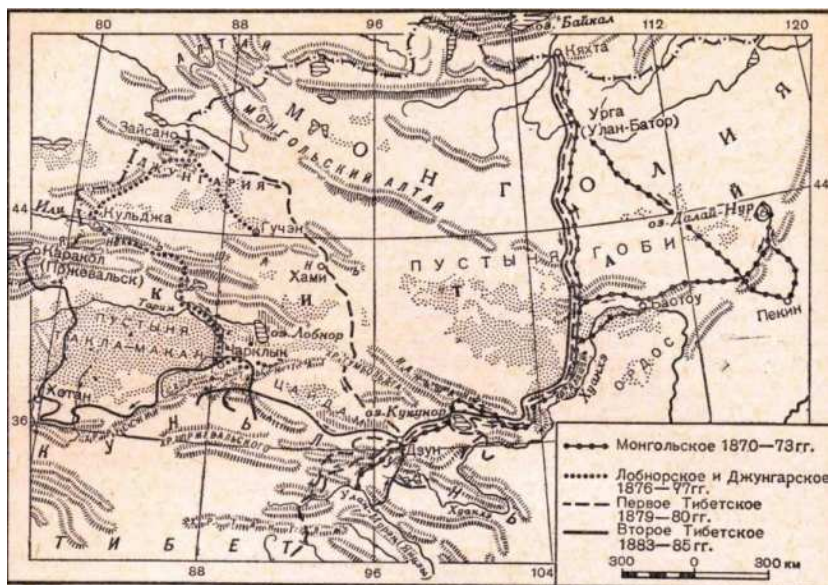
Emma ozalky SSSR-däki birnäçe geograflar guşaklygyň Ýer togalagynyň üznüksiz dowam etmeýänligini, onuň tebigatyň daşky şekilinde görnetin görünmeýänligini ündediler. W.A.Sorawa ýalylar bolsa Ýer ýüzündäki giňişlik guşaklyklary ilkinji işlerinde A.A.Grigorýewiň, L.P.Gerasimowynyň bölüşi ýaly alty guşaklyk görnüşinde bölmegi kabul edip işlerinde görkezse-de soňky ýazan ylmy işinde (Rossiýaň Uzak Gündogaryny raýonlaşdyranynda “Prirodnoýe raýonirowaniýe Dalnego Wostoka” Irkutsk 1962 2 sah.) diňe tropikden daşarky guşaklygy bölmek bilen çäklenip, Demirgazyk buzly ummandan tä Hytaýa, Mongoliýa çenli aralygy şol bir guşaklykda görkezipdir. Kä bir geograflar bolsa tebigy guşaklyklary L.S.Berg hem-de S.P.Suslow öz işlerinde görkezmänlikleri sebäpli, guşaklyklar tebigy-taryhy şertlerde ýük zat hökmünde garaýarlar. Emma A.A.Grigorýew öz işlerinde ekwatorдан demirgazykda alty sany : arktiki, subarktiki, aram, subtropik, tropik we ekwatorial guşaklyklary bölýär.

L.P.Gerasimow hem öz işlerinde dört sany guşaklygy: demirgazyk-polýar; boreal (aram) demirgazyk tropigiň daşyndaky kserofit (subtropik) we gidrotermal tropik bölüpdür. Getirilen mysallardan görnüşine görä guşaklyklary bölmekde hemmelerin pikirleri birmeňzeş däl.

Şoňa görä-de zonallygyň kesgitlenilişinde-de esasy başlangyç düýpli sebäpler her alym tarapyndan dürli kabul

edilýär. Birnäçeleri toprak, ösümlük örtüginini esas edip alsa başgalar gidrotermal ýagny ýylylygyň hem çygyň paýlansynyň birmeňzeş dälligini esas edip alýarlar. Şeýlelikde-de şol bir çäkleri raýonlaşdyran iki ýa-da birnäçe ylmy barlagçylaryň hersiniň özüçe serhet kesgitlemesi döreýär. Olar hemişe bir-birlerine gabat gelmeýärler. Mysallar getirip gürrüň bermeli...

Milkowyň tokaý-sähranyň serhedini Ural dagynyň günbatar ýapgydyna eltmän g/b-da galdyryşy. Umuman zonalaryň ýuwaş-ýuwaşdan bir-birlerini çalşyşlaryny aýtmaly. Gidrotermal şertler barada-da mysal getirmeli. Ekwatorial howanyň ýokary göterlişi, subekwatorial aşak düşişi, tropik ýokary göterlişi subtropik aşak gaýdyşy ýaly hadysalaryň giňişlik guşaklygy emele gelmegine edýän täsirini aýdyp bermeli.

7-nji surat. Prežewalskiniň Merkezi Aziýa syýahaty.

Meridional ugur boýunça guşaklyklaryň emele gelmegi hem Ýer togalagynda esasy tebigy kanunalaýyklyklaryň biridir. A.L.Ýaunputnin baryp 1945-nji ýylda meridional ugur boýunça guşaklyklaryň Ýer togalagynda giňden ýaýranlygyny emma onuň hemme ýerde diýen ýaly orografik (ýer üstüniň gurluşyna tabynlykda ýaýraýanlygyny beläpdir. [A.L.Yaunputniň “K woprosu o fiziko-geografičeskom raýonirowanii” Izd. Wsesoýuznogo geogr. Ob-wa 1946 t.78 wyl] [Isačenko 261 sah.]

A.A.Grigoriýew meridional sektorlary (guşaklyklary) giňişlik guşaklygyň içinde Materigiň çäginde bölekläp bermegi dogry hasaplapdyr. Emma A.G.Isačenko meridional (guşaklyklary) sektorlary giňişlik guşaklykdan daşgarn, oňa tabynlykda däl ýagdaýda berýär.

Fiziko-geografik birlikleriň içinde azonal hatarda iň uly taksonomik birlik hökmünde “fiziko-geografik ýurt” alynýar. [A.G.Is. 265 sah.] Ozalky SSSR-iň çäklerinde 20-ä golaý fiziko-geografik ýurt bölýärdiler. Olardan düzlük böleginde bölünýän Guran fiziko-geografik ýurdy, daglyk bölegindäki Orta Aziýa (Merkezi Aziýa) daglyk ýurdy Türkmenistanyň hem ähli ýerlerini öz içine alýardy. Fiziko -geografik ýurt döwlet serhetlerini hasaba alman tebigy gelip çykyşy we emele geleninden soňky ösüşini gözöňünde tutulyp bölünýän birlikdir. Turan düzlük fiziko-geografik ýurdyny galtaşýan daşky bölekler bilen bilelikde iki sany fiziko-geografik oblata Garagum we Gyzylgum bölýärler. Bu bölekleriň azonal esasta bünenligi atларыndan hem mälimdir. Azonal hatara degişli bolan iri fiziko-geografik birlikler hemişe emele gelşi boýunça esaslandyrylyp (gebetiki) emele geliş-döreyiş edähetinden ugur alýandyr.

Fiziko -geografik oblastlar emele geliş boýunça birmeňzeşräk ýaş boýunça bir wagtyrakda dörän, ýerüstüniň gurluş boýunça çalumdaşyrak, suw akarlarynyň ýa-da çyglanyşynyň birsydyrgynrak landşaftlary öz içine toplaýar,

şolaryň birleşmesinden emele gelýärler. Bulardan başga-da orografik gurluşy we bir tutuş geografik ýerleşişini azonal iri fiziko-geografik birlikleriniň şol sanda oblastlaryň (welaýatlaryň) hem bölünmeginde esasy şertleriniň biri bolup durýar.

Fiziko -geografik (landşaft) oblastyň çäklerinde dürli zonalara degişli landşaftlar hem bolup bilýärler. Emma şol bir landşaft birliginiň çäklerindäki zonallyga degişli tebigy agzalar emeleleşiş bitewiliginiň täsiri astynda has bir-birlerine meňzeşlik şekili alýarlar. Tebigatyň bu täsinligine K.L.Gerençuk hem N.A.Solnsew üns berip landşaft oblastyň çäklerindäki beýleki azonal birlikler zonal hatardaky birliklere garanda bir-birleri bilen has oňat aragatnaşykda we meňzeşlikde bolup bilýärler diýipdirler.

Şeýlelikde fiziko-geografik ýurduň çäklerindäki bölünýän oblastlar zonal bölünüşe garaşsyzlykda özbaşdak bölünip bilerler. Beýle diýildigi zonal bölekler bölmeklik gerekdäl diýildigi dälde, gaýtam tersine tebigatda bar bolan bir-birlerinden tapawutly çäk toplumlary has aýdyň ýüze çykarmak üçin zonal tapawutlylykdaky ýerleriniň azonal häsiýetli tapawutlaryny üstüne goşup fiziko-geografik birlikleri bölmek zerurlygydyr.

§13. Häzirki zaman ykdysady geografiýa ylmynyň önünde durýan wezipeler.

Häzirki zaman ykdysa geografiýa ylmynyň önünde durian wezipeleri kesgitlejek bolsaň onuň durmuşyň talaplaryna görä pudaklara bölünüşine üns bermeli. Ykdysady geografiýanyň gurluş düzüminde: ykdysady geografiýa barada umumy düşüňjiler, hojalyk geografiýasy-dünýä hojalygyny emele geliş we ösüş ugurlary, oba hojalygy, senagat, ulag-aragatnaşyk, hyzmat, rekriýasiýa; şeýlede ilat geografiýasy:

ilatyň ösüşi, ýerleşşi, milli düzümi, iş üpjünçiligi, ýaş aýratynlygy, häzirki zaman demografiýa-urbanizasiýa meselleri bu ylmy ugruň esasyňy düzýändir.

Geografiýa ylmynyň düzümi 3 sany bölege – **tebigy**(Fiziki) geografiýa, **jemgyýetçilik**(Ykdysady we durmuş) geografiýa, **umumy**(Integral) geografiýa bölünýär. Bular hem öz gezeginde dürli böleklere bölünýärler. Fiziki geografiýa – doly we hususy, ýa-da bölekleyin tebigy toplumlary öwrenýär. Jemgyýetçilik (Ykdysady we durmuş) geografiýa – doly, ýa-da aýratyn alnan ykdysady--durmuş toplumlary(Kompleksleri), umumy(Integral) geografiýa – tebigy we jemgyýetçilik toplumlara bütewilikde seredýär.

1-nji tablisa.

Meýdan-çäk (territorial) ulgamlary öwrenýän ykdysady we durmuş geografiýa ylmynyň pudaklary.

Bütündünýä, döwletara, sebitara meýdan-çäk(Territorial) ulgamlar	
Önüm öndürýän ýerli-önümçilik toplumlar –	Senagat ýerli-önümçilik toplumlary
Maddy önümçiligiň geografiýasy	– Senagatyň geografiýasy
	Oba hojalyk ýerli-önümçilik toplumlary
	– Oba hojalygynyň geografiýasy
	Suw hojalyk ýerli-önümçilik toplumlary
	– Suw hojalygynyň geografiýasy
	Tokaý hojalyk toplumlary
	– Tokaý hojalygynyň

	geografiýasy
	Ulag ýerli-önümçilik toplumlary –
	Ulaglaryň geografiýasy
	Gurluşyk ýerli-önümçilik toplumlary – Gurluşygyň geografiýasy
	Aragatnaşyk ýerli-önümçilik toplumlary – Aragatnaşygyň geografiýasy
Önüm öndürmeýän ýerli-önümçilik toplumlary(Durmuş hyzmaty gullugy) –	Söwda ýerli toplumlary –
Önüm öndürmeýän (durmuş hyzmaty) gullugyň geografiýasy	Söwdanyň geografiýasy
	Bilim ulgamy – Bilimiň geografiýasy
	Saglygy saklaýyş ulgamy – Saglygy goramaklygyň geografiýasy(medisina geografiýasy)
	Maliýe ulgamy – Maliýe geografiýasy
	Medeni edaralar ulgamy – Medeniýetiň we sungatyň geografiýasy
	Ylmy-barlag edaralar ulgamy – Ylmyň geografiýasy

Ilatyň ýerleşen ýeriniň ulgamy geografiýasy	– Ilatyň	Demografiki ýerli ulgamlar – Demogeografiýa Zähmet gorlarynyň ýerli ulgamlary – Zähmet gorlarynyň geografiýasy Etniki ýerli ulgamlar – Etnogeografiýa Ilatyň ýerleşiş ýerli ulgamlary – Ilatyň ýerleşişiniň geografiýasy Şäher ilatynyň ýerli ulgamlary - Geourbanistika Oba ilatynyň ýerli ulgamlary – Oba ilatynyň geografiýasy Dini garaýyşlar— diniň geografiýasy
Durmuş(Sosial) ýerli ulgamlar geografiýa	– Sosial	Sarp edilişin ýerli ulgamlary – Sarp edilişin geografiýasy Medeni ýerli ulgamlar – Medeniýet geografiýasy Kriminal ýerli ulgamlar – Düzgün bozulyşyň geografiýasy Jahankeşdelik we syýahatçylyk

	toplumy— syýahatçylygyň we jahankeşdeligiň geografiýasy
Syýasy ýerli ulgamlar – Syýasy geografiýa	Bedenterbiýe we sport toplumy— Bedenterbiýe we sport geografiýasy Döwletin içindäki syýasy ýerli ulgamlar – Elektoral(Saýlawlar) geografiýa Döwletara syýasy ýerli ulgamlar – Geopolitologiýa, syýasy geografiýa Harby birleşmeler - Harby geografiýa Ýerli-rekreasion ulgamlar – Rekreasion geografiýa Medisina ýerli ulgamlar – Medisina geografiýasy Tebigy baýlyklar ulgamy – Tebigy baýlyklaryň geografiýasy Tebigaty goramak ulgamlary – Ekologiki geografiýa
Tebigy we jemgyýetçilik täsirler esasynda döreýän ýerli ulgamlar – Fiziki we ykdysady durmuş geografiýanyň arasynda döreýän aralyk pudaklar	

**Tebigy şertleri we
baýlyklary tygşytly
peýdalanmak
- Tebigatdan
peýdalanmaklygyň
ykdysadyýeti
Tebigatyň we
jemgyýetiň
baýlyklaryny hasaba
almak—geografiki
monitoring**

**Tebigy we
jemgyýetçilik
hadysalaryň ösüşi –
geografiki çaklama
bermek
Geçen döwürleriň
tebigy-durmuş ýerli
ulgamlary-
jemgyýetiň taryhy
geografiýasy – Taryhy
geografiýa**

Ykdysady we durmuş geografiýanyň ýerli ulgamlary gury ýeriň we suw giňişlikleriniň (Deňiz we umman akwatoriýasynyň) belli-bir meýdan-çäklerinde döreyärler. Olar şol giňişliklerde tebigy we antropogen düzümi, hem-de baýlyklary bolan kesgitli meýdany eýeleýärler. Şol meýdanlarda hojalyk kärhanalary döredilýär. Olar özaralarynda önümçilik, dolandyryş we medeni gatnaşyklary amala aşyrýarlar. Şonuň üçin olara ykdysady we durmuş geografiýada “Ýerli-önümçilik toplumlary” diýilýär. Ugurdaş ýerli-önümçilik toplumlaryň birnäçesi birleşip kiçeňräk ykdysady-

durmuş sebitleri emele getirýärler. Bularyň kämilleşmeginde önüm öndürmeýän(Durmuş hyzmaty) kärhanalaryň hem ähmiýeti uludyr. Bu kärhanalar bir-birleri bilen aýrylmaz baglaşykyldyrlar. Meselem- ylym, bilim ulgamy önümçilik kärhanalar üçin gerekli hünärmenleri taýýarlap berýärler. Ulag we aragatnaşyk ulgamlary önümçilik kärhanalara ýeterlik hyzmat etmeseler önümiň öndürilişi peseler.

Ykdysady we durmuş geografiki barlaglaryň önünde şu aşakdaky **maksatlar we wezipeler** durýarlar.

1. Her bir ykdysady—durmuş sebitiň tebigy şertlerini we adamzat baýlyklaryny hojalygy ösdürmekde tygşytly ulanmak esasy mesele bolup durýar. Şol maksat bilen sebitiň meýdan-çäklerini Durmuş we ykdysady taýdan çunňur öwrenýärler. Sebitiň tebigy şertlerini we baýlyklaryny doly öwrenip, olary ulanmaklygyň tärleri hojalyk kärhanalaryna maslahat berýarlar.

2. Bazar ykdysadiýetine geçilýän döwürde tebigy baýlyklardan rejeli peýdalanmak örän zerur hasaplanýar. Akademik I.P.Gerasimowyň belleýşi ýaly tebigy baýlyklary hojalykda peýdalanmakda kyn we çylşyrymly meseleleri geografiýa ylmynyň wekilleri çözüp biler. Sebäbi, bu mesele bilen ir döwürlerden bäri geografiýa ylmy meşgullanýar.

3. Döwletiň çäginde öndüriji güýçleri tygşytly peýdalanmak maksady bilen ilaty we onuň görkezijilerini takyk öwrenmek zerur. Ilat islendik döwletde esasy öndüriji güýç hasaplanýar. Onuň ýyllar boýunça artyşyny, kemelişini, göçüp-gonus hereketini, sowatlylyk, işe ýaramlylyk derejesini, şäher we oba ilatynyň ýagdaýyny, ýaş aýratynlygyny, jynsyny öwrenmek has zerur hasaplanýar. Ilatyň ösüşine görä önümçilik we durmuş hyzmaty kärhanalaryny gurmaklyk meýilnamalaşdyrylýar.

4. Döwletiň çäklerinde hojalyk pudaklaryny endigan ýerleşdirmek. Eger şeýle edilmese ilaty iş ýerleri bilen üpjün etmek meselesi kyn bolýar. Ilat käbir ýerlerde diňe oba

hojalyk, ýa-da senagat kärhanalaryň işlerinde meşgul bolmaly bolýarlar. Şonuň üçin sebitiň hemme ýerinde senagat, obasenagat, durmuş hyzmaty kärhanalary deňeçerräk ornaşdyrmaklyk maksada laýykdyr.

5. Döwletiň içindäki we goňşy döwletlerdäki zähmet bölünişigini bilmekligiň uly ylmy ähmiýeti bar. Zähmet bölünişigi boýunça senagatyň, oba hojalygyň, ulaglaryň, hyzmat ediş gullugyň ýöriteleşişini kesgitläp bolýar. Täze kärhanalary gurmak üçin hünärmenleriň ýeterlik bolmagy zerur. Eger işçi güýji ýetmese olary ýurduň çäginde we goňşy döwletlerden çagyrmak zerurlygy ýüze çykýar. Bu ýagdaý hojalykda özboluşly kynçylyklary emele getirýär.

6. Döwletiň ykdysadiýetini ýokarlandyrmak maksady bilen aýratyn, ýa-da toplumlaýyn alnan senagat pudagyňy, onuň kärhanasyny öwrenmek senagaty ösdürmeklige ýardam edýär. Senagat kärhanasy öwrenilende hökmany ýagdaýda oňa baryp tanyşmaly bolýar. Onuň çig-mal, energiýa, işçi güýji, hünärmenler bilen üpjünçiligi, öndürilýän önümiň hili we özüne düşýän gymmaty bilen gyzyklanýarlar. Senagat kärhanada tehnologik ulgamlar täze oturdylan bolsa, hünärmenler we işçi güýji, gerekli çig-mal ýeterlik ýagdaýynda, öndürilýän önümiň hili hem gowulanýar. Beýle ýagdaýda kärhana gowy netijeler gazanýar. Senagat kärhanalaryň pudaklaryny, olaryň önümçilik gatnaşyklaryny öwrenmeklik zerurlygy döreýär. Olary ösdürmeklik üçin teklipleri, çäreleri işläp düzmeklik hünärmeniň borjy hasaplanýar.

7. Ykdysady we durmuş geografiýanyň oba hojalygyň geografiýasy bölümi bar. Ol ugurdan işleýän hünärmenler tarapyndan oba hojalyk kärhanasynyň ýerleşşi, ýer-sub, işçi güýji, zähmet gurallar, mehanizmler bilen üpjünçiligi, ulag ýagdaýy, ekilýän ýerleriň toprak-melioratiw şertleri, ekin dolanyşygy, bagbançylygyň ýagdaýy öwrenilýär. Hojalykda saklanylýan mallaryň baş sany, önümliligi, öndürilýän önümiň

işlenilişi, maldarçylygyň we umuman oba hojalygyň düşewüntliligi bilen hem gyzyklanýarlar.

8. Etrabyň, welaýatyň çäginde ýerleşen ulag kärhanalary Ykdysady we durmuş geografiýanyň hünärmenleri tarapyndan köp ýyllaryň dowamynda öwrenilip gelinýär. Ulag ulgamlary önüm öndürmeklige uly kömek edýärler. Kärhanalara çigmallary, taýýar önümleri gowşurýarlar. Ýük we ýolagçy gatnatmakda olaryň deňi-taýy ýokdur. Olar hojalykda bosagadan-bosaga çenli hyzmat edýärler. Ýurduň çäginde ýerleşen kärhanalary, olaryň işleýşini ulagsyz göz önüne getirmek mümkin däl. Şonuň üçin her bir döwletde ulaglar ulgamyny öwrenmeklige döwlet derejesinde uly üns berilýär.

9. Döwletiň çäginde—etraplarda, welaýatlarda ýerleşen, ilata durmuş taýdan hyzmat edýän kärhanalar ykdysady geografiýanyň wekilleriniň öwrenýän esasy obýektleri hasaplanýar. Ýurduň meýdan-çäginde önümçiligiň ösüşi durmuş hyzmaty kärhanalaryň ýerleşişine we olaryň ilata hyzmat ediş derejesine bagly bolýar. Şol sebäpli ilata hyzmat edilişini çuňňur öwrenmek zerurlygy döreýär. Sebäbi döwletde zähmet baýlyklary rejeli peýdalanmakda durmuş hyzmaty kärhanalaryň örän uly ähmiýeti bar. Bu pudagyň kärhanalarynda ykdysady taýdan ösen döwletlerde işe ýarawly adamlaryň esasy bölegi zähmet çekýär. Bu kärhanalar döwlete we hususy eýelerine uly girdeji getirýärler. Şonuň üçin ilata hyzmat ediş gullugy giň gerim bilen ösdürmeklige döwlet we hususy kärhanalar, hünärmenler uly üns berýärler.

10. Döwletiň çäklerinde ýerleşýän şäherleri we şäherçeleri Ykdysady we durmuş geografik taýdan çuňňur ösdürmek üçin onuň ösüş aýratynlyklaryny köptaraplaýyn öwrenmek zerurlygy ýüze çykýar. Şäherleriň we şäherçeleriň çäklerinde ýerleşýän senagat, durmuş hyzmaty kärhanalary giňeltmek, döwrüň talabyna laýyk gelýän harytlary öndürer ýaly, täze tehnologik ulgamlary ornaşdyrmak zerurlygyny barlaglar esasynda anyklanylýar. Olarda ýerleşen senagat kärhanalaryň

çig-mal mümkinçiliklerini hem öwrenmeli bolýar. Beýleki şäherler we şäherçeler bilen bolan ykdysadywe durmuş, önümçilik gatnaşyklaryna uly üns berilýär.

11. Döwletiň çäklerindäki durmuş-ykdysady sebitleri (raýonlary) öwrenmek we olaryň hakykatda bardygyny ylmy taýdan esaslandyrmak meselesi ýüze çykýar. Döwletiň çäginde senagat we oba senagat kärhanalary belli-belli önümleri öndürmek boýunça ýöriteleşýärler. Öndürilen önüm sebitiň çägindeki ýaşayan ilatyň islegini kanagatlandyrýar. Onuň ýokary hilli we artykmaç öndürileni döwletiň beýleki sebitlerine we daşary döwletlere çykarylýar. Dünýäniň köp döwletlerinde hojalyk pudaklarynyň ösüşi ykdysady sebitler boýunça amala aşyrylýar. Hojalygyň ösüşiniň 3-5-10 ýyllyk maksatnamalary Ykdysady we durmuş sebitler boýunça göz önünde tutulýar.

12. Döwletiň ykdysadiýetini ösdürmekligiň maksatnamasyny (1-5 ýyllyk) düzmeklige Ykdysady we durmuş geografiýa bilen meşgullanýan hünärmenler işeňňir gatnaşýarlar. Ýakyn geljege (10-15 ýyllyk) öndüriji güýçleri ösdürmekligiň çaklamasyny (prognoz) taýýarlamaklyk - geografiki çaklama - hünärmenleriň ünsüni özüne çekýär.

13. Ýerleriň melioratiw ýagdaýyny, rekreasion baýlyklary öwrenip olary rejeli peýdalanmak boýunça degişli guramalara teklipler taýýarlanylýar. Döwletiň çäginde, suwarymly ekerançylyk alnyp barylýan ýerlerinde, suwdan tygşyly peýdalanylmasa ýerleriň şorlaşmagy bolup geçýär. Ýerleri haşal otlar basýar. Suwly ýaplaryň, howdanlaryň suwlaryny tygşyly peýdalanmak, olaryň boýlarynda, ekerançylyk alnyp barylýan ýerlerde tokaý agaçlary ekip, ýerli halkyň dynç almak mümkinçiligini döretmek barada teklipler işläp taýýarlanylýar.

14. Döwletiň çäginde taryhy we tebigy ýadygärlikleri öwrenip, syýahatçylygy (turizmi) ösdürmek barada öz ylmy garaýyşlaryňy degişli guramalara hödürlemek Ykdysady we durmuş geografiýadan işleýän hünärmeniň borjy bolup durýar.

15. Ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy şahalarynyň biri “Syýasy geografiýa” hasaplanýar. Dünýäniň köp döwletlerinde ylmy-barlag institutlarda, ýokary okuw mekdeplerde syýasy geografiýa uly üns berilýär. Islendik döwletiň ykdysadiýetiniň ösüşi syýasat esasynda amala aşyrylýar. Syýasat ykdysadiýetiň ösmeginde uly ähmiýete eýedir.

16. Her bir döwletde goňşy döwletler bilen ykdysady gatnaşyklary ýola goýmak, ony ösdürmek barada uly alada edýärler. Sebäbi, döwlet näçe ösen hem bolsa olar bir-birinden üzňe ýaşap bilmeyärler. Döwletleriň, hemmesi üçin ykdysady, syýasy, medeni, ylmy gatnaşklar örän zerur hasaplanýar. Şol sebäpli Ykdysady we durmuş geografiýadan işleýän hünärmenler daşary ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklary öwrenýärler we agzalan ugurlar boýunça ylmy iş alyp barýarlar.

17. Ykdysady we durmuş geografiýa ir döwürlerden bäri bütündünýä meseleleri bilen hem gyzyklanýar. Dünýäniň köp döwletlerinde bütündünýä meseleleri öwrenýän ýörite ylmy-barlag institutlary bar. Ol meseleleriň arasynda iň esasylaryndan biri dünýäniň ilatynyň parahatçylykly ýaşasamak meselesidir. Dünýäniň belli-belli sebitlerinde ýaşayan halklar urşuň nämedigini, onuň halklara nähili betbagtçylyklary getirýändigini bilýärler. Ýer ýüzünde iki ulgamyň (sosialistik we kapitalistik) ýaşayan döwründe olaryň arasynda “Sowuk uruş” syýasaty iň elhenç ýagdaýlara getiripdi. Olaryň arasynda ýaraglanyşyk meselesi ýokary derejesine ýetipdi. Sosialistik ulgamyň dargamagy bu meseläni gowşatdy. Sowuk uruş syýasaty aradan aýryldy. Emma, dünýäniň syýasy kartasynda <gyzgyn nokatlar> entek bar. Ol nokatlar bu ugurdan işleýän hünärmenler tarapyndan öwrenilýär.

18. Dünýäniň ilatyny we ylmy işgärlerini biynjalyk edýän bütündünýä meseleleriň biri—ekologiki meselelerdir. Häzirki wagtda ylmyň-tehnikanyň we dünýäniň hojalygynyň ösmegi bilen daşky gurşawa—geografiki sreda hapalanmak howpy

abanýar. Dünýäniň köp döwletlerinde gurlan zawodlarda we fabriklerde arassalaýjy desgalar bolmanlygy sebäpli, olardan daşky sreda köp hapalar oklanýar. Zyňylýan hapalar öz gezeginde atmosfera, gidrosfera, litosfera düşüp tebigata we onuň janly organizmlerine uly zyýan ýetirýärler. Şol sebäpli bu meseleler ir wagtlardan bäri geograflar tarapyndan öwrenilýär.

19. Bütündünýä köpçüliginiň ünsüni özüne çekýän meseleleriň biri demografik meselelerdir. Dünýäniň ilatynyň artyşy barada alymlaryň arasynda her hili garaýyşlar bar. Olaryň käbirleri Ýer ýüzünde bolýan käbir meseleleri ilatyň artyşy bilen baglanyşdyrýarlar. Ilatyň sanyňyň artmagy bilen emele gelýän meseleler esasan ykdysady taýdan gowşak ösen döwletlerde döreyärler. Olardan: iýmit, ýaşaýyş jaý, çagalar baglary, mekdep, iş orunlary, keselçilik we beýleki meselelerdir. Bu meseleleri çözmek üçin ykdysady ösüşde yza galan döwletlere ösen döwletleriň goldawy gerek. Bularyň tersine ykdysady taýdan ösen döwletlerde zähmet gorlary ýetmezçilik edýärler. Ilat garraýar. Ýaşlaryň sany azalýar. Ilatyň tebigy ösüşi örän pes. Şu meseleleri oňyn çözmeklik Durmuş we ykdysady geografiýanyň hünärmenleriniň wezipeleriniň biri hasaplanýar.

20. Dünýäniň ykdysady taýdan ösen döwletleriniň köpüsinde ýangyç we mineral çig-mal baýlyklar ýetmezçilik edýärler. Onuň sebäpleriniň biri ýangyç baýlyklaryň dünýäniň döwletleriniň köpüsinde ýoklugydyr. Ykdysady taýdan ösen döwletler ýangyç baýlyklary köp sarp edýärler. Şol sebäpli köp ýyllardan bäri olarda “Energetiki krizis” dowam edýär. Bu ýagdaýy aradan aýyrmak üçin döwletleriň arasynda ykdysady hyzmatdaşlygy guramak gerek. Bulardan başga-da birnäçe ykdysady-geografiki meseleler: dünýä ummanlarynyň biologiki we minaral baýlyklaryny tygşytly ulanmak; kosmos giňişligini parahatçylyk maksatlary üçin öwrenmek; ýer ýüzüniň tokaý we haýwanat dünýäsini aýawly saklamak we köpeltmek; dünýäniň

ilatynyň saglyk ýagdaýy bilen baglanyşykly meseleleri hem ykdysady geograflar öwrenýärler.

Ykdysady we durmuş geografiýa hojalygyň (senagatyň, oba hojalygyň, ulag ulgamlaryň, ilata hyzmat ediş gullugyň we ş.m.) aýratyn etraplarda, welaýatlarda, döwletiň çäginde ýerleşişini we ösüş aýratynlyklaryny öwrenýär. Şonuň bilen birlikde bu ylmyň esasy meseleleriniň biri tebigy baýlyklary we şertleri rejeli peýdalanmak bolup durýar. Halk hojalyk pudaklaryny döwletiň çäginde ýerleşdirilişiniň ykdysady-durmuş geografiýanyň kanunalaýyklyklaryna we kanunlaryna gabat gelýändigini, ýa-da laýyk gelmeýändigini öwrenip, hojalyk kärhanalaryna tekliplerini hödürleýär. Hojalyk kärhanalarynyň ýerleşdirilişiniň ykdysady taýdan düşewüntlil bolmagynyň aladasyňy edýär. Ykdysady-urmuş geografiýasy bilen meşgullanýan hünärmenler halk hojalygy ösdürmekligiň meýilnamalaryny we maksatnamalaryny işläp düzmäge hem işeňňir gatnaşýarlar. Şeýlelikde, bu geografiýa ylmyň pudagy hojalyk üçin has zerur meseleleriň üstünde işleýär. Netije-de, Ykdysady we durmuş geografiýa hojalygy ýerleşdirmekde, ony ösdürmekligiň tärlerini işläp düzmekde uly ähmiýete eýe bolýar. Ir döwürlerden bäri dünýäniň hojalygyny ösdürmekde, daşary ykdysady gatnaşyklary guramakda we gowulandyrmakda, syýasaty kämilleşdirmekde bu ylmyň örän uly ähmiýeti bolan. Häzirki wagtda-da döwletiň çägindeki islendik ýerli-önümçilik toplumlar bilen gyzyklanýan edaralara, kärhanalara barlaglar netijesinde maglumatlar taýýarlanylýar. Ol maglumatlar döwletiň çägindeki ykdysady, medeni gurluşyklary meýilnamalaşdyrmakda, dolandyrmakda we daşary döwletler bilen ykdysady, syýasy gatnaşyklary gowulandyrmakda ulanylyp biliner.

Durmuş we ykdysady geografiýa degişli habar beriji(Informasiýalar) maglumatlar ýurduň çäginde ýaşaýan raýatlaryň dünýägaraýşyny ösdürmek üçin ähmiýetlidir. Bu ders hökmünde orta, ýokary okuw mekdeplerde ýaşlara

öwredilende onuň terbiýeçilik we watansöýüjilik ähmiýeti örän uludyr.

§14. Jemgyýetçilik geografiýa ylmlary, olaryň häzirki ýagdaýy we geljegi.

Geografiýa gadymy ylmlaryň biri hasaplanýar. Onuň ykdysady we durmuş geografiýa şahamçasý hakynda ýazylan ylmy işler hem gadymylygy bilen tapawutlanýar. Emma, ol geografiýa ylmynyň aýratyn pudagy-şahamçasý hökmünde 18-nji asyrdan emele geldi. Ykdysady we durmuş geografiýa ylmyň pudagy hökmünde oňa dürli hili kesgitleme berilýär. Oňa kesgitleme berýän alymlaryň köpüsiniň pikiri 1955-nji ýylda Bütünsoýuz geografiýa jemgyýetiniň 2-nji gurultaýynda kabul edilen kesgitleme bilen gabat gelýär. Ol kesgitleme ykdysady ylmlaryň doktory, professor, Enrid Borisowiç Alaýewiň (Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. М., Мысль, 1983. С. 26-27) berýän kesgitlemesi bilen kybapdaşrak. **“Ykdysady we durmuş geografiýa”—jemgyýetçilik önümçiliginiň ýerleşişiniň kanunlaryny, kanunalaýyklyklaryny (öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklarynyň birligi diýip düşünilýän) we ilatyň ýerleşişini, jemgyýetçilik durmuşyny ýerlerde gurnamaklygy, olaryň aýratyn döwletlerde, etraplarda ýerleşişini öwrenýän ylmy dersleriň toplumydyr.** Onuň pikirine görä durmuş ykdysady geografiýanyň geografiki giňişliklerde esasy öwrenýän meýdan-çägi **—öýkümenler—** ýagny, ilatyň ýerleşen, özleşdiren, başgaça aýdanynda jemgyýet tarapyndan Yeriň geografiki bardasynyň ýaşayş giňişligine öwrülen, ýa-da şol giňişliklerde hojalygyň dürli pudaklaryny emele getiren ýeridir. Diýmek - Ykdysady we durmuş geografiýanyň ahyrky barlaýan, öwrenýän zadý **öýkumenlerdir** (grekçe-ilatýň ýerleşen we ýaşayan ýeri diýmekdir).Gresiýaly geograf Anaksimandr biziň

eýýämimizden öň Y11- Y1 asyrlarda düzen kartasynyň merkezinde Ortaýer deňzini görkezip, öýkümeni deň bölege, ýagny **Aziýa** we **Ýewropa** bölüpdür. Y1-Y asyrlarda grek geograpy Grekateý Miletskiý öz işlerinde 3-nji öýkümeni, ýagny Liwiýany(Afrikany) görkezipdir. Öýküme(küme) –atababa türkmeniň durmuşda ulanýan sözi. Bu söze durmuşda, türkmen dilinde we edebiýatynda häli-şindi duş gelýäris. Diýmek, Durmuş we ykdysady geografiýanyň gözbaşy, öwrenýän obýerti türkmeniň öýkümesi bilen hem baglanyşyklydyr. Bu adalga greklere Merkezi we Kiçi Aziýadaky ýaşan we ylmy iş eden türkmen, türk alymlarynyň ylmy işlerinden geçen bolmagy mümkin, diýip pikir edýäris. Türkmen mydama-da ilatyň ilki göçüp gelen ýerinde ýaşamak üçin öýküme gurýär. **Öýküme**, ýagny-esasy jaýyny gurýança, wagtlaýyn ýaşamak üçin ýeri gazyp ýarym-ýerzemin şekilinde gurlan sümelge, ýaşaýyş jaý diýmekdir. Biziň günlerimizde-de, henize çenli çeträk ýerlere göçüp gelen hojalyklar wagtlaýyn ýaşar ýaly, küme gurunýarlar. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, beýigräk ýerden ýarym-ýerzemin edip, öý şekilli çukur gazyp öň tarapyny açyk goýýarlar. Garşysynda içine ýagty düşer ýaly äpişge jaýy goýup üstüni agaç bilen basyrýarlar. Soňra, depesini mal ýörände içine aýagy çümmez ýaly palçyk bilen suwaýarlar. Şeýle edilende daşarda ýagys ýaganda-da, içine ýagys geçmeýär. Öň tarapyna, açyk ýerine keçe, ýa-da galyňrak düşek tutýarlar. Käbir hojalyklar gapy gurýarlar. Şeýdip içinde wagtlaýyn ýaşap bolýar. Ýeriň üstünde-de, dört ýerden agaç dikip, arasyna çöpden, gamyşdan, ýylgyndan örüp daşyny suwap kümäni dikeltýärler.

Diýmek, Durmuş we ykdysady geografiýa bilen meşgullanýan hünärmenler adamzadyň ýerleşen, ýaşaýan ýerlerini, olaryň hojalyk ulgamlaryny, ýaşaýyş şertlerini, hojalyk ulgamlarynyň ýerleşiş aýratynlyklaryny, düzümini, taryhy ösüşini meýdan-çäkler, giňişlikler bilen baglanyşdyryp, çuňňur öwrenýärler. Ilatyň ýerleşişini, milli düzümini, tebigy

köpelişini, onuň hereketini, jyns aýratynlyklaryny we beýleki demografik meselelerini hem barlaýarlar. Bu maglumatlar döwletiň çäginde hojalyk kärhanalary ýerleşdirmek, durmuş hyzmaty gullugyň işini ýerlerde gurnamak üçin zerurdyr. Ilatyň demografik ýagdaýyna degişli maglumatlar hojalygy ösdürmekligiň 3-5-10 ýyllyk maksatnamalaryny düzmek üçin hem gerek bolýar.

Durmuş we ykdysady geografiýa halkara, döwletiň çägindeki ykdysady we ýerli hojalyk ulgamlaryň döreýşini, dowam edişini, ösüşini we olaryň emele getirýän toplumlaryny(dünýä hojalygyny, döwletleri, dürli derejedäki ykdysady sebitleri, olaryň düzümindäki önümçilik toplumlaryny) jemgyýetçilik ylmy hökmünde öwrenýär. Diýmek, Durmuşwe ykdysady geografiýa fiziki geografiýadan tapawutlylykda adamzat jemgyýetiniň meýdan-giňişliklerde ýaşamak we žähmet çekmek üçin döreden, maddy nygmatlary öndürýän hojalyk kärhanalaryny öwrenmeklige uly üns berýär. Şeýle-de, adamzat jemgyýetiniň ýaşamagy üçin zerur bolan, durmuş hyzmatyny amala aşyryan kärhanalary öwrenýänligi üçin onuň durmuş (sosiogeografiýa) geografiýsy şahamçasy bar. Dünýäniň käbir ösen döwletlerinde bu ylma “Antropogeografiýa”, ýa-da “Adamzadyň geografiýasy” hem diýilýär. Emma dünýäniň köp döwletlerinde onuň ady “Ykdysady geografiýa” diýip atlandyrylýar. Bu ylmyň öwrenýän obýektlerini, barlag usullarynda, ylmy garaýyşlarynda gelinen netijelerini seljeren ýagdaýymyza onuň häzirki tutulýan “Durmuş we ykdysady geografiýa” ady hakykata, şu günki günün talabyna laýyk gelýär.

Bütindünýäde kabul edilen kada boýunça ylym, ýa-da onuň pudagy bolmak üçin amala aşyrylan garaýyşlary bolmaly. Amaly işler bilen meşgullanýan hünärmanlar ylmy açyşlary amal edýärler. Adamzada we ylma belli bolmadyk faktlary, kanunlary – täze giňişlikleri, hadysalary, olaryň ýerleşen ýerlerini, hil we mukdar taýdan bolup geçýän üýtgeşmeleri,

ýerleşiş hem-de ösüş aýratynlyklaryny ýüze çykarmaklyga – ylmy garaýyşlar, açyşlar diýilýär. Durmuş, ykdysady we ekologiki nukdaý nazardan geografiki giňişlikleri tygşytlý peýdalanmaklygyň täze usullaryny oýlap tapmaklyklyga taglymat esasyda çemeleşmek Durmuş we ykdysady geografiýada oýlap tapmaklyk diýilýär(Ýu. G. Sauşkin, 1997, sah. 134-159; М.М.Голубчик we başgalar, 2003, sah. 26). Müňýyllyklaryň dowamynda täze ýerleriň we olara barýan ýollaryň açylmagy, näbelli tebigy obýektleri(daglary, adalary, deňizleri, derýalary we ş. m.), olaryň geografiki koordinatlaryny kesgitlemek, ýerleşen ýerlerini karta geçirmek, olara geografiki we hojalyk taýdan ýazgy bermek –**geografiki açyşlar** hökmünde kabul edilipdir.

1500-nji ýyldan bäri ähli materikler, ummanlar, deňizler, aýlaglar, deňiz geçelgeleri, gury ýerdäki daglar, gerişler, suwasty gerişler, çöketlikler açylyp giň köpçülige mälim edildi. Arap we Merkezi Aziýa alymlary ir döwürlerden bäri Ýeriň şar şekillidigini, onuň öz okunyň we Günüň daşyndan aýlanýandygyny ylmy taýdan subut edipdirler.

Öz döwründe Merkezi Aziýada dünýä belli astronomlar, matematikler işläpdirler. D.Annaýewiň ýazmagyna görä(Jahannamanyň owazy, “Türkmenistan” gazeti, 2008-nji ýylyň aprel aýynyň 4-i) taryhy çeşmelerden belli bolşy ýaly, türkmenler geçmişde ylma-bilime, sowatlylyga hem aýratyn sarpa goýupdyrlar. Türkmen alymlary tarapyndan edilen açyşlar dünýä taryhynda uly yz galdyrypdyr. Şeýle alymlaryň biri Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň gülläp ösen döwründe hökümdaryň köşgünde gulluk edip, ylmyň dürli ugurlaryndan baş çykaran **Muhammet ibn Nejip Bekran** hasaplanýar. Ol Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdary Muhammet şanyň döwründe (1200-1220ý.) köşkde gulluk edipdir. Ol oz döwründe taryh, älemşynaslyk, geografiýa, lukmançylyk ylymlary bilen meşgullanypdyr. Muhammet Bekranyň öz döwründe eden uly ylmy açyşlarynyň biri, ol

dünýäniň reňkli kartasyny çyzypdyr. Onuň döreden dünýä kartasy alymyň esasy eseri bolan “Jahannamada” ýerleşdirilipdir. Kartanyň düzülen wagty takmynan 1208-1209 –njy ýyllar bilen senelenýär. Dünýä kartasyny düzmek, “Jahannamany” ýazmak üçin gadymy we irki Orta asyr alymlaryň birnäçesiniň ýazyp galdyran älemşynaslygyň taryhyna degişli gymmatly eserlerini, älemşynaslyk tablisalaryny ýygnapdyr. Bu işinde IX asyrdaky ýaşap geçen taryhçy-geograf Abul Kasym Hordatbegiň “Kitap al-masalik al mamalik”(“Ýollaryň we ýurtlaryň taryhy”) eserinden köp maglumatlary ulanypdyr. “Jahannama” eserinde Abul Kasym Hordatbegiň ol eserinden, Günübatar deňzinden (Gulzum-häzirki Gyzyldeniz) Gündogar deňzine (Ýapon deňzi) çenli aralygy, Hindi ummanynda birnäçe adalary, Pars aýlagyny, şol döwürde gündogar alymlaryň “Aş-şila” ýa-da “Busiilo” diýip atlandyrylan häzirki Koreýa, Ýaponiýa ýerlerini, Hytaý diwarlaryny ýazyp beýan etmek üçin köp maglumatlary alypdyr. Bekran öz işinde ýene-de Orta asyr alymlary Istahriniň, Al-Biruniniň eserlerini, Nasyr Hysrowyň “Safarnama”, belli tebib Aly ibn Abbas Al Majusiniň lukmançylyk ylmy barada ýazan “Kämil As Sinaýaat At Tibbiýa” (“Bedeniň kämilligi we saglygy”) eserini hem giňişleýin ulanypdyr. Muhammet Ibn Nejip Bekranyň matanyň ýüzüne çyzan kartasy XI asyrdaky Al Biruniniň çyzan kartasyndan has anyklygy, kämilligi we reňkliligi bilen tapawutlanypdyr. Alym “Jahannama” eserinde ýerleşdiren dünýä kartasynda dürli ýurtlaryň, welaýatlaryň, etraplaryň ýerleşýän ýerlerini, olaryň tebigy-klimatik aýratynlyklaryny, deňizleri, derýalary, daglary, çölleri dürli reňkler, belgiler arkaly aňladyp, örän sada we düşnükli görnüşde şekillendiripdir. Kartasynda 600-den gowrak geografiki atlary ýerleşdiripdir.

Osman türkmenleriniň döwletiniň 624 ýyllap ýaşan döwründe türkmen deňizçiliginiň taryhynda yz galdyran

birnäçe deňizçileriň atlary mälimdir. J.Gurbangeldiýewiň(“Metbugat çapary” gazeti, 2007-nji ýylyň oktýabr aýynyň 14-i) berýän maglumatyna görä, şolaryň biri hem türkmen deňizçisi Piri reýisdir. Muhitdin Piri reýis takmynan 1465-1470-nji ýyllarda türk deňizçiliginiň meşhur merkezleriniň biri bolan Geliboluda dünýä inipdir. Kakasynyň adyna Hajy Mämmet diýipdirler. Kakasynyň agasy Kemal reýis şol döwrüň meşhur kapitany hasaplanypdyr. 1511-nji ýylda agasy Kemal reýis osman-wenesiýa söweşinde wepat bolandan soňra, ol Gelibola dolanyp gelip kitap ýazmak we karta çyzmak bilen meşgullanyp başlapdyr. 1547-nji ýylda Piri reýis Osman-Türkmen döwletiniň Gyzył deňizdäki we Hindi ummandaky deňiz güýçleriniň baştutany edilip bellenýär. Piri reýis öz döwrüniň deňizçilik ylmylaryndan hem oňat baş çykarypdyr. Ol öz döwrüniň ökde kartografiýaçysy hem-de deňizçilik ylmy boýunça meşhur hünärmenidir. Piri reýis “Kitaby Bahriýe”(“Deňizçilik kitaby”) atly kitabyň hem-de iki sany kartanyň awtorydyr. Piri reýis Ýer ýüzünde ilkinji bolup, 1513-nji ýylda Gelibolu şäherinde dünýäniň kartasyny çyzypdyr. 1517-nji ýylda özüniň kartasyny Osman türkmenleriniň döwletiniň soltany Selim 1-ä(1512-1520) onuň Müsüri boýun egdiren wagtynda Müsürde gowşurylypdyr. Bu karta Stambuldaky Topkapy köşgi gadymy eserleriň muzeýine öwürülen mahalynda Milli Muzeýler müdürü Halyl Edhem tarapyndan 1929-njy ýylda tapylyp, Türkiýe Respublikasynyň ilkinji Prezidenti K.Ätätürke görkezilipdir.

Şol döwrüň ussat deňizçilerinden ýene-de biri (J.Gurbangeldiýew, “Aşgabat” gazeti, 2007, 29.09, 02.10 ýazmagyna görä) Seydi Aly reýisdir. Ol 1498-nji ýylda Stambulda doglupdyr. Seydi Aly reýis Barbaros Haýreddin paşşanyň halypalygynda meşhur deňizçi bolup ýetişipdir we ol “reýis”(flotuň başlygy), “kapudan”(admiral) derejesine çenli göterilipdir. Ol 1553-nji ýylyň dekabir aýynyň 6-synda 55-56 ýaşynda resmi taýdan Osman imperiýasynyň Hindi

ummanyndaky admiraly wezipesine bellenilipdir. Seýdi Aly reýis admirallygy bilen bilelikde geografiýa, matematika, astronomiýa ylmylaryndan oňat baş çykaran alymdyr. Onuň şahyr hökmündäki şöhraty hem ulydyr. Goşgularyny “Katibi” lakamy bilen ýazypdyr. “Al-Muhit fi ilm al-aflak wa-l-abhur”(“Asman ýagtylgyçlary we ummanlar hakda bilimleriň möçberi”) atly eserini 1554-nji ýylda Hindistanda mahaly ýazypdyr. On bölümden ybarat kitabynda asman ýagtylgyçlary, ýyldyzlar, olaryň aralygy we beýikligi, ýyl hasaby, kompas, deňizçileriň ulanýan tehniki adalgalary, ölçegleri, ýeller we musson ýagyşlary, Gyzy deňziniň günortasyndan başlap, Aziýa kontinentiniň gündogaryna tarap Hindi ummany boýunça deňiz ýollarynyň 30-dan gowrak ugry, deňizçiler üçin howply bolan siklonlar hakda gürrüň berilýär. Kitapda 30 sany karta ýerleşdirilipdir. Seýdi Aly reýis astronomiýa degişli “Mirat-ul Kainat”(“Dünýä aýnasy”), “Mirat-ul Memalik”(“Ülkeleriň aýnasy” atly kitabynda baran ýurtlary, duşuşan hökümdarlary, şaýat bolan wakalary dogrusynda ýazypdyr. Onuň bu kitaplary birnäçe dillere we özbek diline terjime edilipdir.

Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy tarapyndan döredilen we Hormatly Prezidentimiz G.Berdimuhamedow tarapyndan goldanylýan Türkmenistanyň milli medeniýet “Miras” merkeziniň ylmy işgärleriniň irginsiz zähmedi netijesinde gadymy türkmen alymlarynyň dünýä ylmyna goşan goşantlarynyň asyl nusgalaryndan göçürmeler dünýäniň dürli döwletleriniň kitaphanalaryndan, arhiwlerinden getirilýär. Şeýlelikde, olar Türkmen okyjylaryna ýetirilýär. Ýokarda getirilen maglumatlar olaryň ilkinjileridir. Ýene-de, türkmen alymlarynyň ylmy eserleriniň golýazmalary tapylar diýip pikir edýäris.

Ir döwürlerden tä biziň günlerimize çenli geografiki açyşlary diňe bir geograflar ýerine ýetirmän syýahatçylar, deňizçiler we beýleki hünärmenler hem amala aşyrypdyrlar. Ýöne olar ylmy açyş hökmünde bellige alynmandyr. Fiziki

geografiýada ýokary guşaklyklaryň, tebigy zonallyklaryň, landşaft taýdan raýonlara bölmekligiň kanunlarynyň, edähetleriniň(Prinsipleriniň) açylmagy hakykatdan hem geografiki açyşlar hasaplanylýar. Sebäbi olar taglymat nukdaý nazardan esaslandyrylýar.

XIX-XX asyrlarda durmuş we ykdysady geografiýanyň hünärmenleri döwletleriň meýdan-çäklerini ykdysady raýonlara, ýerli-tebigy toplumlara bölmekligi amala aşyrypdyrlar. Olar ýerlerde önümçiligi ornaşdyrmaklygyň kanunlaryny, kanunalaýyklyklaryny, edähetlerini(Prinsipleri), şertlerini we beýleki nazaryýetlerini işläp düzmeklige synanyşypdyrlar. Olar öz nobatynda ylmy açyşlar hasaplanylýar.

Öň belläp geçişimiz ýaly, durmuş we ykdysady geografiýa üç sany(tebigy, ykdysady we sosiologiýa) ylymlaryň arasynda ýerleşýän geografiýa ylmynyň şahasydyr. Ol islendik ýeriň tebigy özboluşlylygyny, baýlyklaryny, ykdysady ösüşini we ilatyň durmuş aýratynlyklaryny (sosiologiýasyny) öwrenende şol ylymlaryň ylmy-barlag netijelerinden hem peýdalanylýar. Bu ylmy ugur umumy geografiýanyň bir pudagy bolmak bilen tebigy ylymlar (geologiýa, geomorfologiýa, gidrologiýa, klimatologiýa, biogeografiýa we beýlekiler), ykdysadiýet (umumy ykdysadiýet, sebitara ykdysadiýet) we sosiologiýa (ilat, onuň durmuş aýratynlyklary baradaky meseleler), syýasat bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ol ylymlaryň gazanan üstünliklerine esaslanýar we öz ylmy-barlag(syýasy geografiki) meselelerini çözmekde peýdalanýar. Bulardan başga-da Durmuş we ykdysady geografiýa ekologiýa bilen hem aýrylmaz baglanyşykly. Bu ylym ekologiki meseleleri sebitara, bütündünýä çäklerinde öwrenýär. Sebäbi meýdan-çäklerde ekologiki meseleleri senagat, oba senagat we ulag kärhanalary emele getirýärler. Şol sebäpli Ykdysady we durmuş geografiýada ekologiki meseleler ir döwürlerden bäri

öwrenilýän ugur hasaplanylýar. Soňky ýyllarda Ykdysady we durmuş geografiýanyň ekologoziýalaşmagy bolup geçýär. Onuň düzüminde tebigatdan peýdalanmaklygyň ykdysadyýeti ugry emele gelýär. Soňky ýyllarda Dünýä ummanlary we harby çaknyşyklar bilen baglanyşykly dürli meseleleriň ýüze çykmagy sebäpli durmuş we ykdysady geografiýanyň “Dünýä ummanlarynyň ykdysady geografiýasy”, “Harby geografiýa” bölümleri peýda boldy. Ykdysady we durmuş geografiýa medisina bilen baglanyşykly bolup, dürli keselleriň çäkler boýunça ýaýraýşyny öwrenýänligi sebäpli, onuň medisina geografiýasy ugury-bölümi hem bar.

Bu ylym jemgiýetçilik ylmyna has ýakyn hem bolsa, ol tebigy ylymlar bilen aýrylmaz baglanyşykly. Onuň kanunlary, kanunalaýyklary hojalyk kärhanalary ýerleşdirmekde ulanylýar we olardan peýdalanylyp degişli netijeler çykarylýar.

Bu ylmyň esasy öwrenýän zady **öýküme**-sözün dar we giň manysynda geografiki giňişlikleriň islendik ýerinde adamlaryň ýaşaýan ýerini, onuň tebigy, durmuş, hojalygyny ýerleşdiriş aýratynlyklary bilen bilelikde öwrenýär. Aýratyn ölkeleri, sebitleri, döwletleri, olaryň ykdysady, durmuş aýratynlyklaryny öwrenende, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, syýasy meselelere hem köp üns berilýär. Döwletiň içinde we döwletleriň arasynda alnyp barylýan syýasatyň geografiýasyny hem öwrenýärler. Sebäbi, islendik döwletiň ykdysadyýeti şol döwletde alnyp barylýan syýasat bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Siziň görüşiňiz ýaly “Ykdysady we durmuş geografiýa” beýleki ylymlar bilen, dawaly, olaryň öwrenýän zatlaryny elinden alýan ýaly diýip düşünmegiňiz mümkin. Emma bu beýle däl. Geografiýa ylmynyň bu pudagynyň esasy öwrenýän zady –önümçilik. Onuň giňişlikler boýunça ýerleşişini, wagt içinde özgerişini, döwletiň çäklerinde onuň üýtgeýişini we ösüşini öwrenýär. Ykdysady sebitleri (raýonlary), ýerli önümçilik toplumlary, olaryň giňişlikde we wagt içinde ösüşini, geografiki zähmet bölünişigi, ykdysady

sebitleri emele getirişini goňşy meýdan-çäkler bilen deňeşdirýär. Şu meseleleri (problemalary) beýleki ylymlar öwrenmeýär diýen ýalydyr. Bu ylym pudagy 1980-1985-nji ýyllara çenli “Ykdysady geografiýa” diýip atlandyrylýardy. Emma durmuş meselelerini hem giňden öwrenýänligi sebäpli 1980-nji ýylda Frunzede (häzirki Bişkek), 1985-nji ýylda Kiýewde bolan SSSR geografiýa jemgiýetiniň 7-8-nji gurultaýlarynda onuň adyny “Ykdysady we durmuş geografiýa” diýip atlandyrmak hakda karara geldiler. Şondan bäri onuň ady “Ykdysady we durmuş geografiýa” diýip atlandyrylýar.

Hojalyk kärhanalarynyň ýerleşdirilişinde wagt tygşytlama taglymaty esasy orny eýeleýär. Islendik kärhana (zawod, fabrik we ymaratlar) tiz gurulsa we işlämäge başlasa ol tiz wagtyň içinde çykdajylaryny ödeýär. Hojalyga peýda getirip başlaýar. Ykdasyýetiň “Bagt tygşytlama taglymatyna” döwletimiziň hojalyk işlerinde Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap uly üns berilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabatda we welaýatlarda gurulýan ymaratlar, senagat kärhanalary daşary ýurt hünärmenleriniň ýardam etmegi bilen şertnama esasynda tiz wagtyň içinde gurulýar. Gurulýan ymaratlar we senagat kärhanalary dünýä ülnülerine laýyk gelýärler. Olar häzirki zaman tehnologiýasy bilen üpjün edilýär.

Önümçiligiň bir ýere jemlenmek taglymaty ykdysadyýetiň esasy ýörelgeleriniň biridir. Uly senagat kärhanalar (metallurgiýa, himiýa, nebit arassalaýan zawodlar) bilen ugurdaş kömekçi kärhanalaryň gurluşygy hem alnyp barylýar. Gurulýan senagat kärhanalaryny entek önüm öndürmäge ýetişmänkä dürli zawod, fabrikler bir ýere jemlenip başlaýar. Meselem: haýsy-da bolsa bir uly önümçiligiň esasynda goşmaça kärhanalar emele gelýärler. Önümçilik kärhanalary bir-birine garaşly bolanlygy sebäpli bir ýere jemlenmeli bolýarlar. Mysal üçin, metallurgiýa, nebit arassalaýjy, himiki zawodlaryň esasynda birnäçe goşmaça

zawodlar we fabrikler gurulýar. Olara hyzmat edýän gurluşyk, ulag, energiýa, suw, çig mal bilen üpjün edýän, aragatnaşyk we durmuş hyzmaty (jemgyýetçilik iýmiti, söwda-satuw, saglygy saklaýyş we ş.m.) kärhanalary döredilýär. Şeýlelik-de, esasy bir, ýa iki sany senagat kärhananyň esasynda önümçilik we olara hyzmat edýän birnäçe kärhanalar bir ýere jemlenýär. Netijede, kärhanalar toplумы döreýär, önümçilik bir ýere, bir şähere toplanýar. Şeýle bolanda döwlet we firma üçin ykdysady taýdan amatly bolýar. Soňra ikisine-de uly peýda getirýär.

Gymmat taglymaty durmuşda we ykdysadyýetde aýratyn hem bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde höküm sürýän esasy taglymatlaryndan biridir. Bu taglymat haryt öndürijiler bilen jemgyýetçilik zähmedini höweslendiriji we paýlaýjy kanunyň arabaglanşygyny sazlaýar. Öndürilen harytlary satmak we çalyşmak, olaryň gymmatyny: sarp edilen işçi güýji, olaryň aýlyk haky, ýangyç, çig-mal, energiýa, suw çykdaýjylary, işçileriň durmuş goragy üçin çykarylýan, esasy ymaratlaryň we serişdeleriň ulanylýanlygy üçin, ulag we beýleki çykdaýjylary bilen ölçeyärler. Islendik önüm öndürilende onuň özüne düşýän gymmaty sarp ediş gymmatyndan, ýagny bazardaky nyrhyndan pes bolmalydyr. Şu ýagdaýda önüm öndürýän kärhana girdejili bolýar. Şeýle ýagdaýda önümçilik kadaly dowam edip bilýär. Bolmasa, önüm öndürmek gymmat bolup, ol kärhana wagtyň geçmegi bilen batýar, ykdysadyy taýdan tozýar, ahyrynda ýapylmaly bolýar.

Ösýän döwletleriň hojalygynyň bazar ykdysadyýetine geçýän döwründe esasy üns berilýän kanun hasaplanylýar. Şonuň üçin döwletimiziň etraplarynda, daýhan birleşiklerinde kärendeçiler we mülkdarlar bilen döwlet ýolbaşçylary duşuşanda ilkinji gyzyklanylýan meseleleriň biri, olaryň öndürýän önümleriniň özüne düşýän gymmaty. Önümiň özüne düşýän gymmaty näçe pes, hili ýokary bolsa, hojalygyň rowaçlygy şonça-da beýgelýär.

Pul aýlanyşyk taglymaty. Dünýä tejribeliginden görnüşi ýaly islendik döwletde öndürilýän harytlar wagtynda satylyp, bahasy yzyna gaýdyp barsa, önümçilik ösýär. Pul dolanşygy ilkinjy adamlar arasynda içki bazarda, söwda guramalarynyň arasynda, soňra bank ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwletde önümçiligiň üstünlügi bank ulgamynyň dogry işleýşine bagly bolýar. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap ýurdumyzda bank ulgamyny gurmaga, olaryň işini kämilleşdirmäge uly üns berildi. Döwletimiziň ähli welaýatlarynda, etraplarynda häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilen dürli banklar işleýärler. Bu öz gezeginde döwletiň çäginde kärhanalaryň, edaralaryň arasynda pul aýlanşygyny çaltlandyrmaga we gysga wagtda ykdysadyýetimiziň çalt ösmegine uly ýardam etdi. Ykdysadyýeti yzygiderli ösdürmek üçin döwletde banklaryň takyk işlemegi zerur.

Önümçiligiň maksada laýyk we endigan ösüş taglymaty döwletiň ykdysadyýetiniň, durmuşynyň we medenýetiniň ösmeginde esasy taglymatlaryň biri. Önümçiligiň maksada laýyk we endigan ýerleşmeginde we ösmeginde tebigy şertler, baýlyklar öz täsirlerini ýetirýärler. Daglar, çöller, suw giňişlikleri, köp ýyllyk doňaklyklar ilatyň endigan ýerleşmezligine sebäp bolýarlar. Aýratyn hem ösýän döwletlerde tebigy şertler we baýlyklar(klimat ýagdaýy, ýer-suw, gazma baýlyklar) ýeterlik bolmasa milli ykdysadyýet birbada haýal ösýär. Türkmenistan tebigy şertlere we gazma baýlyklara baý döwlet. Şol sebäpli döwletimizde tebigy çig-mal baýlyklary, oba hojalyk önümleri işleýän senagat kärhanalary tiz wagtyň içinde döredildi. Ol kärhanalar döwlet we raýatlar üçin uly girdejiler getirýärler.

Döwletimizde täze ýerler özleşdirilýär. Ol ýerlerde ilata mellek we mülk ýerler berilýär. Şol özleşdirilýän ýerlere ilatyň göçüp barmagy üçin oňat şertler we ýeňillikler döredilýär. Bu “Täze oba” syýasaty döwletimizde önümçiligi

maksada laýyk we endigan ýerleşdirmeklige, döwletimiziň azyk howpsuzlygyny çözmäge mümkinçilik berýär. Islendik döwletiň çäginde önümçilik kärhanalary yzygider we endigan ýerleşdirilse onuň ösmegi üçin gowy bolýar.

Ykdysadyýeti köptaraplaýyn ösdürmek taglymaty.

Bu taglymat döwletleriň köpüsine mahsus. Islendik döwletde hojalyk bir taraplaýyn ösdürilse, galan zerur harytlary daşary ýurtlardan getirmeli bolýar. Munuň özi döwlete ykdysady taýdan gymmat düşýär. Halkyň gündelik sarp edýän önümlerini döwletiň çäginde öndürmeklik maksada laýykdyr. Şonuň üçin ykdysadyýeti köptaraplaýyn ösdürmek zerur bolýar. Türkmenisatan Soýuzyň düzüminde-kä ykdysadyýetimiziň oba hojalygyna (pagtaçylyga, garakölçilige) we nebit-himiýa senagatyna esasy üns berilýärdi. Onuňam esasy sebäbi Merkeze pagta, bagana, nebit we tebigy gaz çig-mal hökmünde gerekdi. 1924-1991-nji ýyllar aralygynda döwletimizde soýuz we döwlet ähmiýetli ýekejede zawod, fabrik gurulmady. Garaşsyzlygymyz yglan edienden soň birtaba hojalygy dolandyrmak aňsat düşmedi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda, oň belläp geçişimiz ýaly, “10 ýyl abadançylyk”, “Galla”, “Täze oba”, “Nebit-gaz” we ençeme syýasatlar, maksatnamalar durmuşa ornaşdyrylyp başlandy. Garaşsyzlyk ýyllarynyň içinde yüzlerçe zawod-fabrikler, halkara gara we demir ýollar, turbageçirijiler guruldy. Ykdysadyýeti köptaraplaýyn ösdürmeklige girişildi.

Ykdysadyýetiň hemmetaraplaýyn özara baglanyşykly ösüşi taglymaty islendik döwletiň durmuşynda hojalygy ösdürýän esasy taglymat hasaplanylýar. Döwletiň çäginde önüm öndürýän senagat, oba hojalyk kärhanalary bir-birleri bilen tilsimat ulgamlary boýunça baglanyşykly. Ol baglanyşyk üzülen wagty önümçilik togtayar, önüm öndürilmeýär. Galan wagtlar olaryň hemmesi bir-biri bilen önümçilik arkaly hyzmatdaşlykda bolýarlar. Köp sanly oba hojalyk önümleri senagat kärhanalaryna çig-mal bolup hyzmat edýärler. Öz

gezeginde oba hojalyk kärhanalary senagatdan zähmet gurallaryny, dürli maşynlary, mehanizmleri, mineral dökünleri, mör-möjeklere garşy ulanylýan zäherleýji maddalary we başga serişdeleri alýarlar.

Önümçilik serişdelerine hususy eýeçilik taglymaty.

Dünýäniň ösen döwleterinde önümçilik serişdelerine hususy eýeçilik ir döwürlerden bäri höküm sürýär. SSSR-de we öňki sosialistik döwletlerde önümçilik serişdeleri döwletiň elindedi. Bu ýagdaý durmuşda, tejribede özüniň iş başarmaýanlygyny görkezdi. Sebäbi, önümçilik serişdeleri zawodlarda, fabriklerde könelse-de wagtynda çalşylmaýardy. Ýyl geçdigçe olar könelyärdi, öndürijiligi peselýärdi. Öndürýän önümleriň hili pes bolup, döwletiň çäginde-de halkyň islegini ödemeýärdi. Häzirki wagtda dünýäniň aglaba döwletlerinde önümçilik serişdeleri hususy eýeçiligiň elinde jemlenen. Garaşsyzlygymyzyň ilknji ýyllaryndan başlap öňki bar bolan senagat kärhanalaryň durkuny täzelemäge, olary täze tilsimatlar bilen çalyşylmaga girişildi. Bütindünýä ülnüne gabat gelýän täze kärhanalar döredilýär.

Türkmenistanda hem garaşsyzlyk ýyllarynda önümçilik kärhanalary hususy eýeçilige berilip başlanyldy. Häzirki wagtda durmuş hyzmaty kärhanalarynyň köpüsi hususy eýeçilikde. Döwlet maksatnamasyna laýyklykda senagat kärhanalary hususy eýeçilige ýuwaş-yuwaşdan beriler. Bu meseläniň gijikdirilýänliginiň sebäbi raýatlaryň maliýe ýagdaýlary göz önüne tutulýar. Hususy senagat kärhanalary döretmeklikde döwlet möçberinde giň ýol açyldy. Hemme welaýatlarda, etraplarda dürli senagat önümlerini öndürýän hususy kiçi zawodlar we fabrikler işleýärler. Olar dürli önümleri öndürýärler.

Öň belläp geçişimiz ýaly, Türkmenistanda ähli welaýatlarda önümçilik kärhanalary hususy eýeçilige berilýär. Oba hojalykda ýerler hususy eýeçilige paýlanylýar. Oba hojalykda hususy haryt öndürijileriň sany 2006-njy ýylda 2800,

şahsy kömekçi hojalyklaryň—631100, bagçylyk üçin berlen ýerleri bolan hojalyklaryň sany 38300-e ýetdi. Olar oba hojalygynyň jemi önüminiň esasy bölegini öndürýärler. Önümçilik kärhanalary, zawodlary, fabrikleri hususy eýeçilige bermeklik ýuwaş-ýuwaşdan amala aşyrylýar.

Geografiki zähmet bölünişi taglymaty. Adamzat ýer togalygynyda peýda bolany bári ähli meýdan-çäklerde zähmet bölünişigi bar diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Bu taglymatyň döreýşiniň, emele gelşiniň köp sebäpleri bar. Geografiki zähmet bölünişigi tebigy şertlere, taryhy ýagdaýlara, ilatyň sowatlylyk derejesine, başarnyklaryna, zähmet endiklerine we başga-da birnäçe sebäplere bagly. Her bir maşgaladan başlap dünýäniň ähli döwletlerine mahsus taglymat hasaplanýar. Geografiki zähmet bölünişigi aýratyn alynan maşgala, oba, şäherçä, şähre, etraba, welaýata, döwlete we döwletler toplumyna häsiýetli.

Bazar ykdysaýýetine geçiş döwründe islendik döwletiň we şol sanda Türkmenistanyň milli hojalygyna dünýä ykdysadyýeti öz täsirini ýetirýär. Milli ykdysadyýetlere garanda dünýä hojalygynyň hem özboluşly meseleleri bar. Ýerlerdäki, döwletlerdäki, sebitlerdäki geografiki zähmet bölünişigi dünýä hojalygynyň zähmet bölünişiginiň özeni bolup durýar.

Häzirki zaman şertlerinde halkara zähmet bölünişigi döwletleriň çägendäki zähmet bölünişigine öz täsirini ýetirýär. Halkara zähmet bölünişiginiň esasynda ykdysadyýet halkara we bütindünýä häsiýete eýe bolýar. Oňa esasan 2 topar şertler täsir edýär: halkara hyzmatdaşlyk (milli hojalygynyň ýakynlaşmagy sebäpli) we döwletara önümçilik toplumynyň döredilmegi bilen döwletara guramalary emele gelýärler. Döwletara korporasiýalar dürli döwletlerdäki milli hojalyklary diňe bir geografiki görkezijileri boýunça däl-de, eýsem has çuňňur ýöriteleşmegi we önümçiligiň jebisleşen özara baglansygy (kooperasiýasy) esasynda birleşdirilýär. Geografiki zähmet

bölünşiği esasynda dünýäniň döwletleriniň arasynda haryt alyş-çalyş, satuw işleri amala aşyrylýar we bütindünýä hojalygynyň bir bölegi hökmünde Türkmenistan Altyn Asyryň “Galkynyşlar we özgertmeler” zamanasynda dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna goşulmak üçin onuň zähmetkeş raýatlary jan edýärler. Önümçilik kärhanalary, döwletler öz öndürýän önümlerini diňe bir özleri üçin däl, eýsem goňsy döwletler üçin hem öndürýärler. Türkmenistan hem şu önümçilik baglanyşygyna girýär.

Zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak we öndürilýän önümiň hilini gowulandyrmak taglymaty. Esasy ykdysady, ykdysady we durmuş geografiki taglymatlaryň biri hasaplanýar. Zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmak üçin önüm öndürlişini köpeltmek şerti bilen önümçilik ulgamynda girizilýän islendik zerur çig malyň we baýlygyň sarp edilşini azaltmagyň usullaryny tapmak ýeterlik. “Zähmediň ýönekeýleşdirilmegi, ýa-da zähmediň ýöriteleşişini ýokarlandyrmagyň usulyny tapmak we çalt hereket edýän gurnama awtomaty oturtmak netijesinde öndürjilik ýokary galar” - amerikan menejerleriniň öndürjilik meselesine çemeleşişleri şeýle bolupdy.

Bu taglymat, “has ýokary aýlyk haky gowy zähmet çekmäge mydama höwes döredýär” diýilýän kesgitleýji taglymat hökmünde uzak taryhy döwür üçin ykrar edilipdi. Käbir amatly şertleriň täsir edenligi tilsimatlaryň, ýygnaýjy ulgamlaryň beýlekiler bilen deňeşdirilende täzeligi we zähmediň ýöriteleşişiniň ýokary derejede bolmagy netijesinde amerikanyň senagatynda önümçiligiň yzygider ösüşine köp ýyllaryň dowamynda gözegçilik edip bolýardy. XX asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda amerikanlar köp sanly ýapon söwdagär kärdeşlerinden we bäsdeşlerinden yza galyp başladylar. Köp sanly amerikan senagat kärhanalaryna seredende, ýapon senagatynyň bir artykmaçlygy, ýapon ýolbaşçylarynyň edarany dolandyrmak meselesine has

giňişleýin garaýşy bilen tapawutlanypdyrlar. Amerikan kárdeşlerine garanda ýapon menejerleri önümçiligiň we peýdanyň möçberiniň aşak gaçýşynyň çözgüdini tapmaklyga howlukmaýarlar. Önümçiligiň möçberini ýokary galdyranýň öndürijiligi ýokarlandyрмаýandygyna onuň ýerine önümiň hilini ýokary galdyrmaklygyň zerurdygyna olar düşünişdirler. Bu ýerde sebäp ýeke – oňat dolandyryş gerek. Hil-konsepsiýasy(taglymaty) – bu umumy öndürijiligiň esasy zerur görkezijisi bolup, köptaraply ulgamlaýyn çemeleşmegiň zerurdygyny aňladýar. Ýolbaşçylar kárhanelarynyň öndürijiligine baha berenlerinde ýgy-ýgydan göýberýän ýalňyşlyklary, olar diňe önümiň möçberine seredýärler. Öndürijiler köplenç önümiň möçberine gyzyklanyp önümiň hil meselesini inkär edýärler. Ýapon menejerleri amerikan biznesmenlerine garanyňda önümiň hiline köp üns berýärler. Hil içki we daşky görnüşi boýunça düzümlere bölünýär. Önümiň hiliniň içki düzümi – hyzmat ediş möhleti, kemçiligiň ýoklugy, tehniki häsiýetnamasy, ýerine ýetirilish derejesi we dizaýn. Hil häsiýetnamasyna degişli zatlar: ygtybarlygy, ýokary hilliligi we çalt hyzmat edip bilýänligi, harydyň elýeterlik bolmagy we bahasynyň aşaklygy. **Nyrh** – bu harydyň degişli ulanyş häsiýetnamasy we bahasy. Harydyň hili hut nyrhy kesgitleýär. Zähmet öndürijiligi artdyrmaklygyň esasy şertleriniň biri hili gowulandyrmakdyr. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe Türkmenistanda zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy dünýäniň ylmy-tehniki ösüşiniň gazanan üstünliklerini önümçilikde ornaşdyranlygy bilen baglanşyklydyr. Bütün dünýä maddy we ruhy medeniýetiniň we jemgyýetçilik önümçilik gatnaşyklaryň ösmegi bilen adamzat elmydama önümçilikde zähmet öndürijiligini artdyrmak üçin alada edipdir. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda dünýä ülhüne gabat gelyän täze tilsimatlaryň ulanmagy mynasybetli, senagat we oba-hojalyk kárhanelarynda önüm

öndürmek üçin ulanylýan ilkinji çig mallaryň we olardan öndürilýän taýýar önümleriň hiline esasy üns berilýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisleri geçirilende ministrlikleriň, olaryň bölümleriniň önüm öndürýän we önümçilik däl kärhanalaryň ýolbaşçylary bilen bolýan duşuşyklarda ýolbaşçylaryň we kärhanalary dolandyryjylaryň edýän işlerine uly üns berilýär. Önümçiligi we kärhanany dolandyrmak zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak boýunça degerli maslahatlar berilýär. Öndürilýän önümleriň hilini gowulandyrmak hakda meselä uly üns berilýär.

§15. Häzirki zaman geografiýa ylmy, uly toplumly, köptaraplaýyn ylmlaryň utgaşygydyr.

Gadymlardan, adamzadyň emele gelen döwürlerinden bäri, adamlar tebigy şertler we baýlyklar barada aňýetini, düşüňjelerini baýlaşdyrmak isläpdirler. Sebäbi, irki döwürlerde adamlar tokaýlardaky miweler, ir-ýemişler bilen iýmitlenipdirler. Sonuň üçin iýmit ýetmezçiligi sebäpli, ilat göçüp-gonup ýörmeli bolupdyr. Şeýlelikde, adamlarda tebigy baýlyklar(ýerüstüniň gurluşy, howa ýagdaýy, suwlar, ösümlik we haýwanat dünýäsiniň wekilleri, olardan öndürilýän önümler) barada aňýetiň we düşüňjeleriň ösmegine olary durmuş şertleri mejbur edipdir. Dünýäniň ilatynyň arasynda düşüňjeli adamlaryň ýolbaşçylygynda “sergezdançylyk durmuşdan” dynmak maksady bilen oturymly hojalyk emele gelip başlapdyr. Dünýäniň ilatynyň aňýetiniň we düşüňjeleriniň ösmegi we artmagy bilen oturymly hojalyk ösmegini we kämilleşmegini dowam etdiripdir. Adamlar ýuwaş-ýuwaşdan ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Adamzadyň hojalygynyň ösmegi bilen dürli ykdysady-jemgyýetçilik gurluşlar emele gelipdir. Gul eýeçilik jemgyýetiniň döremegi bilen ykdysady durmuş geografiýa hakda dürli düşüňjeler peýda bolýar. Adamlaryň gury ýer bölegini özleşdiren ýerlerinde ilatyň sanynyň artmagy

bilen, täze giňişlikler özleşdirilip başlanýar. Özleşdirilen ýerleriň tebigy şertlerini we baýlyklaryny ilat öz hojalygyny ösdürmek üçin ulanýar. Tebigy şertleriň we baýlyklaryň dürlüligi, ilatyň aňýetiniň we düşünjeleriniň, başarnyklarynyň birmeňzeş bolmazlygy jemgyýetiň arasynda zähmet bölünişigi emele getirýär. Gul eýeçilik döwletleri emele gelip başlapdyr. Zähmet bölünişigine görä ilat özüne gerek azyk we hojalyk harytlaryny goňşy ýerlerdäki ilat mesgenlerden getirmeli, ýa-da haryt çalşygyny amala aşyrmaly bolupdyrlar. Şeýlelikde, ilatyň arasynda dürli harytlary öndüriji ilat mesgenleri, obalar hakda maglumatlar emele gelýärler. Durmuş we ykdysady geografiýa degişli ilkinji maglumatlar gadymy gul eýeçilik döwrüniň döwletlerinde emele gelýärler. Döwletleriň we olaryň sebitlerinde emele gelen jemgyýetçilik zähmet bölünişigi hojalygyň meýdan-çäkler boýunça dürlüligi hakyndaky düşüňjani emele getirýär.

Gadymy döwürde geografiýadan has köp ylmy iş eden grek alymlarynyň biri **Strabon** (biziň eýýämimizden öň 64/63 we biziň eýýämimiziň 23/24-nji ýyllary) özüniň “Geografiýa” diýen işinde adamzadyň ýerleri özleşdirmesine, ýazgy beren döwletleriniň hojalyk pudaklaryna, olaryň arasynda söwdanyň guralyşyna häsiýetnama beripdir. Oh(häzirki Tejen, Amyderýa, ýa-da Etrek) derýasynyň golaýynda nebitiň, aşgarly suwlaryň, asfaltyň, ýelimiň, kükürdiň çykýandygy barada ýazypdyr. Ýokarda görkezilen üç derýanyň golaýynda ýeriň üstüne nebitiň çykyp duran ýerleri henize çenli ýok. Emma geçen döwürlerde we asyrlarda Çeleken (1920-nji ýyllara çenli ada bolan) adasynda, Nebitdagda ýeriň aşagyndan öz-özünden nebitiň çykyp, gatap galan ýerlerine gabat gelip bolýar, diýip barlagçylar aýtýarlar. Köp alymlar Strabonyň “Ohy” häzirki Çeleken ýarym adasy bolmaly diýip pikir edýärler. Şol wagtlar ýazgy berýän ýerlerimiz Gündogaryň üç döwletiniň: Parfiýa imperiýasynyň, Köneürgenç döwletiniň we Beýik Kuşan patyşalygynyň garamagynda bolupdyr.

Ö.Gündogdyýewiň(2006, sah. 7) maglumatyna gögä, taryhçy **Pliniý(Starşiý)** biziň eýýämimizden öň 1-nji asyrdan Parfiýa döwletiniň Astauen sebitinde(Günbatary Türkmenistanda) nebitiň gazylyp alnandygy barada ýazypdyr. Gazylyp alnan nebit öz döwründe metjitlerde, patyşalaryň köşklerinde jaýlary ýagtyltmak we uruş maksatlary üçin ulanylypdyr. Parfiýa goşunlarynyň esgerleri okýaýyň ujuna esgi orap, oňa nebit siňdirip, otlap duşmana atypdyrlar. Orta asyrlarda nebit harby ýörüşlerde giňden ulanylypdyr. VIII-XI asyrlarda türkmen goşunlarynda ot atýan ýörüte “Naffatin” atly bölümler bolupdyr. Beýan edilen maglumatlardan görnüşi ýaly, häzirki eýýämiň başlarynda döwletleriň geografiki ýerleşşi, tebigy şertleri we baýlyklary, hojalyk düzümleri, öndürilýän önümleri barada ilkinji maglumatlar, ýazgylar emele gelipdir. Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi emele gelenden soň döwletleriň, sebitleriň arasynda söwda, dürli ykdysady gatnaşyklar ösüp başlapdyr. Şeýlelikde, geografiki edebiýatlarda söwdanyň geografíasyna bagyşlanan ylmy işler we ýazgylar peýda bolupdyr.

XII-XIII asyrlarda ýerine ýetirilen ylmy işlerde ykdysady we durmuş geografiýa degişli ilkinji maglumatlara gabat gelinýär. Şol ýyllarda geografiýa degişli ylmy işlerde döwletlere häsiýetnama berlende, olaryň ykdysadyýetine degişli maglumatlar getirilýär.

M.M.Golubçigiň we beýlekileriň ýazmagyna görä(2003, sah. 62-84) 1333-nji ýylda italiýaly Pegolottiniň “Söwda tejribesi”(Praktika torgowli) işi çap edilipdir. Onuň işinde esasy öndürilýän harytlaryň hili, taýýarlanylş tehnologiýasy, agramy, ölçegi, döwletleriň pul birlikleri, gümrük tölegleri, ulag çykdaýlary, Azow deňzinden Hytaýa çenli kerwen ýollary görkezilipdir. XVI asyryň başlarynda jemgyýetçilik ösüşiň kapitalistik ýola ugrukmagy bilen uly geografiki açyşlar amala aşyrylýar. Geografiki açyşlar bilen baglanyşykly ýerine ýetirilen ylmy işlerde döwletleriň tebigy şertlerine,

baýlyklaryna, öndürýän önümlerine, söwdanyň geografiýasyna uly ähmiýet berilipdir. Mundan başga-da döwletleriň ykdysadyýetine mukdar taýdan baha berilip, statistiki maglumatlar esasy orny eýeläpdir. Şeýlelik-de, dowam edip gelýän ýeke-täk geografiýa ylmynyň ikä bölünmegi dünýäniň döwletleriniň ykdysadyýetiniň ösüşi bilen bagly. Kapitalistik hojalygyň ösmegi, ykdysady gatnaşyklaryň ýitileşmegi, ykdysady we durmuş geografiýasynyň umumy geografiýa ylmynyň bir şahasy hökmünde bölünmegine sebäp bolupdyr. Ilkinji ykdysady geografiýa degişli ylmy işler XVI-njy asyrdan Fransiýada, Italiýada, Gollandiýada peýda bolupdyr.

1566-njy (Dikeldiş-Wozrojdeniýa) ýyldan başlap Fransiýaly **Jan Bodeniň**, italiýaly **Lýudowik Gwiççardininiň** ýazan ylmy işleri bellemäge mynasypdyr. Lýudowik Gwiççardininiň 1567-nji ýylda “Niderlandlaryň ýazgysy”(Описание Нидерландов) ady bilen ykdysady geografiýa degişli kitaby çykýar. Bu kitap 7 dilde 35 gezek çap edilýär. Kitap 2: pudaklaýyn we raýonlaşdyryş bölümlerden ybarat bolupdyr. Birinji bölümünde döwletiň ady, geografiki ýerleşşi, klimaty, ýerüstüniň gurluşy, şol wagtlarda Nidelandlaryň çägene girýan Gollandiýanyň, Belgiýanyň, Lýüksemburgyň, Demirgazyk Fransiýanyň topraklaryň hasyllylygy, derýalary, deňizleriň we tokaýlaryň ähmiýeti, ilatyň durmuşy, ahlagy, senetçiligi, söwdasy we ýurduň dolandyrylyşy barada ýazgy berilipdir. Ikinji bölümünde döwletiň 17 prowinsiýasyna, olaryň hojalygynyň ösüşine mukdar taýdan häsiýetnama we prowinsiýalaryň şäherlerine, ilat mesgenlerine ýazgy berilýär. Kitaby okan hünärmenler oňa ilkinji ykdysady we durmuş geografiýa degişli iş diýip belleýärler.

L.Gwiççardiniden ýüz ýyla golaý soňrak, 1650-nji ýylda Gollandiýaly **Bernhard Warieniý (Waren)** (1622-1650) “Geografiýa generalnaýa....”(ýa-da “Ählumumy geografiýa”) kitaby çykypdyr. Milleti boýunça nemes, Gamburg,

Kýonisberg uniwersitetlerinde okap, 25 ýaşynda Gollandiýa göçüp gelýär. 1649-njy ýylda onuň Ýaponiýa we Siam hakda kitaby çykýar. 1649-njy ýylyň güýzünde ýazyp başlap 1650-nji ýylyň baharynda gutarypdyr. Soňra kitap bolup çap edilipdir.

Waren geografiýa barada birnäçe kitap ýazmagy maksat edinipdir. Emma ol 29 ýaşyň içinde Leyden şäherinde aradan çykypdyr. Onuň “Geografiýa generalnaýa...” kitaby XVII-asyrda latyn dilinde Gollandiýada 4 gezek kitap edilip çykarylypdyr. Angliýada 2 gezek **Isaak Nýutonyň** redaksiýasy bilen çap edilipdir. XVIII-asyrda kitap inlis we Pýotr 1-niň

buýrugy boýunça rus diline 1718-nji ýylda terjime edilipdir. Rus dilinde **Fýodor Polikarpow** tarapyndan çap edilýär. Warenius özüniň kitabynda 3 bölüme: “ýer” bilen baglanyşykly döwletiň geografiki ýerleşişine, araçäklerine, ýeriniň konfigurasiýasyna, meýdanyna, relýefine, magdanlaryň gazylyp alnyşyna, suwlaryna, toprak we ösümlük örtüğine, haýwanat dünýäsine aýratyn ähmiýet beripdir. 2. “Asman” bilen baglanyşykly ýeriň giňligine we günüň beýikligine, ýyl pasyllarynyň dowamlylygyna, klimat zonalaryna, meteorologik hadysalara, astronomiki gözegiliklere; 3. Ülkäni öwrenmekligiň ykdysady geografiki taraplarynyň biri “Adamzat” meselelerini: ilatyň düzumini, ýaşaýyş aýratynlyklaryny(iýmit we suw ýagdaýy), girdejisini, bilimlilik derejesini, senetçiligiň we söwdanyň ösüşini, syýasy gurluşyny, şäherlerini öwrenmeklige üns beripdir.

Belli inlis alymy “Syýasy ykdysadyýetiň atasy” diýlip atlandyrylan **Uilýam Petti**(1623-1687) deňiz söwdasynyň täsiri bilen ýerli zähmet bölünişiginiň getirýän peýdasyny seljeripdir. Eger-de, M.M.Golubçigiň we beýlekileriň(2003, sah. 64) pikirlerine görä, Warenius XVII asyrda deňiz söwdasynyň janlanmagynyň tebigy tarapyny ylmy taýdan esaslandyran bolsa, **U.Petti** onuň ykdysady tarapyny esaslandyrypdyr, diýip ýazýarlar. U.Petti ilatyň ýeleşiş barada taglymat meseleleri

bilen çykyş edipdir. Ol geografiki edebiýata “Öndüriji işgärler” diýen adalgany girizipdir.

Syýasy geografiýa degişli ilkinji ylmy işleri **Şarl Lui Monteskýe** (1689-1755) 1748-nji ýylda “Kanunlaryň ruhy hakynda” (О духе законов) atly kitabynda (1900-nji ýylda rusça terjime edilen) tropik we subtropik guşaklyklarda ýaşayan halklar yssy klimata görä olar ýalta bolýarlar. Belli döwletleri bolmaz, olar döwleti dolandyrmaga ukypsyzdyrlar diüip ýazypdyr. Beýle diýmek bilen şol döwürdäki kolonial syýasaty goldap çykyş edipdir.

Tebigatda we jemgiýetde bar bolan kanunlary, kanunalaýyklary ykrar edýän filosofiýanyň akymyna “**determinizm**” diýilýär. Şonuň bilen bir hatarda “**fatalizm**” diýen akym emele gelýär. Fatalizm – ykbalyňa näme ýazylan bolsa şoňa ynanmak – diýmeklikdir. Fatalizm – ähli dinlere mahsusdyr.

Feodalizmden kapitalistik önümçilige geçilenden soňra geografiki determinizm we fatalizm günbatar döwletlerde esasy aňyýet (ideologik) ýaragyna öwrüldi. Geografiki fatalizmi nemes klassiki filosofiýasynyň baştutany **Immanuil Kant** (1724-1804) ösdürdi. Ol Kýonisberg uniwersitetinde filosofiýa, logika, matematika, mehanika, fizika, geografiýa, antropologiýa, umumy tebigatyň taryhy boýunça okuw okadypdyr. Onuň pikirçe akyl, pikirlenmek, düşünje – ilkinji, tebigat bolsa ikinji orunda görnüpdir.

Günbatar Ýevropada ykdysady we durmuş geografiýanyň ösmegine Germaniýaly **Iogann Týuneniň** (1783-1850) goşan goşandy ulydyr. Ol 1826 –nny ýylda «Изолированное государство ...» (Üzňeleşdirilen döwlet) öz döwründäki ylmy garaýyşlardan has öňe gidip, häzirki wagtda ulanylýan matematiki modelirlämäniň usullaryny işläp düzüpdir. Oba hojalyk ulgamynyň (kärhanalarynyň) öndürýän önümlerini sarp ediji bazaryň töwereginde giňişleýin ýerleşişiniň modelini düzüpdir. Bazara çenli bolan aralykda

hyýaly «Üzňleşen döwleti» göz önüne getiripdir. Ondan daşlaşdygyňça oba hojalyk pudaklaryň ýerleşişiniň, ösüşiniň üýtgeýändigini belläpdir. Şeýlelikde, ol geografiýa ylmynda ilkinjileriň hatarynda giňişlikler boýunça ykdysady ulgamlaryň zonasynyň matematiki modelini düzmekligi açypdyr. Bu usul öz döwründe däl-de, XX asyryň ikinji ýarymynda ykdysady we ykdysady geografiki barlaglarda ulanylyp başlandy.

I.Kantyň we Fridrih Gegeliň (1770-1831) täsirleri netijesinde geografiýanyň aňyýet (idealistik) akymy emele gelýär. Käbir günbatar geograflary **Karl Ritteri** (1779-1859) “häzirki zaman geografiýanyň atasy” diýip atlandyryrlar. Onuň pikiriçe ýer we älem hudaý tarapyndan döredilen. Hudaý ýeri, materikleri döretmek bilen adamlaryň ykbalyny kesgitläpdir. Günbatar, Merkezi Ýewropa ýurtlaryna beýleki kontinentleriň, olardaky döwletleriň üstünden agalyk sürmek ykbaly hudaý tarapyn berlen diýip belläpdir.

XIX asyryň başynda ABŞ-larynda tebygy baýlyklardan kapitalistik hojalyklaryň açgözlülük bilen peýdalanylýanlygy sebäpli tebigatdan peýdalanmaklygyň ykdysadyýetine degişli ylmy işler peýda bolup başlapdyr. Şolardan ilkinjileriň biri amerikan alymy **Jorj(Georg) Perkins Marşyň**(1801-1882) 1864-nji ýylda çap edilen “Adam we tebigat, ýa-da adamzadyň hojalyk işi netijesinde üýtgedilen Fiziki geografiýa”(1866-njy ýylda rus diline çap edilipdir) uly ähmiýete eýedir. Ylmy işlerinde adamzadyň tebigy baýlyklardan tygşytly ulanmalydygyny hygtaýdyr.

K.Ritteriň okuwçysy **Fridrih Ratsel** (1844-1904) Leýpsig uniwersitetiniň professory “Ýer we ýaşaýyş”, “Antropogeografiýa”, “Syýasy geografiýa” we “Halklaryň öwrenilişi” başga-da birnäçe ylmy işleri ýazypdyr. Ol adamzat jemgyýetiniň geografiýasyny biogeografiýanyň bölümi hökmünde seredipdir. Ol antropogeografik mekdebi döreden. Ol adamzat jemgyýetiniň ösüşinde esasy orny geografiki sreda tutýar diýen netijä gelipdir. Ol esasan özüniň ýazan ylmy

işlerinde urşa taýýarlanýan Germaniýanyň syýasatyny we ideologiýasyny gorap çykyş edipdir. Germaniýa döwletini ol biologiki görnüş, janly organizm bilen deňeşdiripdir. Germaniýa janly organizm ýaly ösýär, ulalýar, diýmek bilen has konserwatiw pikirleri öňe sürüpdir. Şol sebäpli ol ýaşlygyndaky eşiginde gezip bilmez. Oňa özüniň çäklerini giňeltmek zerurdyr diýip belläpdir. **Ratseliň** pikirçe :uruş, adam öldürmek, beýleki halklary ýok etmek, tebigatyň kanuny tarapyndan önünden kesgitlenen, ol gutarnyksyzdyr diýip kesgitlepdir. Ol adamzadyň daş keşbi üýtgeşsizdir. Klimaty amatly, oňat şertlerde “ýokary rasa”(akýagyşlar) ýaşaýar, olar şol ýerlerde emele gelen we dünýäniň galan böleginiň üstünden höküm sürmelidir, diýip belläpdir. Ratseliň ylmy garaýyşlary ösdürilip, *possibilistik we geosyýasy* iki sany ugur emele gelipdir. *Possibolistik ugur* (latyn söşünden possibilis- mümkin bolan) “Adamyň geografiýasy” atly fransuz mekdebiniň düýbünü tutujy **Pol Widal de la Blaş(1845-1918)** tarapyndan esaslandyrylypdyr. Bu mekdebiň ylmy tarapdarlary adamyň hojalygynyň we durmuşynyň daşky gurşawa bolan gatnaşygynyň ülnüni(modelini) düzüpdirler.

Geosyýasatyň ABŞ-daky pionerleri **Alfred Mehen** (1840-1914) bolup, onuň 1890-njy ýyldaky «Влияние морской силы на историю» diýen ylmy işi dünýä mälimidir. Mehen özüniň bu işinde we soňky ylmy işlerinde “deňiz güýjüniň teoriýasyna” esaslanypdyr. Onuň pikirçe, diňe deňizde harby-deňiz ýaragly güýçler floty bolan döwlet öz agalygyny berkidip biler” diýip ýazypdyr.

Meheniň bu ylmy pikiri ABŞ-nyň syýasatyna örän uly täsirini, işjeň içeri syýasatyny ýola goýdurdy. 1898-nji ýylda ABŞ, Filippiny eýelemek ugrunda amerika-ıspan urşuny dünýä taryhynda ýola goýdy. Mehen imperial syýasatyň ideologiýasyny düzen hökmünde ylymda çykyş etdi.

Soňraky döwürlerde geosyýasatyň giňemegine üns beren, ony baýlaşdyran angliýaly geograf **Halford Makkinder**

(1861-1947) bolupdyr. Onuň 1904-nji ýylda “Taryhyň geografiki esaslary”, soňra 1919-njy ýylda “Demokratiki ideal we taryhy real” ady bilen neşir edilen ylmy-işi alyma uly abraý getirýar. Onuň konsepsiýasyna görä, geografiki inersiýa döwletiň ösüşinde örän aýgytly orun tutýar. Hut şonuň üçinem döwletiň syýasaty onuň hökmany suratda geografiki ýagdaýyna bagly bolup durýar diýip, belläp geçipdir.

Makkinderden soňra, onuň okuwçylary (**Dewis, Broudi, Findeserold, Ist Speýt**) onuň taglymatyny ösdüripdirler. Olar geografiki faktorlar netijesinde Günbatar Ýewropanyň, ABŞ-nyň, Kanadanyň üstünden “Atlantik ýekelik” diýen pikir bilen hökümlük etmeklige syrygypdyr. **Dewis** bu barada “Angliýany ýeriň, älemiň merkezi hasaplaýaryn” diýmek bilen Atlantikada harby bazanyň esasy diýip Angliýany göz önüne tutupdyr. “Geosyýasat” adalgany ilkinji bolup şwed sosiology **Ýuhop Çellen** (1864-1922) ylymda ulanyp başlady. Onuň 1910-njy ýylda “Beýik döwletler” ady bilen kitaby çapdan çykýar. Çelleniň pikirine görä, ýurtlaryň käbiri özüniň geografiki ýagdaýyna laýyklykda birnäçe döwletleri özüne tabyn edýärler. Şeýle “kompleksli” Çellen ABŞ, Russiýa we Britan imperiýasynyň birleşdirenligini ýazypdyr. Geopolitikanyň meselesi – ol hem Çelleniň pikirine görä, Germaniýanyň baştutanlygynda “Ýewropa kompleksini” döredip, Ýewropanyň merkezi kontinentiniň üstünden agalyk etmekligini ündeýär.

Amerikan geosyýasatçysy **Spikmeniň** 1941-nji ýylda “Serhetde howpsuzlygyň meseleleri hakynda” diýen leksiýa bilen Nýu-Ýorkda çykyş edipdir. Emma 1942-nji ýylda bolsa “Amerikan strategiýasy we dünýä syýasaty” atly kitabynda **Spikmen** dünýä syýasatynda geografiki faktoryň aýgytlaýjy rolunyň barlygyny belläp geçipdir. Spikmen özüniň geografiýasynda ABŞ-nyň içeri reaksiýa syýasatyny işläp düzenligi bilen dünýä meşhurdyr.

Ikinji jahan urşundan soň geosyýasat ideýasy ABŞ-nyň geograflarynyň agalyk edijiligine öwrüldi. Munuň hut şeýledigine “Političeskaýa nauka” (“Syýasy ylym”) žurnalynda çap edilen “Geopolitika i amerikanskaýa poslewoýennaýa politika” (“Geosyýasat we amerikanyň uruşdan soňky syýasaty”) diýen bölümçede has aýdyň düşünmek bolýar. Şeýlelikde, geosyýasat halkara arenasynda amerikan diplomatiýasynyň usullaryny doly açyp görkezdi. 1945-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda ABŞ-da prezident **Franklin Ruzvelt** ölendenden soň, ýerine gelen **Garri Trumen** ABŞ-nyň döwlet doktrinasynda geosyýasatyny kesgitledi, ýagny “dünýäniň üstünden agalyk” düşünjesini ýüze çykardy. **Trumeniň** şeýle alyp barýan syýasatynyň netijesinde ABŞ ýer şaryndaky döwletleriň üstünden agalyk etmek ideýasy soňky döwürde bolsa “sowuk urşyň” başlamagyna getirdi. Şeýle ýagdaýda ABŞ-da çuňňur geosyýasat we onuň amerikan warianty – **geostrategiýa** işlenilip düzüldi.

E.Džonston dünýä derejesinde 2 ulgamyň mümkingadarlygyny şeýle beýan etdi: “Meniň pikirime görä, ABŞ we SSSR ikisi hiç wagt bir planetada ýaşap bilmegi mümkin däl”. “Sowuk urşuň” döwürleri barada propogandirlmek ABŞ-nyň geografiki edebiýatlarynda uly orun tutýar. Bu barada has giňişleýin maglumatlary **Kifferiň** 1952-nji ýylda çapdan çykan “Realnosti mirowogo mogușestwa” diýen kitabynda has aýdyň görünýär. Kifferiň pelsepesinde geosyýasat dinamiki ylym hökmünde – ol dünýä güýjine we dünýä agalygynda adýan ýoluna düşünilýär. Onuň pikiriçe: “Geosyýasat – bu şalyk. Onuň esasy : daýanjy psihologiki we fiziki güýçdir”.

1975-nji ýylda Nýu-Ýorkda **P.Klaýnyň** “Güýç ulanylyşynyň dünýädäki orny, strategiki dreýfiň derňewi” atly kitaby çapdan çykýar. Klaýn bu ylmy işinde ABŞ-nyň agalygy bilen “esasy soýuz birleşmelerini” göz önünde tutýar. Ol özünde Kanadany, Beýik Britaniýany, GFR, Fransiýany,

Izraili, Italiýany, Niderlandiýany, Ýaponiýany, Taýwany, Awstraliýany, Täze Zelandiýany birikdirmegi ünedeýär(Семевский. Теоретическая экономгеография. М., 1981, sah.87-100).

Geografiki fatalizmiň esasy tarapdarlarynyň biri amerikaly **Elsuort Hantington** (1876-1948) hasaplanýar. Onuň pikiriçe tebigy şertler (esasan hem klimat) jemgiýetiň ösüşini, onuň ykdysadyýetini, medenýetini, durmuşyny kesgitleýär. Ol tehniki ösüşini (progresiň) garşysyna çykyş edýär. Onuň pikirine görä tehniki progres ykdysady krizislere getirýär. Ol kolonial döwletleriň, olardaky geografiki zähmet bölünişigiň saklanmagyny, ol döwletlerde industriýanyň ösdürilmezligini goldap çykyş edýär. Ol elmydama monopolistik kapitalyň (ABŞ-nyň) edýän işlerini we olaryň dünýäde agalyk sürmelidigini goldap çykyş edýär.

Geografiýanyň syýasy uguryndan başga Germaniýada ykdysady ugurlar boýunça hem ylmy işler alnyp barylýdyr. Şol döwürde, ýagny XIX asyryň aýagynda döwletleriň arasynda içki we daşky söwda gatnaşyklary ösýänligi üçin statistiki geografiýa degişli işler peýda bolýar. Iňlis geografy J.Çisholm tarapyndan ösdürilipdir. Kapitalistik gatnaşyklaryň ösmegi bilen täze senagat kärhanalarynyň köpelmegi bilen haryt daşamakda ulag çykdajylaryny azaltmak bilen girdejini artdyrmak barada ylmy işler köp ýazylypdyr.Şeýlelik-de “Ştandort ugury”(nemesçe **“Standort” ýerleşen ýeri** – diýmekdir. **Iogann Týuneniň** ylmy işi oba hojalygyň ştandortyna bagyşlanan bolsa nemes ykdysatçysy **Alfred Weberiň(1868-1958)** “Senagaty ýerleşdirmegiň taglymaty” ylmy işi 1909 –njy ýylda çap edilipdir. Rus diline 1926 –njy ýylda terjime edipdirler. Onuň bu işinde senagat kärhanasy çig mal çeşmesine, işçi güýjüniň bazaryna ýakyn ýerleşdirilmeli diýip belläpdir.

1930-1990-njy ýyllar aralygynda syýasy geografiýada ýerine ýetirilene ylmy işleriň netijeleri iki ulgamyň (sosialistik

we kapitalistik) arasynda ideologiki göreş üçin ulanyldy. Bu mesele has hem günbataryň ösen kapitalistik döwletlerinde giň gerime eýe boldy. Sosialistik döwletleriň garşysyna gönükdirlen gazetler, žurnallar, dürli kitaplar çykaryldy. Onuň hem esasy sebäbi dünýäniň hiç bir halky hem kolonial zulumda ýaşamak islemeýärdi. Eýýäm, XX-asyryň başlarynda olarda işçi-daýhan hereketleri başlandy. Köp kolonial döwletlerde kolonizatorlaryň garşysyna rewolýusiýalar başlanyp, bu bütündünýä herekete öwrüldi. Şol sebäpli ABŞ-nyň ýolbaşçylygynda kolonial döwletlere gönükdirlen radiostansiýalar işläp ugrady.

2-nji jahan urşundan soň dünýäniň syýasy kartasy düýbünden üýtgedi. Ondan öň dünýäde iki döwletde sosializm gurlan bolsa indi Ýewropanyň köp döwletleri sosializme tarap ýola düşdüler. Sosialistik döwletleriň täsiri netijesinde Aziýanyň, Afrikanyň köp döwletleri garaşsyzlygyny gazananlaryndan soňra sosialistik ösüşe höwes bildirdiler. Netije-de ABŞ-nyň ýolbaşçylygynda Amerikanyň, Ýewropanyň döwletleri 1949-njy ýylda NATO (Demirgazyk Atlantika harby bileleşigi) döretdiler. Onuň döredilmeginiň esasy sebäbi dünýäniň döwletleriniň arasynda kommunistik wagyz-nesihatlary ýaýratmazlyk bolup durýardy. NATO döwletleri sosialistik döwletleriň garşysyna, olara golaý ýerleşen döwletlerde, deňizlerde, adalarda 1500-e golaý nokatlarda harby bazalary döretdiler. Muňa garşy durar ýaly sosialistik döwletler 1955-nji ýylda Warşawa şertnamasyna gatnaşyjy döwletler (OWD) bolup goranyjy harby bileleşigi emele getirdiler. Şeýlelikde iki sistemanyň arasynda sowuk uruş başlandy. Ýaraglanyşyga uly üns berdiler.

1945-nji ýylda dünýäde ilkinji gezek amerikanlylar atom ýaraglaryny Ýaponiýanyň iki şäheriniň üstüne oklap synagdan geçirdiler. Soňra SSSR hem gysga möhletde 1949-njy ýylda şol ýaragy synagdan geçirdi we ikinji atom bombaly döwlet boldy. Soňra amerikanlaryň ýardam etmegi bilen şol

ýaragy Angliýada, Fransiýada öndürdiler. SSSR-iň kömegi bilen Hytaý hem atom bombaly döwletleriň hasabyna degişli boldy. Netije-de adamzadyň üstüne atom urşy howp salyp başlady. Iki ulgamyň arasynda sowuk uruş we syýasy göreş dowam edýärdi.

Kapitalistik döwletlerde syýasy geografiýadan edilen işler ideologik göreş üçin ulanylýardy. Şonuň üçin sowet ýyllarynda ýazylan syýasy geografiýa degişli işleriň köpüsinde şol ýazylan işleri seljermek häsiýetli. Şol sebäpli SSSR döwründe syýasy geografiýa degişli ýazylan işleriň köpüsi taglymat esaslara degişli. Sebäbi daşary döwletlerde çap edilýän işleriň taglymat esaslarynyň esassyzdygyny, ýokdygyny elmydama subut etmeli bolýardy.

B.Wareniusyň geografiýa baradaky kitabynyň Ýewropanyň köp halklarynyň dillerine terjime edilmegi geografiýa ylmynyň ösmegine ýardam edipdir. Onuň geografiki akyly ýetirme meseleleriniň döwletlerde «ülkäni öwrenişiniň» “Adamzat” bölümüne girizilmegi, geografiýa boýunça hünärmenleriň ünsüni özüne çekipdir. Russiýada we beýleki döwletlerde Durmuş we ykdysady geografiýa barada düşüňjeleriň toplanmagyna sebäp bolupdyr. Bu ýagdaý Durmuş we ykdysady geografiýa barada ylmy işleriň sanynyň artmagyna getirdi. Russiýada geografiýa ylmynyň ösmegi, onuň ykdysady ýerleşşi bilen baglanyşykly boldy. **Ýu.G.Sauşkiniň**(1980, sah. 31) pikirine görä Günbatar Ýewropa döwletlerinde geografiýa ylmynyň wekilleri deňiz gämi gatnawynyň we deňiz aňyrsy söwdanyň tejribe we amaly isleglerini kanagatlandyrmaga hyzmat edýärdiler. Russiýada geografiýa ylmy bilen meşgullanan ylmy işgärler onuň giňgiden(giňişliklerini: tokaýlar, sähralar, çöller zonalary, okeanlara çenli ýerleri) meýdan-çäklerini ilatlaşdyrmak, tebigy baýlyklaryny özleşdirmek meseleleriň üstünde işleýärdiler. Ural daglaryndan gündogardaky giňişlikler barada geografiki maglumatlar ýok diýen ýalydy, bolsa-da azlyk edýärdi. Durmuş

we ykdysady geografiýanyň XVIII asyrdan Russiýada emele gelmegi umumy geografiki barlaglar, ýörüte gurnalýan ekspedisiýalaryň ýerine ýetiren işleri we tebigy baýlyklaryň özleşdirilişi bilen baglanyşyklydyr. Täze ýerleriň we tebigy baýlyklaryň özleşdirilmegi kartografiýanyň, ykdysady statistikanyň ylmyň pudaklary hökmünde abraýyny galdyrdy. Bu pudaklar Durmuş we ykdysady geografiýanyň gözbaşynda durýarlar. Russiýanyň ilkinji ykdysady geografiýasy hakynda ylmy işi ýazan **Iwan Kirilowiç Kirilow**(1689-1737) hasaplanýar. 1727-nji ýylda ol özüniň “Bütinrussiýa döwletiniň gülleýän döwri...(Цветущее состояние Всероссийского государства...)” atly işini ýazypdyr we 1831-nji ýylda çap edilipdir. Onuň bu kitaby ykdysady durmuş geografiýa degişli ilkinji ýazlan ylmy iş hasaplanylýar. Kirilow köp ýyllaryň dowamynda Russiýada kartografik işlere ýolbaşçylyk edipdir. Onuň ýolbaşçylygynda Bütinrussiýa imperiýasynyň atlasý... taýýarlanylýpdyr we 1745-nji ýylda Sankt-Peterburgda çap edilipdir. Wareniusyň rus diline terjime edilen kitaby rus alymy **Wasiliý Nikitiç Tatişew** (1686-1750) uly täsir edipdir. Ol özüniň ylmy işlerinde häzirki geodeziýanyň we kartografiýanyň esasyny düzýän matematik geografiýany, fiziki we syýasy(hakykatda ykdysady) geografiýany belläpdir. Ol özüniň ýazan ylmy işlerinde ilat mesgenleriniň torlaryna, ilaty öndüriji güýç hökmünde, ýerlerde dürli hojalyk pudaklarynyň ösüşine, önümçiligiň ykdysady netijeliligine, wagtyň geçmegi bilen önümçiligiň üýtgeýişine uly üns beripdir. Administratiw birliгиň geografiki ýerleşişini, tebigy päsgelçilikleri, zähmet bölünişigini, hojalygyň ýörüteleşişini, söwdanyň geografiýasyny öwrenipdir(Tatişev, 1950, s. 211).

Russiýada geografiýa ylmynyň gözbaşynda **W.N.Tatişew** bilen bir hatarda **M.W.Lomonosow** (1711-1765) durýar. M.W.Lomonosow 1763-nji ýylda rus dilinde çapdan çykan “Ýeriň gatlaklary” diýen işinde Ýeriň emele geliş taryhyny häzirki döwür bilen deňeşdirip ýazýar.

M.W.Lomonosow 1755-nji ýylda Moskwa döwlet uniwersitetiniň düýbini tutan-filosof, fizik, himik, şahyr, ykdysatçy, kartograf, geolog, geograf hökmünde tanalýar. 1758-nji ýylda ony Russiýa akademiýasynyň Geografiýa departamentiniň başlygy edip belleýärler. Oňa çenli departamentde daşary ýurt alymlary işläpdir. Ol 1736-1741 – nji ýyllarda Germaniýada Marburg uniwersitetinde okapdyr. Ol 1758-nji ýyldan Peterburg Ylymlar akademiýasynyň Geografiýa departamentiniň başlygy bolup işläp başlan ýyllarynda Russiýada geografiýa ylmynyň ösmegine uly üns berýär. Ol dünýäde ilkinji gezek 1760-njy ýylda ylyma **“ykdysady geografiýa”** diýen adalgany girizýär. M.W.Lomonosow Geografiýa departamentine ýolbaşçylyk etmäge başlan ilkinji günlerinden Russiýanyň guberniýalaryna, prowinsiýalaryna Ylymlar akademiýanyň adyndan 1761-nji ýylyň başynda 30 soragdan ybarat “Sorag” ýazgylary ýollap şäherlerde, obalarda ýerleşen zawodlaryň, fabrikleriň näme öndürýändigini, deňizlerde söwdanyň, gämi gatnawyň guralyşyny, deňizlerde nähili haýwanlara aw edilýändigini görkezmegi haýyşt edipdir. Şolaryň esasynda dünýäde ilkinji gezek Russiýada öndürilýän önümleriň geografiki atlasyny döretmegi maksat edinipdir. **M.W.Lomonosow** – ykdysady geografiýany ykdysady mazmunly, ykdysady kartografiýa bilen baglanyşykly ylym bolmaly diýip pikir edipdir. Ykdysady geografiýanyň esasy meselesi diýip ol Russiýanyň tükeniksiz tebigy baýlyklaryny özleşdirmek, täze önümçilik merkezlerini döretmegi, ýerlerde zähmet bölünşigini guramagy düşünpdir. Lomonosow Russiýanyň giňişliklerini öwrenmek we özleşdirmek üçin geografiki ekspedisiýalaryň taslamasyny düzüpdir. Emma Ylymlar akademiýasy onuň geografiki taslamalaryny diri wagty durmuşa geçirmändir. 1768-1774-nji ýyllarda onuň taslamalary boýunça akademiki ekspedisiýalar guralypdyr.

M.W.Lomonosowyň döwürdeşi **S.P.Kraşeninikow** (1711-1755) Kamçatkany öwrenen we onuň tebigatyna, hojalygyna we geljekde özleşdirilmegine ilkinji ýazgy beren geograf hasaplanýar.

Tatişewiň we Lomonosowyň döwürdeşi alym-geograf **Bagrationi Wahuşti** (1696-1772) “Gruziýanyň geografiýasy” diýen ylmy işini ýazýar. Ol Lomonosow bilen MDU-ni döretmeklige işeňňir gatnaşan adam. Häzir Gruziýadaky geografiýa instituty onuň adyny göterýär.

Russiýada geografiýa ylmynyň ösmegine **Aleksandr Gumboldt** (1769-1859) we **Karl Ritter** öz goşantlaryny goşan alymlar hasaplanylýar. A.Gumboldt Russiýada we GO Amerikada köp syýahat eden. Ol öz ýazgylarynda geografiki deňeşdirme usuly köp ulanan we adamzadyň tebigata eden täsirlerini öwrenen alym. K.Ritter kabinet alymy bolanlygy sebäpli adamzadyň ösüş taryhy bilen geografiki sredanyň özara baglanyşygyny öwrenen.

XIX asyryň birinji ýarymynda XX – asyryň başlarynda Russiýada kapitalistik önümçilik gatnaşyklaryň ösmegi bilen ykdysady-durmuş geografiýa degişli ylmy garaýyşlar ösüp başlaýar. Russiýada täze senagat kärhanalary gurulýar, oba hojalyk raýonlary döredilýär. Prowinsiýalarda we guberniýalarda hojalykara zähmet bölünişigi emele gelip başlaýar. Öndürilýän önümler ýerli ilatyň islegini kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, daşary bazarlara hem çykarylýar. Russiýanyň hojalyk geografiýasyna degişli ylmy işleriň sany we möçberi artýar. Ýurt boýunça ykdysady-geografiki maglumatlar köp jemlenýär. Guberniýalar, prowinsiýalar öndürýän önümleri boýunça ýöriteleşip başlaýarlar. Şeýlelik-de, dünýä ýüzünde ilkinji ykdysady-geografiki raýonlaşdyrmaklyga degişli ylmy işler Russiýada peýda bolýar. Şolaryň arasynda **Konstantin Iwanowiç Arsenýewiň** (1789-1865) ýazan ylmy işleri bellemäge mynasypdyr. Ol 1818-1819-njy ýyllarda «Начертание

статистики Российскойского государства» diýen ylmy işinde tebigy we hojalyk alamatlarynyň jemi boýunça Russiýanyň meýdan-çäginini ilkinji gezek ykdysady raýonlaşdyrmaklygyň tejribesini geçiripdir. Geografiki ýerleşişini, tebigy baýlyklarynyň hojalyk ähmiýetini, hojalygynyň ösüşiniň öňki we geljekki ýagdaýlaryny göz öňünde tutup Russiýanyň çäginde 10 sany «Giňişligi», ýa-da ykdysady raýony bölüpdir. Soňra, 1848-nji ýylda şol işiniň dowamy hökmünde «Статистические очерки России» işinde esasy orun tebigy(Russiýany topografik nukdaý nazardan klimaty we topragyň hili boýunça) we ykdysady(toprak we ýer baýlyklary boýunça) taýdan raýonlaşdyrmaklygy amala aşyrypdyr. K.I.Arsenýew dünýäde ilkinji gezek ykdysady geografiýanyň täze ugruna, ýagny şäherler ulgamynyň taryhy ösüşini seljermek boýunça ylmy işi ýerine ýetiripdir. Ol 1832-1834-nji ýyllarda 1637-nji ýyldan başlap, 200 ýylyň dowamynda Russiýanyň şäherleriniň ösüşini yzarlaýan «Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи...» atly ylmy işini ýazypdyr. Onuň bu ylmy işi şäherleri öwrenmek üçin hünärmenlere gollanma bolup hyzmat edipdir. Konstantin Iwanowiç Arsenýew we **K.F.German** (1767-1838) Russiýany ykdysady taýdan raýonlaşdyrmak boýunça işlän alymlar hasaplanylýar. Bularyň kömegi bilen Russiýada 1845-nji ýylda “Imperator geografiýa jemgiýeti” döredilýär. 1821-nji ýylda Parij, 1828-nji ýylda Berlin, 1830-njy ýylda London geografiýa jemgiýetleri döredilipdir.

MDU-niň işgäri, şahyr, publisist **Nikolaý Platonowiç Ogarew** (1813-1877) 1847-nji ýylda ykdysady raýonlaşdyrmanyň taglymat esaslaryna şu aşakdaky bellikleri girizipdir: 1) rayon –bu ýurtda hakyky bar obýekt, ol «ýönekeý akyl oýny däl»; 2) raýonlary geçen, häzirki we geljekki zaman ösüşinde(dinamikasynda) seretmek gerek; 3) meýdan-çägi raýonlaşdyranda «esasy maddy güýçleriň» ösüşine ser salmaly;

4) ýerlerde haýsy hojalyk kärhanalaryň ýerleşenini, olaryň ösüşini, kärhanalaryň we tebigy hadysalaryň arabaglanyşygyny hasaba almaly; 5) ykdysady raýonlaşdyrmak syýasy ykdysadyň kanunlaryna esaslanmalydyr, sebäbi rayon emele geliş hadysasy –jemgyýetçilik durmuşynyň obýektiw prosesidir; 6) hojalygy ýöretmegiň ugruny we ýerli-durmuş aratapawutlary kesgitlemek zerurdyr(Ogarew, 1952, s.95-100). Ykdysady taýdan raýonlaşdyrmagyň taglymatyna onuň goşan goşandy biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini ýitirenok.

Pýotr Petrowiç Semenow (1827-1914) 41 ýyllap Russiýa geografiýa jemgiýetiniň prezidenti bolupdyr. Ol Berlin uniwersitetinde okap K.Ritteriň we A.Gumboldtyň leksiýalaryny diňläň. Ol K.Ritteriň “Землеведение Азии” diýen kitabyny rus diline terjime edipdir. Soňra Merkezi Aziýa (şol sanda Týan-Şana) köp ekspedisiýalara gatnaşan. Ol 1871-nnji ýylda Russiýanyň Ýewropa bölegini ykdysady taýdan raýonlaşdyrypdyr. Onuň 1880-nji ýylda ykdysady taýdan raýonlaşdyrmak boýunça täze işi çap bolýar. 1864-nji ýylyň 1-nji Turkmenbaşydan başlap Merkezi statistika komitetiniň direktory bolup, 1887-nji ýyla çenli işleýär. Onuň 1880-nji ýylda çykan 2 sany raýonlaşdyrmak baradaky işlerini K.Marks okap haýran galypdyr. Ol birnäçe gezek Týan-Şan daglaryna syýahat edip ony gowy öwrenenligi sebäpli, oňa **Týan-Şanskiý** lakamy berilýär.

Russiýada ykdysady geografiýanyň ösmeginde **D.I.Mendeleyewiň** bitiren işleri uly. 1893-nji ýylda çap edilen “Фабрично-заводская промышленность и торговля России” uly ykdysady geografiki iş hasaplanýar. Ol işinde ilatyň gürlüginе, dänäniň artyk öndürilen we ýetmeýän ýerlerine, adambaşyna senagat önüminiň öndürilişine (pul hasabynda), her bir raýonda öndürilýän harydyň ady, hili boýunça ýoriteleşişine baha berýär. Ykdysady yaýonlary bölende ilatyň gürlüginе, çig mallary getirmek, taýýar önümleri äkitmek üçin ýol ulgamlarynyň amatlylygyna, arzan ýangyç almak

mümkinçiligine seredipdir. Söwdanyň derejesine baha berýär. Döwleti ykdysady taýdan raýonlaşdyranda atlary agzalan görkezijiler boýunça geçirilmelidir diýip belleýär.

Amerikan alymy Jorj Perkins Marşyň ylmy garaýyşlary we ylmy-amaly usullary bilen, onuň döwürdeşi **Aleksandr Iwanowiç Woýekowyň**(1842-1916) ýerine ýetiren ylmy işleri adamzadyň tebigata edýän täsirlerine bagyşlanan. Woýekowyň ýazan ylmy işlerinde esasy orny adamzadyň zähmediniň tebigata amatly we ýaramaz täsirleri eriş-argaç bolup geçýär. Onuň 1884 –nji ýylda “Искусственное орошение и его применение на Кавказе и в Средной Азии,” 1892 –nji ýylda “Климат и народное хозяйство”, 1894 – nji ýylda “Воздействие человека на природу”, 1908 –nji ýylda “Орошение Закаспийской области с точки зрения географии и климатологии” we beýleki ýazan ylmy işlerinde melioratiw-geografiki meselelere hem seredilýär.

Geografiýanyň **ykdysady ugry** öňki boluşy ýaly statistiki maglumatlary yzarlamak bilen çäklenýärdi. XIX asyryň ahyrynda nemes alymy **W.Gots** tarapyndan “Ykdysady geografiýa” adalga ulanylyp başlanypdyr. 1882 –nji ýyldan başlap Günbatar Ýewropada statistika adalganyň ýerine iňlis geografy **J. Çishol** tarapyndan “Руководства по коммерческой географии” diýen ylmy işinde rus ykdysatçysy, ykdysady geografy professor **W.E.Den** häzirki ady bilen ykdysady geografiýadan umumy okuqlar okadylyp başlanypdyr. Geografiýanyň ykdysady ugry boýunça edilen ylmy işlerde öňki boluşy ýaly dünýäniň döwletlerine, hojalyk pudaklaryna, önümçiliginiň tehnologik ulgamlaryna, söwdasyna ýazgy berilende statistiki maglumatlar ulanylypdyr.

1884-nji ýylda MDU-nyň taryhy-filologiýa fakultetinde geografiýa kafedrasý açylyp, oňa **Dmitriý Nikolaýewiç Anuçin** ýolbaşçylyk edýär. Ol fiziki geografiýa, ýer öwreniş, Russiýanyň etnografiýasy, antropologiýa boýunça köp ylmy işler edipdir. XIX asyry ýarymynda XX asyryň başynda

dürli döwletlerde we Russiýada dürli geografiki ylmy-barlag işleri amala aşyran geograflaryň irginsiz zähmetleri netijesinde “Ykdysady geografiýa –geografiýa ylmynyň aýratyn şahasy hökmünde” emele geldi. Onuň esasy ugry hökmünde – jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň ýerlerde guralyşyny öwrenmek meselesi durýardy. Öndüriji güýçleri öwrenmekde esasy kriteriýa hökmünde meýdan-çäk we giňişleýin garaýyş höküm sürýärdi. Beýleki döwletlere garanda Pussiyada döwletiň meýdan-çägin ykdysady sebitlere(raýonlara) bölmek taglymaty has ösüpdi. Öň bellenişi ýaly ilatyň geografiki ýerleşşi, olary ýerleşdirmekligiň kanunalaýyklyklary, adamzadyň tebigy gurşaw bilen arabaglanyşygyna köp üns berilipdi.

§16. Lukmançylyk geografiýa ylmynyň döreýşi we ösüşi.

Dünýaniň ilatynyň saglyk ýagdaýna dürli ýagdaýlar täsir edýärler. Ilkinji nobatda adam tebigatyň önümi hökmünde onuň saglygyna tebigy sreda uly täsir edýär. Munuň şeýledigini adamlar ir döwürlerden bäri bilipdirler. Medisina işgärleri ir döwürlerden bäri adamyň saglygyna tebigy sredanyň edýän täsirini öwrenipdirler. Tebigy sreda adamyň sagat we kesel bolmagyna gönüden-göni täsir edip bilýär. Adamzat tebigatda dürli tebigy şertlerde ýaşaýar. Dürli tebigy zonalarda ýaşan döwründe adamlar şol ýerleriň tebigy şertleriniň we baýlyklarynyň saglyklaryna edýän täsirine üns berýärler. Tebigy şertlere we baýlyklara üns berýän adamlar saglygyny goramagy başaryrlar. Dürli ylmyň wekilleri birigip adamzadyň saglygy üçin geografiki sredanyň ähmiýetini we berýän peýdasyny köptaraplaýyn social barlaglary geçirip anyklap bolar. Geografiýa, antropologiýa, etnografiýa, demografiýa, gigiýena, medisina ylymlarynyň wekilleriniň agzybirliги we atlary agzalan ylymlaryň özara arabaglanyşygy dünýäniň ähli döwletlerinde medisina geografiýasynyň ylmyň

aýratyn şahasy hökmünde emele gelmegine getirdi. Dünýäde dürli keselleriň garşysyna göreşmeklik ýylsaýyn giň gerim alýar. Şeýlelik-de, şolaryň arasynda adamzadyň ýaşaýyş şertleri barada medisina-geografiki barlaglar we berilýän häsiýetnamalar berk orun eýeleýär. Gelineň netijeler adamzadyň saglygyny bejermek we geljekde gowulandyrmak üçin ulanylýar.

Beýik rus alymy, akademik I.P.Pawlow öz wagtynda adam saglygy barada şeýle ýazypdyr. Adam—Ýer tebigatynyň ýokary önümi bolup, çylşyrymly, inçe we örän duýgur ulgamdyr. Tebigatyň adamzada berlen baýlyklaryndan lezzet almak üçin ol sagat, güýçli we akyllý bolmalydyr(Çaklin A.W., 1986, Sah.3, boýunça alyndy). Häzirki döwürde adamzadyň saglygy hakda gürrüň edilende onuň psihiki, fiziologiki we biologiki funksiýalaryny saklamak, ösdürmek, işe ukyplylygyny, social işeňňirligini, mümkin boldugyça ömrüni uzaltmak barada aýdylýar.

Adamzadyň kesellemeginde, elbetde dine geografiki sredany günäkärlep bolmaz. Sebäbi onuň kesellemeginde genetiki we beýleki sebäpler hem bolmagy mümkin. Adamyň saglygynyň ýaramazlaşmagyna social şertler(iýmit, iş ýagdaýy, maşgala we ýaşaýyş şertleri), jemgyýetiň gurluşy täsir edýärler.

Döwletimizde Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet—halk üçindir» diýen şygary boýunça halkymyzyň rahat ýaşamagy üçin ähli şertler döredilýär. Halkymyza edilýän medisina hyzmaty ýylsaýyn gowulanýar. Ähli welaýatlarymyzda, etraplarymyzda keseli anyklaýyş we bejeriş merkezleri gurulýar. Döwlet tarapyndan halkyň bähbidi üçin köp ýeňillikler edilýar.

Döwletimizde ýokanç keselleriň önüni almak üçin önünden halkymyza medisina işgärlerimiz tarapyndan mugt sanjym işleri amala aşyrylýar. Geografiki sredanyň adamyň saglygyna edäýjek täsirleri medisina işgärlerimiz tarapyndan öwrenilýär. Halkyň arasynda düşündiriş işleri geçirilýär.

Geografiki sredanyň, klimatyň, şol sanda howanyň, atmosfera basyşynyň, toprakdaky we azyk önümlerindäki mikroelementleriň, adam bedeniniň çöl klimatyna uýgunlaşyşy, ýymitiň täsiri, dermanlyk ösümlikleriň adamyň saglygyny bejermekde ulanylyşy, ýerli tebigy şertleriň we baýlyklaryň ulanylyşy, günüň energiýasynyň adam bedenine edýän täsiri Türkmenistanda medisina işgärlerimiz tarapyndan öwrenilen. Onda-da bu babatda entek edilmeli işler köp. Gynansak-da, geografiýa hünärmenlerimiziň arasynda medisina geografiýasy bilen gyzyklanýanlar örän az. Geljekde geograflar bilen medikler bileleşip işleseler medisina geografiýasynyň ösmeginde uly üstünlikler gazanarlar.

Dünyäniň ösen döwletlerinde durmuş geografiýanyň, durmuş infrastrukturasynyň aýratyn şahasy hökmünde “Bedenterbiýäniň we sportyň geografiýasy” emele gelýär. Geografiýa ylmynda bedenterbiýe we sport köp halatlarda tebigy şertler bilen baglanyşdyrylýar. Dogrudan hem ol gadymy döwürlerde tebigy şertler bilen baglanyşykly bolupdyr. Meselem: aram guşaklygynyň daglyk ýerlerinde, gar örtügiňiň köp düşýän ýerlerinde garyň üstünde typmak (lyja, sanýa we beýleki görnüşler), sähralarda, çöllük ýerlerde at, düýe çapysyk ýaryşlary geçirilipdir.

“Bedenterbiýäniň we sportyň geografiýasy” özüniň gözbaşyny adamzadyň dörän wagtyndan başlaýar. Ir döwürlerde bedenterbiýäniň we sportuň ösdürilmegi uruş we basybalyjylyk hereketler bilen baglanyşykly bolan bolmagy mümkindir. Ir döwürlerde hem Ýewropa we Aziýa döwletlerinde sport ýaryşy geçirilýän meýdançalar bolupdyr.

Gadymyýetde Türkmenistanyň çäginde, edebi eserlerden we taryhy-arheologiki maglumatlardan belli bolşy ýaly, ilatyň ýaş nesliniň arasynda dürli sport ýaryşlary geçirilipdir. Olardan: ýyrtyjy we öý haýwanlary bilen tutluşmak ýaly ýaryşlar ýetginjekleriň arasynda gurnalypdyr. Uruş tälimleri bilen baglanyşykly ýaryş düzgünleri durmuşa ornaşdyrylypdyr.

Gadymyýetden başlap biziň günlerimizde hem toýlarda göreş tutmek, ýaglyga towusmak, at çapmak, goç uruşdyrmak boýunça dürli ýaryşlar geçirilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döwletimizde sporta we bedenterbiýe işlerine uly üns berilýär. Aşgabatda dünýä ülnüne laýyk gelýän iki sany stadion, iki sany at çapyşyk stadiony, buz köşgi, suw ýaryşlary geçirilýän basseýn, Serdaryň saglyk ýollary we başgada birnäçe sport meýdançalary guruldy. Hormatly Prezidentimiziň aladasy bilen Aşgabatda “Olimpiýa şäherjigini” gurmak niýet edilýär. Häzirki günlerde ähli welaýat merkezlerinde uly stadionlar(şol sanda atçapyşyk stadionlary) gurulýar. Umuman alanda sport we bedenterbiýe ilatyň saglygyny goramak üçin zerur çäreler hasaplanýar. Sport we bedenterbiýe bilen meşgullanýan adamlar aňsat kesellemeýärler. Işe ýarawlylygyny elmydama saklaýarlar. Şonuň üçin dünýäniň ähli döwletlerinde we Türkmenistanda bu işlere döwlet möçberinde uly üns berilýär. Soňky ýyllarda sport we bedenterbiýe çäreleri ähliumumy, bütindünýä hasiýete eýe bolýar. Sport ýaryşlary dünýä boýunça yzygider geçirilip durulýar. Sportuň we bedenterbiýäniň ösmegi köp döwletlere uly maliýe girdejilerini getirýär. Olar bilen meşgullanýanlar üçin dürli eşikler, sport gurallary öndürmeklik ýola goýulýar. Bütündünýä ýaryşlary geçirilýän döwletlerde sport desgalaryny gurmak, ýaryşa gatnaşýanlara hyzmat etmek arkaly döwlet derejesinde girdeji gazanylýar. Ykdysady we durmuş geografiýanyň beden terbiýäniň we sportuň geografiýasy şahamçasynyň geljegi has hem uludyr.

Ykdysady taýdan ösen döwletlerde jenaýat edýän raýatlaryň sany köpeliýär. Onuň özboluşly sebäpleri bar. Käbir ösen döwletlerde ýaşlaryň arasynda narkomaniýanyň ösmegi, hususy dükanlarda ýaraglaryň açyk satylmagy, jenaýatlaryň sanynyň artmagyna getirýär. M.M.Golubçigiň we beýlekileriň(2003, Sah. 315-316) ýazmaklaryna görä synpy jemgyýetlerde jenaýatçy toparlar mydama bolupdyr. Emma

döwlet olar barada hiç hili maglumat bermeýänligi zerarly öwrenilmändir. Jenaýatçy toparlar hakynda çeper eserlerde, kinofilmlerde häli-şindi gabat gelýäris. Döwlet tarapyndan ol toparlar hakda hiç hili açyk maglumatlar berilmänligi sebäpli şu wagta çenli bu mesele geograflar tarapyndan öwrenilmändir. Atlary agzalan awtorlar tarapyndan bellenilişi ýaly, soňky ýyllarda bu mesele barada ylmy işlere düş gelmek bolýar. Ýerli-jenaýat toparlar dünýäniň beýleki döwletlerinde bolşy ýaly Russiýada “Tambow”, “Kazan” jenaýat toparlary bar diýen düşünje ilata bellidir. Döwletiň çäginde amala aşyrylýan jenaýat işleri sebitler boýunça, edilen jenaýatlaryň her 1000 ýaşaja düşüşine görä, edilen jenaýatlaryň düzümi boýunça tapawutlanýarlar. Edilýän jenaýatlar ilatyň ýerleşişine, etniki düzümine, ilatyň şäherleşiş derejesine, sebitiň ilatynyň maddy hal-ýagdaýyna, ýaşayş derejesine, sebitiň ýerleşiş ýagdaýyna, tebigy baýlyklaryň gytçylygyna, ilatyň sowatlylyk derejesine we başga-da birnäçe sebäplere bagly bolýar. Dünýäniň köp döwletlerinde jenaýatçylaryň sany, türmeler hakda doly maglumat berilmeýär.

SSSR-de 1930-1950-nji ýyllarda tussag edilen raýatlaryň sany, olaryň saklanan lagerleriniň atlary aç-açanlyk ýyllarynda metbugatda çap edildi. Metbygat habarlarynda köp ilatly şäherlerde (Moskwada, Sankt-Peterburgda, Ekaterinburgda, Samarada, Aşaky Nowgorodda) jenaýatçylygyň köp bolýandygy barada (Golubçik we beýlekiler, 2003, Sah. 316) habarlar berilýär. Biziň pikirimizçe jenaýatçylygy azaltmak üçin ilatyň sowatlylyk derejesini ýokarlandyrmak, işsizligi ýok etmek, halkyň maddy hal ýagdaýyny we ýaşayş şertlerini gowulandyrmak zerurdyr.

§17. Geografiýa ylmynyň usulyýet esaslary.

SSSR döremeginiň ön ýany Russiýa Birinji jahan urşuna gatnaşypdy. Uruş entek gidýärkä Petrogradda 1915-nji ýylda Russiýa ylymlar akademiýasynyň ýanynda akademikler topary tarapyndan Tebigy öndüriji güýçleri öwrener ýaly komissiýa (KEPS-комиссия по изучению естественных производственных сил) döredildi. Oňa beýik rus alymy Dokuçayewiň okuwçysy **W.I.Wernadskiý** ýolbaşçylyk edipdir. Onuň ýerine ýetiren işlerini Patyşa Russiýasy peýdalanmandyr. Soňra 1918-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 4-inde KEPS-iň ýanynda Senagat-geografiýa bölümi döredilipdir. Bu bölümiň alym-sekretary edilip ýaş antropogeograf, ykdysady-geograf we ölkäni öwreniji **A.A.Grigorýew** bellenýär. Ol 1911-1914 –nji ýyllarda Geýdelburg uniwersitetinde okan A.Gettneriň okuwçysydyr.

Oktýabr rewolýusiýasyndan soň **W.I.Lenin** geografiýa ylmyny ösdürmäge uly üns berýär. Onuň ykdysady geografiýa degişli birnäçe ylmy işleri bar. Ol 1920-nji ýylda onuň görkezmegi bilen GOELRO planyny işläp düzmeklik **G.M.Krjijanowskä** tabşyrylypdyr. Bu plan Russiýany elektrikleşdirmek hakda barýar. Bu plan Russiýada ykdysady geografiýanyň ösmegine goltgy berýär. Soňra 1921-nji ýylyň Baýdak aýynyň 23-inde Gosplan (Gosudarstwennaýa planowaýa komissiýa) döredilip oňa ýolbaşçy **G.M.Krjijanowskiý** bellenýär. Gosplan ýurdy raýonlaşdyrmaklygy (ykdsady sebitlere bölmekligi) **I.G.Aleksandrowa, L.L.Nikitine, Ýe.Ýa.Şulgine, N.N.Kolosowskiý** daga tabşyrýar. Netije-de, Russiýanyň çäginde 21 sany ykdysady raýony(sebiti) bölýärler. Ýurduň öndüriji güýçlerini ösdürmeklik şol raýonlar boýunça amala aşyrylýar. Bu işler bilen bilelikde 1919-njy ýylda ekerançylyk boýunça Halk komissarlykda Russiýany oba hojalyk taýdan

raýonlaşdyrmaklyk işi başlanýar. Oňa **D.N.Anuçin, S.G.Grigorýew, A.A.Kruber, I.S.Şukin** ýolbaşçylyk edýärler.

Petrograd-da 1916-njy ýylda Dokuçaýewiň toprak komitetinde döredilen Ýokary geografiýa kursy 1918-nji ýylyň 23-nji Ruhnamada Geografiýa instituty diýip yglan edilýär. Bu geografiýa boýunça dünýäde ilkinji institut hasaplanylýar. Onuň ilkinji rektory **I.D.Lukaşewiç**, soňra belli geolog, minerolog, geohimik, geograf-**A.Ýe.Fersman** bellenilýär. Ol Institutda geograf **L.S.Berg, A.A.Grigorýew**, geologlar **A.Ýe.Fersman, A.A.Borisýak**, okeanograf **Ýu.M. Şokalskiý**, geomorfolog **Ýa.S.Edelşteýn**, geobotanikler **B.A.Fedçenko,, W.N.Lýubimenko**, biogeosenolog **W.N.Sukaçew**, toprakçy **S.S.Neustruýew** dagylar işläpdirler.

1921-nji ýylda **W.I.Lenin** ykdysady geografiýany Russiýanyň ähli ýokary okuw jaýlarynda okatmagy talap edýär. Ýa.M.Swerdlow adyndaky Kommunistik uniwersitetde geografiýa kafedrasy döredilip, oňa belli bolşewik--rewolýusioner “**Nikolaý Bolşoý**”-**N.N.Baranskiý** bellenilýär. 1926-njy ýylda N.N.Baranskiň ýazmagynda ilkinji gezek “SSSR-iň ykdysady geografiýasy” okuw kitaby çap edilýär.1925-nji ýylda Leningraddaky Geografiýa instituty Döwlet uniwersitetiniň fakulteti edilýär.

SSSR-iň Gosplaný tarapyndan 1920-nji ýylda **G.M.Krijjanowskiň** ýolbaşçylygynda **L.L.Nikitiniň** başlyklyk etmeginde SSSR-iň halk hojalygyny ösdürmegiň birinji başýyllyk plany işlenilip düzüldi. Bu işe görnükli alymlar **W.M.Çetyrkin, W.I.Lawrow, N.N.Kolosowskiý** gatnaşdylar.

1929-njy ýylda **N.N.Baranskini** Moskwa döwlet uniwersitetine işe çagyýarlar. Onuň ýolbaşçylygynda ykdysady geografiýa kafedrasy döredilýär. Leningradda SSSR Geografiýa jemgiýetine **L.S.Berg** we **N.I.Wawilow** ýolbaşçylyk edýärler. L.S.Berg ykdysady geografiýany “Geografiýa ylmynyň täji” diýip baha berýär.

1934-nji ýylyň 16-njy Magtymgulyda Partiýanyň merkezi komiteti we Sowet hökümeti SSSR-iň başlangyç we orta mekdeplerinde geografiýanyň okadylmagy hakynda karar çykarýarlar. Şol ýylda hem “Mekdepde geografiýa”(География в школе) jurnaly çykarylýp başlanýar.

1930-njy ýylda döredilen Geomorfologiýa instituty, 1934-nji ýylda fiziki geografiýa instituty, 1936-njy ýylda Akademiýanyň Geografiýa instituty diýilip atlandyrylýar. 1930-njy ýyllarda SSSR Ylymlar akademiýasy Leningraddan Moskwa göçýär.

SSSR ýyllarynda ähli respublikalarda geografiýa degişli laboratoriyalar, ylmy-barlag institutlar döredildi. Ykdysady we fiziki geografiýanyň bütewiligi hakda **N.N.Baranskiniň** bitiren işleri uly. Soýuz respublikalaryň merkezi şäherlerinde Kiýewde, Daşkentde, Alma-Atada, Minskde, Aşgabatda, Tbilisidi, Bakuda, Ýerewanda soňra Rigada, Tartuda, Lwowda we beýleki şäherlerde geografiýa merkezleri döredildi. Azerbaýjanda, Gruziýada, Türkmenistanda (Çöller), Irkutskde (Uzak Gd we Sibir), Wladiwostokda (Ýuwaş okean) institutlary açyldy. Netije-de SSSR-de dünýä belli geograflar, ylmy-barlag institutlar döredi. SSSR-iň geograf alymlary Bütündünýä, Halkara geografiki kongresleriň işlerine gatnaşdylar. 1976-njy ýylda XXIII Halkara geografiki kongresi Moskwada geçirildi. Onuň esasy bölümleriniň biri Aşgabatda geçdi. SSSR-de geografiýa ylmynyň we ykdysady geografiýanyň ösmegi netijesinde ýörite geografiýa ylmy mekdepleri dörap başlady.

XX asyr ylmyň, tehnikaýň we tehnologiýanyň ösýän asyry hasaplanýar. Dünýäniň köp döwletlerinde täze senagat, oba senagat, ylaglar, aragatnaşyk ulgamlaryň döremegi täze tebigy baýlyklary özleşdirmekligi, ilatsyz ýerlere ilatyň göçürilmegini talap edipdir. Döwletleriň arasynda ykdysady gatnaşyklaryň ösmegi netijesinde dünýäniň syýasy kartasynda ykdysady taýdan has güýçli, orta derejede we has gowşak ösen

döwletler emele geldiler. Durmuş we ykdysady geografiýa degişli esasy ylmy-barlag işler ösen döwletlerde 1920 –nji ýyllardan soň köpçülikleýin häsiýete eýe boldy. Şol ýyllarda geçirilen ylmy-barlag işler Durmuş we ykdysady geografiýanyň şu aşakdaky ugurlary boýunça amala aşyryldy: 1. Dünýäniň syýasy kartasynda SSSR—iň döremegi we kolonial döwletlerde azat edijilik hereketleriň başlanmagy bilen syýasy geografiýa degişli ylmy barlaglar artyp ugrady; 2. Dünýäniň ykdysady taýdan ösen döwletlerde durmuş, içerki we daşarky söwda, jahankeşdeligiň geografiýasyna, içerki we daşarky halkara integrasiýa degişli ylmy işlere uly üns berildi; 3. Dünýäniň döwletleriniň ykdysadyýetiniň ösmegi bilen senagat çig-mallaryna, energiýa çeşmelerine, öndürilýän senagat harytlary ýerleşdirmek üçin täze bazarlara isleg artyp başlady; 4. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde döwleti dolandyrmaklygy kämilleşdirmek, ykdysady, syýasy we durmuş taýdan sebitlere bölmek barada ylmy ugurlar peýda boldy. Şu taryhy döwürde dünýäniň ösen döwletlerinde geografiýa ylmynda “Ykdysady geografiýa” adalgasy, şol sanda ylmy ugur emele geldi. 1925 –nji ýyldan başlap ABŞ-da “Ykdysady geografiýa”(Economic Geography) jurnaly yzygider çap edilip başlandy.

M.M.Golubçigiň we beýlekileriň(2003, sah. 79) bellemeklerine görä XX asyryň 30 –njs ýyllarynda ykdysady geografiýada geçirilen ylmy barlaglar özboluşlylygy bilen tapawutlanýarlar. Şol döwrüň ykdysady geografiýadan işlän härmenleri öndüriji güýçleriň giňişliklerde ýerleşişiniň kanunalaýyklyklaryny we ilatyň ýerleşişini öwrenmeklik bilen meşgullanypdyrlar. Ykdysady geografiýanyň bu ylmy ugury hakda gürrüň edilende nemes alymlary Walter Kristalleri(1893-1969) we Awgusta Lýoşy(1906-1945) ýatlaman geçmek bolmaz. Bu alymlar özleriniň ylmy işlerinde “Merkezi ýerleriň taglymaty”(Теория центральных мест) ady bilen ilatyň geografiýasy, önüm öndürmeýän durmuş hyzmaty kärhanalaryň

ýerleşiş bilen gyzyklanyp, ilat mesgenleriniň ýerleşiş kanunalaýyklyklaryny açmak isläpdirler. Ylmy-barlag işlerinde matematiki usullary giňden ulanypdyrlar.

Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen ykdysady geografiýanyň ylmy-barlag işleri harby-geografiki meselelere bagyşlanypdyr. Günbatar Ýewropanyň we SSSR-iň ykdysady geograflary özara hyzmatdaşlyk esasynda harby-geografiki ylmy-barlag işleri amala aşyrypdyrlar.

Ikinji jahan urşy gutarandan soň 1970 –nji ýyllara çenli ylmy-tehniki ösüş esasynda ykdysady geografiýanyň durmuş(sosial) meseleleri(ílatyň geografiýasy, medeniýetiň geografiýasy, uruşdan soňky ýyllarda ílatyň hal-ýagdaýy we beýleki durmuş meseleleri) geografiýasyna bagyşlanan problemalar agdyklyk edipdir. Ykdysady sebitlere(regionlara), ýagny dürli sebitlerde hojalygy ýerleşdirmekligiň guralyşy, olaryň ýerleşdirilişini giňişlikler boýunça seljeriş işlerine esasy orun berilipdir. 1950-70 –nji ýyllarda ABŞ-da ykdysady geograflar B.Berri, U.Bunge, W.Garrison, inlis alymlary P.Hagget, D.Harweý, R.J.Çorli we beýlekiler ylmy-barlag işlerinde statistiki, kompýuter programmalaryny ulanyp matematiki geografiýany ösdüripdirler. P.Haggetiň 1968 –nji ýylda rus dilinde (Пространственный анализ в экономической географии. М.), D.Harweýiň 1974 –nji ýylda (Научное объяснение в географии. М.) ylmy işleri çap edilipdir. Soňky ýyllarda Günbatar Ýewropa döwletlerinde we ABŞ-da geograflar regionalizm(sebitleýin) konsepsiýalara(taglymatlara) uly üns beripdirler. Soňky ýyllarda ABŞ –da ykdysady geograflar ýurduň ykdysady raýonlaşdyrylyşy we şatlary boýunça hojalyk kärhanalary ýerleşdirmek barada ylmy işleri amala aşyrypdyrlar. Soňra 1954 –nji ýylda belli amerikan ykdysadçysy Walter Izardyň ýolbaşçylygynda ykdysadçylar, geograflar, sosiologlar topary halkara guramasy hökmünde Sebitleýin ylymyň assosiasiýasyny döredipdirler. ABŞ-da Pensilwan

uniwersitetinde geografiýa fakultetiniň adyny sebitleýin ylmyň fakulteti diýip atlandyryp, oňa Izard ýolbaşçylyk edipdir. Şeýlelikde Izardyň usullaryny peýdalanyp amarikan we Günbatar Ýewropa alymlary şäherleriň, bazarlaryň geografiýasyna, rekreasion we agro-geografiýa, syýasy geografiýa uly üns beripdirler. XX asyryň 70-80-nji ýyllarynda dünýäniň ilatynyň sanynyň çalt artyşy bilen baglanyşykly halkara derejede ilat meseleleri (ilatyň tebigy artyşy, oba we şäher ilaty, milli mesele, sosial ýagdaýy, milletparazlyk syýasaty) oňyn çözmeklik üçin köp ylmy-barlag işler geçirildi

XX asyryň soňky onýyllygynda ösen döwletlerde geografiýa ylmyňyň öňünde tebgatdan peýdalanmak, hojalygyň meýdan-çäk düzümini kämilleşdirmek, ilaty ýerleşdirmek, jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky arabaglanyşygyň bütindünýä we sebitleýin meselelerini çözmek döwrüň talabyna laýyk gelýärdi. Demirgazyk Amerikada, Günbatar Ýewropada halkara monopolistik birleşmeleriň döremegi bilen halkara ykdysady gatnaşyklary, bütindünýä bazarlary öwrenmeklige uly üns berilip başlandy. Sosialistik ulgamyň dargamagy bilen öňki sosialistik döwletlerde bazar ykdysadyýetine geçmek bilen baglanyşykly meseleleri öwrenmeklige girişdiler. XXI asyryň başynda ykdysady durmuş geografiýanyň: adamzadyň ýaşaýşy, işsizligiň, jenaýatçylygyň, bilimiň, sportyň, menejmentiň, sebitleýin dolandyryşyň, syýasy we saýlawlar geografiýasy, dürli keselleriň ýaýraýyş, aýallaryň ýaşaýyş we zähmet geografiýasy ýaly täze ugurlary peýda boldy.

7. Ykdysady we durmuş geografiýanyň Türkmenistanda öwrenilişi we ösüşi .

Türkmenistanyň häzirki meýdan-çägi Russiýa birikdirilenden soň geografiki barlag işleri başlanýar. 1884 –nji ýyldan başlap A.M.Konşin Merkezi Garagumda gözleg işlerini geçirip Ūňüz boýunda kükürt käniniň bardygyny we Nebitdagda nebitiň kändigini habar beripdir. Russiýanyň pagtaçylyk senagatyny çig-mal bilen üpjün etmek maksady

bilen, 1906-1914 –nji ýyllarda M.N.Ýermolaýew Amyderýa, Murgap we Tejen sebitlerinde barlag geçirýär. Amyderýanyň suwuny Tejen-Murgap raýonlaryna akdyryp boljakdygyny subut edýär. 1908-1914-nji ýyllarda täze özleşdiriljek ýerlere tebigy-ykdysady nukdaýnazardan baha bermek maksady bilen S.S.Neustruýewiň we L.I.Prasolowyň ýolbaşçylygynda toprak-botaniki barlag işleri geçirilýär. 1912-nji ýylda meşhur klimatolog A.W.Woýeýkow barlag işlerini geçirip, “Pagtaçylyk nukdaýnazardan Zakaspi oblastyny suwaryş” diýen işini çap etdirýär. Türkmenistanyň (Zakaspi oblastynyň) ykdysady-geografik beýany ilkinji gezek K.M.Fedorowyň (“Zakaspi oblasti”, Ashabat, 1901), W.I.Masalskiniň (“Türküstan ülkesiň geografıasy we taryhy”, Daşkent, 1914) işlerinde beýan edilipdir.

1924 –nji ýylda Soýuzyň düzüminde Türkmenistan respublikasynyň döredilmegi bilen onuň Durmuş we ykdysady geografıasyna degişli maglumatlar peýda bolup başlaýar. 1930 –njy ýylda Türkmenistanda ilkinji döredilen ylmy-barlag edara TSSR Gosplanynyň ýanynda Ykdysady barlaglar institutydyr. Institut tarapyndan 1937 –nji ýylda çykarylan ylmy monografiýada ilkinji gezek Türkmenistanyň raýonlaryna ykdysady-geografiýa taýdan häsiýetnama berilýär.

1931 –nji ýylda Aşgabatda pedagogik institut, 1935-nji ýylda onuň düzüminde geografiýa kafedrasyny açýlar. 1940 –njy ýylda Çärjew pedinstitutynda, 1941 –nji ýylda Daşoguz mugallymçylyk institutynda, 1949 –njy ýylda W.I.Lenin adyndaky Türkmen döwlet pedagogik institutynda geografiýa kafedralary açyldy. Bu kafedralaryň kömegi bilen ýokary bilimli münlerçe ykdysady we fiziki geografiýadan hünärmenler taýýarlanylady.

Beýik Watançylyk urşunyň başlarynda Moskwanyň we Odessanyň döwlet uniwersitetleri wagtlaýynça Türkmenistana geçirilýär. Moskwa uniwersiteti Aşgabatda, Odessa uniwersiteti Baýramalyda ýerleşdirilýär. 1941 –nji ýylyň Türkmenbaşy

aýynyň 1-inde SSSR Ylymlar Akademiýasynyň Türkmenistan filialy döredilýär. Şol uniwersitetleriniň alymlarynyň kömek bermegi netijesinde Aşgabat pedagogik institutynyň we SSSR Ýlymlar Akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň köp işgärleri kandidatlyk soňra doktorlyk dissertasiýalary goraýarlar. SSSR Ylymlar Akademiýasynyň akademikleri N.M.Gubkiniň, S.G.Strumiliniň, W.A.Komarowyň, N.S.Kurnakowyň, B.A.Kelleriň, D.W.Naliwkiniň, A.E.Fersmanyň, D.I.Şerbakowyň ylmy ýolbaşçylygynda Türkmenistanda köp ylmy-barlag işler geçirildi. SSSR Ylymlar Akademiýasynyň Türkmenistan filialynda Türkmenistan YA-nyň akademigi, biologiýa ylymlarynyň doktory, professor M.P.Petrowyň ýolbaşçylygynda ykdysadyýet we geografiýa sektory döredilýär. Şonuň esasynda 1957 –nji ýylda Ykdysadyýet instituty açylýar. 1950-nji ýylda Aşgabat pedinstitutynyň çäginde Türkmen döwlet uniwersiteti döredilýar. Geçen asyryň otuzynjy ýyllaryndan başlap mekdeplerde geografiýa dersi okadylypdyr. 1934-35-nji ýyllardan başlap pespublikanyň şäherlerinde we obalarynda hökmany ýediýyllyk okuw girizilýär.

1951-1953 –nji ýyllarda Baş Türkmen kanalyňy geçirmek maksady bien Demirgazyk Türkmenistanda, Amyderýanyň aşak akymyndan Uzboýyň ugry bilen Etrege çenli, Aral-Kaspi kompleks ekspedisiýasy, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň we Geologiýa uprawleniýesiniň ençeme ekspedisiýalary barlag işlerini geçirdiler. Ekspedisiýalaryň ylmy netijeleri “Aral-Kaspi ekspedisiýasy”(3 göýberiliş, M., 1954) we başga-da birnäçe ylmy makalalarda beýan edilipdir. Türkmenistanyň ykdysadyýetine we ykdysady geografiýasyna degişli monografiýalar, statistiki ýygyndylar we ylmy-populýar kitaplar dürli ýyllarda çap edildi. Olara A.Artykowyň “Türkmenistan SSR-niň senagaty 25 ýylda”(Aşgabat, 1950), Z.G.Freykiniň “Türkmenistan SSR-I”(Aşgabat, 1957), A.Babaýewiň we başgalaryň “Sowet

Türkmenistanyň”(Aşgabat, 1958), A.Saakýanyň we L.Kurbanowyň “Türkmenistan SSR-niň ykdysady ösüşiniň gysga oçerki”(Aşgabat, 1957), A.Annagylyjowyň “TSSR-iň çig mal resurslary we olaryň senagatda peýdalanylyşy”(Aşgabat, 1958), W.I.Rodýukowyň “Sowet Türkmenistanynyň ykdysady aragatnaşyklary”(Aşgabat, 1963), Ýe.Ýe. Leýzerowičiň “Çölleri özleşdirmegiň ykdysady-geografik problemalary”(Moskwa, 1968), B.Baýramowyň Türkmenistanyň energetikasynyň ösüşi”(Aşgabat, 1971), J.Alladatowyň we B.Meredowyň “Türkmenistanyň senagaty ösüş ýolunda”(Aşgabat, 1972), A.G.Babaýewiň we beýlekileriň “Türkmenistan SSR-niň geografiýasy”(Aşgabat, 1978), A.B.Batyrowyň, D.Amanekowyň, K.Weýsowyň, S.Weýisowyň, N.Oraýewiň, B.Orazmyradowyň, Ä.Berdiýewiň, B.Nepesowyň, E.Ýegengeldiýewiň, Ýo.Itibaýewiň, M.Kurambaýewiň, A.Ataýewiň H.R.Baýramowyň, H.Orazowyň, M.Hudaýýarowyň, A.Magtymowyň, B.Çaryýewiň, G.Täjibaýewanyň, M.Allakowyň, başga-da birnäçe hünärmenleriň ýüzlerçe ylmy işleri türkmen we rus dillerinde çap edildi.

Türkmenistan özüniň garaşsyzlygyny gazanan gününden başlap, ykdysady we durmuş geografiýa degişli ylmy barlaglar ýurdumyzyň ykdysadiýetini ösdürmek, halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak meselelerini çözmeklige bagyşlandy. Döwletimiziň hojalygyny ösdürmek üçin “On ýyl Abadançylyk-agzybirlik, asudalyk, jebislik”, “Täze oba syýasaty”, “Bilim”, “Galla”, “Pagta”, “Nebit we gaz” syýasatlary kabul edildi.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap yza-galak ykdysadiýeti bolan Türkmenistany dünýä derejesine ýetirmek barada köp aladalar edi. Şonuň üçin ön gurulman ýatan kärhanalary tiz wagtyň içinde gurmak, öňki bar bolan senagat kärhanalaryň durkuny täzelemek, öndürýän önümini dünýä ölçegine laýyk getirmek esasy meseleleriň biri bolup durdy.

Netije-de 2000-2010-njy ýyllar aralygyna Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry” milli maksatnamasy kabul edildi. Şu Maksatnama laýyklykda döwletimiziň hojalyk pudaklary ep-esli ösdi. 2000-nji ýyldan bäri döwlet boýunça ykdysady ösüş 17-22 aralygynda boldy. Bu dünýä boýunça iň ýokary ykdysady ösüş hasaplanýar. Garaşsyzlygyň geçen ýyllarynda ykdysadyýeti ösdürmekde uly üstünlikler gazanyldy. Netije-de gysga wagtyň içinde galla meselesi çözüldi. Döwletimizde göz önüne tutulan azyk we ykdysady howpsuzlygy üpjün etmek meselesi ýakyn ýyllarda çözüler. Bu meseleleri ylmy nukdaý nazardan çözmeklige döwletimiziň dürli ylmy-barlag institutlarynda işleýän ykdysatçy alymlar bilen birlikde ykdysady geograf alymlar hem öz goşantlaryny goşýarlar. Soýuz döwründe Türkmenistanda ykdysady we durmuş geografiýanyň ösmeginde ylymlar akademiýasynyň ykdysadyýet, Türkmenmillihasabat, Çöller we beýleki ylmy-barlag institutlaryň ylmy işgärleriniň goşan goşantlary has uludyr.

Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Türkmenabat şäherinde ýerleşen Mugallymçylyk institutyň geografiýa kafedralarynyň professor-mugallymlarynyň bitiren işleri bellemäge mynasypdyr. Olaryň we Çöller institutynyň alymlarynyň ykdysady we durmuş geografiýa degişli ylmy işlerine häli-şindi gabat gelip bolýar. Bu babatda edilen işler köp hem bolsa edilmeli, ýerine ýetirilmeli we çözülmeli meseleler ondan hem köp.

§18. Geografiýa ylmynda tebigy şertlere baha bermek usullary.

Döwletleriň ykdysadyýetiniň ösmegine belli-bir derejede onuň geografik ýerleşisi täsir edýär. Ir zamanlardan bäri deňizleriň we ummanlaryň kenarlarynda ýerleşen döwletleriň beýleki gury ýeriň jummüşinde ýerleşen döwletlere garanda deňizlerde, ummanlarda ýüzmeklige, goňşy döwletler bilen ykdysady gatnaşyklary gowulandyrmaklyga mümkinçiligi gowy bolupdyr. Şonun üçin ol döwletler gury ýeriň içki böleklerinde ýerleşen döwletlere garanda köp geografiki açyşlary amala aşyrypdyrlar. Özlerine kolonial ýerleri birikdiripdirler. Netije-de, özleriniň ykdysadyýetini has çalt ösdüripdirler. Bular ýaly döwletlere Beýik Britaniýa, Germaniýa, Fransiýa, Italiýa, Ispaniýa, Portugaliýa, Gollandiýa, Ýaponiýa, ABŞ-y mysal bolup bilerler.

Häzirki günlerde-de gönüden-göni deňizlere, ummanlara çykyp bilmeýän döwletleriň ulag, aragatnaşyk meselesinde kynçylyklar döreýärler. Bu Aziýada Owganystan, Nepal, Mongoliýa, Afrikada birnäçe döwletler degişlidir. Şolar, daşary döwletler bilen sowda, aragatnaşyk etjek bolsalar goňşy döwletleriň üstünden geçmeli lalaşyk boýunça töleg toleýarlar.

Biziň döwletimiz ykdysady geografik taýdan Merkezi Aziýada amatly ýeleşen döwletleriň biri. Sebäbi, gönüden-göni Hazar deňzine çykyp bilýär. Onuň üsti bilen we Wolga-Don kanaly arkaly Azow, Gara, Orta-Ýer deňizlerine çykalgasy bar. Şonuň üçin Türkmenbaşy şäherine “Merkezi Aziýanyň deňiz derwezesi” diýip aýtýarlar. Şu şäheriň üsti bilen Merkezi Aziýanyň köp döwletlerine Ýewropadan, ol döwletlerden, Türkmenbaşy şäheriniň üsti bilen Ýewropa döwletlerine ýükler gatnadylýar.

Döwletleriň ykdysady geografik ýerleşişinde araçäkden akýan derýalaryň hem uly ähmiýeti bar. Meselem, Günübatar we

Gündogar Ýewropa döwletleri üçin Dunaý, Merkezi Aziýada Amyderýanyň, Afrikada Nil derýalaryň ähmiýetleri örän uly. Ol derýalaryň üsti bilen her hili ýükler we ýolagçy gatnadylýar.

Döwletiň meýdan-çägi uly bolsa köptaraplaýyn amatly. Ol ykdysady taýdan peýdaly bolýar. Ilatyň köpelmegi, senagat kärhanalaryň çig mala bolan isleginiň artmagy sebäpli döwletiň meýdany uly bolsa köptaraplaýyn amatlydyr. Eger-de, tebigy şertleri amatly bolup, ýer-suw, agroklimat baýlyklary elýeter bolsa, ol döwletiň raýatlary üçinuly baýlyk hasaplanýar. Şol baýlyklar häzirki günlerde öri meýdan hökmünde ulanylýan bolsa–da, belki geljekde, onuň ýerastynda her hili baýlyklar-magdanlar, ýangyç çig-mallary tapylmagy mümkin. Giň çägiň ýene bir ähmiýetli tarapy, ol hem onuň harby strategik ähmiýeti ulydyr. Harby-strategik işler geçirilende döwletiň çägi uly bolsa gowy bolýar diýip harby kitaplaryň köpüsünde nygtalýar.

Döwletiň ykdysady, syýasy-geografiki ýerleşişine baha berlende onuň meýdan-çägi bütewi, belli-bir giňişlikde ýerleşenligi göz önüne tutulýar. Döwletiň ýeri, çägi butewi, bir ýerde ýerleşse ykdysady, syýasy, durmuş, harby nukdaý nazardan amatlydyr. Emma bu ýagdaý hemme döwletler üçin miýesser bolmaýar. Dünýäniň ýokary öşen döwletleriniň biri ABŞ-larynyň aralary birnäçe müň kilometr üç sany bölekden ybarat (Alýaska, Gawaý adalary, hem-de esasy bölegi). Beýle ýagdaý belli-bir derejede ykdysady kynçylyklary döredýär. Sebäbi, şol aralyklarda ulag aragatnaşyklary gurnamak döwlete aňsat düşmeýär. Muňa ýene-de Kanadany, Ýaponiýany, Indoneziýany mysal getirip bolar. Olar birnäçe adalarda ýerleşýärler. Bu ýagdaý aragatnaşyk meseleleri çylşyrymlaşdyrýar. Sonuň üçin döwletiň ýeri, çägi butewi bolsa ykdysady-geografik taýdan gowy ýerleşen diýilýär. M.M.Golubçigiň we beýlekileriň(2003, sah. 114-115) ýazmaklaryna görä, eger, döwletiň käbir bölegi onuň gury ýerdäki esasy böleginden üzňe ýerleşen bolsa, geografiki

edebiyatlarda oňa <<**esklab**>> döwlet diýilýär. Bu adalga adalara degişli däl. Döwletiň bir bölegi başga bir döwletiň meýdan-çäginde ýerleşip, diňe gury ýer boýunça araçäkleşýän bolsa <<**anklab**>> ýagdaýly diýilýär. Alýaska—ABŞ üçin **esklab**, öňki Nahiçewan ASSR-I **anklab**, Azerbaýjan üçin **esklab** hasaplanýar. Sebitiň **esklab** ýerleşmegi ýerli halkda daşky täsirlere baglylykda seperatistik garaýyşlary emele getirýär. Dili we dini garaýyşlary meňzeş bolan döwletleriň arasynda beýleki döwletleriň ýerleşmegi köp halatlarda ykdysady gatnaşyklara päsgel berýär. Meselem: Ermenistan bilen Russiýanyň, Russiýa we Belorussiýanyň – Ýugoslawiýa bilen ýakyn gatnaşyklarda bolmaklaryna geografiki ýerleşişlerinde päsgelçilikler bar. Sebitiň **esklab** ýagdaýy käbir ýagdaýlarda ýerli halkyň seperatistik ymtymalaryna getirýär. Şeýle ýagdaý taryhda bolýan hadysa. Meselem: Pakistanyň gündogar bölegi onuň esasy böleginden aýrylyp Bangladeş döwletini emele getirdi. Häzirki döwürde Russiýadan Çeçenistan, Ýugoslawiýadan Kosowo, Moldowadan Pridnestrowýe, Eýrandan we Ýrakdan Kürdüstan özbaşdak bolmak isleýärler.

Geosyýasatyň tarapdarlary döwletleriň we halklaryň geografiki ýerleşşi olaryň ykbalyny kesgitleýär diýip düşünişdirler. Olardan iňlis geografy Halford Makkinderiň pikirine görä(M.M.Golubçik we beýlekiler, 2003, sah. 114-115) Ýewroaziýanyň ýadrosynda ýerleşýän Rossiýa döwletiniň “**Hartlendiň**” onuň töwereginde deňiz kenarýakalarda ýerleşen döwletleriň “**Rimlendiň**” biri-birine bolan garşylygy taryhy gutulgysyzdyr. Rossiýanyň meýdan-çäginin baglanyşdyryjy häsiýeti hakynda D.I.Mendeleyew: “Ýarysy Ýewropada, ýarysy Aziýada ýerleşen Rossiýa, dünýäniň merkezi böleginde, ýagny Ýewropada we Aziýada ýerleşen döwletleri ylalaşdyrmak, baglanyşdyrmak, azat etmek üçin taryh belläpdir”, diýip ýazypdyr. XX asyryň ikinji ýarymynda “Hartlend” SSSR -deňiz ýakasy döwletlere “Rimlende” garşy

duran ulgamlar emele geldiler. Emma Napoleon goşunlaryna(XIX asyryň başy), Germaniýa (XX asyryň ortasy) garşy durmak üçin Hartlend bilen Rimlendiň birleşendigine taryh şaýat.

Döwletleriň ykdysady-geografik ýerleşşi hakynda dürli garaýyşlar emele gelipdir. Rossiiýanyň ykdysadyýetini ösdürmek we geosyýasy ýagdaýyny gowulandyrmak üçin Pýotr 1-nji döwletiniň araçägini demirgazyk-günbatarda Baltika deňzine, günortada Azow, Gara deňizlerine çenli giňeldipdir.

Döwletleriň ykdysady-geografik ýerleşşinde “kontinente golaý”, “kontinentde” diýilýän adalgalar hem ulanylýar. Döwletiň içinde ýerleşen meýdan-çäk birliklere häsiýetnama berlende “makro”, “mezo”, “mikro” adalgalardan peýdalanylýar. Meselem: Aşgabat şäheriniň “makro” ýerleşşi diýlende, onuň Köpetdagyň eteginde Eýran döwletine golaýlygy, “mezo” ýerleşşi hakda gürrüň edilende, Ahal welaýatyň we döwletimiziň welaýatlaryndan 400-600 kilometr aralykda ýerleşendigini göz önüne getirýäris. “Mikro” ýerleşşi diýlende onuň Türkmenbaşy-Türkmenabat demir we gara ýollaryň kesişýän ýerinde Köpetdag etegi düzlük we baýyrlyk ýerde ýerleşendigini pikir edýäris.

Ýeriň butewiliginiň görnüşleriniň esasyyny onuň yeriniň üstüniň häsiýetnamasy düzýär. Döwletiň çäginin esasy bölegi düzlük, tekiz ýer bolsa ykdysady taýdan özleşdirmek üçin amatly. Eger-de, daglyk ýerlerde ýerleşen bolsa harby- strategik taýdan ýaramsyz bolýar. Bular ýaly bolan döwletiň özi üçin gowy, emma harby işleri geçirýän döwlet üçin amatcz hasaplanýar. Döwletiň yeriniň, çäginin üsti tekizlik, düzlük bolsa özleşdirmek üçin örän ýaramly. Ýol, elektrik, turba geçirijileri gurmak üçin ykdysady taýdan bähbitli. Döwletiň çäginin geçmesi kyn bolan daglyklar, belentlikler tutýan bolsa, ýokarda ýatlanan meseleleri çylşyrymlaşdyrýar, kynlaşdyrýar. Şular ýaly ýerusti gurluşy bolan döwletleriň agroklimat şertleri

hem oba hojalyk üçin ýaramly bolmaýar. Raýatlar isleýan oba hojalyk ekinlerini ekip bilmeýärler. Ulag-kommunikasiýa meselelerini hem kynlaşdyrýar. Şonuň üçin ýer üstüniň gurlyşy döwletiň çäginiň butewiliginde esasy orun tutýar.

Döwletiň ykdysady-geografik ýerleşşi çylşyrymly ulgam hasaplanýar. Ykdysady-geografik ýerleşiş kadalary jemgyýetçilik önümçilige bolan gatnaşyklar bilen seljeren ýagdaýymyza şu aşakdaky aýratynlyklar ýüze çykýarlar:

1) ulag-geografiki arabaglanyşygy, ýagny öwrenilýän meýdan-çägiň uly şäherara, döwletara ýollara ýakyn ýerleşmegi köp amatlylyklary döredýär. Ulag ulgamlaryna (demir ýol, gara ýollara, awiýa ýollara) golaý ýerleşmegi dürli ýükleri, ýolagçylary gatnatmakda uly ýeňillikler emele gelýärler. Döwletiň bir tarapy deňiz, ýa-da beýleki suw ýollary bilen galtaşýan bolsa (öň belläp geçişimiz ýaly) ykdysady taýdan ösmekligine itergi berýär.

2) işläp bejeriji senagaty ösen şäherlere, energiýa we çig-mal çeşmelerine, sebitlere, döwletlere golaý ýerleşmegi ykdysady taýdan, şol sanda söwda işleri guramak üçin hem amatly bolýar.

3) ilatyň esasy jemlenen ýeri-mesgenleri obasenagat toplumlaryna ýakyn ýerleşen bolsa ilat köpçüligini azyk önümleri bilen üpjün etmekte kynçylyk döremeýär.

4) senagat we oba hojalyk kärhanalarynyň öndüren önümleri bazarlara, ýa-da sarp

edijilere ýakyn ýerleşse ykdysady taýdan amatly bolýar. Bu ýagdaý senagat we oba hojalyk önümçiligini esasy kesgitleýji faktor hökmünde çykyş edýär.

5) demografiki ýerleşşi, ýagny ilatyň bir ýere jemlenen, gür ýaşayan ýerinde zähmet baýlyklarynyň, ylmy, injener-tehniki işgärleriň toplanan ýerine golaý ýerleşse önümçilik kärhanalary çalt depginler bilen ösýärler.

6) rekreasion-geografiki ýerleşiş—ýagny dynç alyş we turizmiň ösen zonasyna golaý ýerleşmegi hojalygyň ösmegine uly ýardam edýär. Her bir döwletiň, meýdan çägiň özboluşly ykdysady—geografiki ýerleşiş bar. Ol özboluşlylyk şu aşakdaky aýratynlyklary boýunça seljerip bolar: 1) döwletiň merkezi şäherine bolan gatnaşygy; 2) döwlet araçäğine bolan gatnaşygy; 3) dünýä ummanynyň deňizlerine ýakyn ýerleşmegi; 4) gämi gatnawly derýalara ýakyn ýerleşmegi; 5) ykdysady taýdan ösen şäherlere, industrial merkezlere golaýlygy döwletiň meýdan-çäginde ýerleşen hojalyk kärhanalaryň ösüşine öz täsirini ýetirýär.

Tebigy şertlere günün ýagtylygy, ýere gelýän energiýanyň möçberi, ýeliň guýji, howanyň basyşy, temperaturasy, çyglylygy, ýeriň üstüniň gurluşy, ösümlük we haýwanat dünýäsi degişlidir. Baýlyklara- eger adam şu atlary agzalan şertleri, hojalygynda ulanyp bilse şoňa tebigy baýlyklar dýilýär. Tebigy baýlyklara ýene ýerusti we ýerasty mineral çig-mallar hem degişli. Olara adamyň hojalygynda ulanyp bilşine görä baha berilýär.

Tebigy şertleriň we baýlyklaryň tebigy emele gelişi we ykdysady bähbitliligi boýunça şu aşakdaky toparlara bölünýärler: 1. Emele gelişi boýunça **mineral** (gazma baýlyklar), suw, ýer (şol sanda toprak), ösümlük (şol sanda tokaý), haýwanat dünýäsi, klimat, tebigy hadysalaryň energiýa baýlyklary (günün ýagtylygy, Ýeriň içki energiýasy, ýeliň, daşgyn-gaýtgynyň, geotermal suwlaryň energiýasy). 2. Tebigy baýlyklaryň **ekologiki** toparlanmasy: hojalykda ulanylanda **gutarmajak baýlyklar** (günün, ýeriň içki ýylylygynyň we howanyň energiýasy); **gutarmagy mümkin we dikeldip bolmaýan** baýlyklara gazylyp alynýan

baýlyklaryň ähli görnüşleri degişlidir. ***Gutarmagy mümkin, emma dikeldip bolýan*** baýlyklara ösümlik, haýwanat, suw baýlyklary girýärler. 3. Hojalykda ulanylyp boljak mümkinçiligi boýunça: -häzirki wagtda öndüriji güýçleriň ösen derejesine laýyklykda ***hakyky*** ulanylmak mümkinçiligi bolan baýlyklar. ***Geljekde ulanylmagy mümkin bolan***, ýagny häzirki wagtda tehniki we ykdysady sebäplere görä ulanylmagy mümkin bolmadyk baýlyklar hem bar. Ykdysady bähbitleri göz önüne tutup ***çalşyp bolýan we çalşyp bolmaýan*** baýlyklary hem bölýärler. Çalşyp bolýan baýlyklara- ýangyç-energetiki(nebit, tebigy gaz, kömür we beýlekiler) baýlyklary beýleki energiýa çeşmeleri bilen çalşmak mümkinçiligi bolýar. ***Çalşyp bolmaýan tebigy baýlyklara*** atmosfera howasy, içmäge ýaramly suw, günüň ýagtylygy, klimat we beýlekiler degişlidirler.

Ykdysady peýdalylygy we hojalyk ähmiýeti boýunça tebigy baýlyklar senagat we oba hojalyk önümçiliginiň, hem-de önümçilik däl sfera üçin gerekli çig-mallara bölünýärler. **1. Senagat önümçiligi üçin zerur bolan tebigy baýlyklara** senagat kärhanalary tarapyndan ulanylýan çig mallar degişlidir. **1). Ýangyç-energiýa çig mallar-** olara tebigy gaz, kömür, uran, nebit, ýanyjy slanesler girýärler:

--ýanyjy gazma baýlyklar(nebit, gaz, kömür, ýanyjy slanesler we beýlekiler);

--gidroenergetiki baýlyklar(derýa suwlarynyň energiýasy, daşgyn-gaýtgyn energiýasy we ş. m.);

--bioenergiýa çeşmeleri(ýangyç üçin ulanylýan agaçlar, odunyň dürli görnüşleri, oba hojalyk zyňyndylaryndan alynýan biogaz);

--ýadro energiýa çeşmeleri(uran we radioaktiw elementler);

2). Önümçilikde we senagat kärhanalarynda ulanylýan energiýa öndürilmeýän baýlyklar:

--ýangyç toparlara girmeyän magdan we magdan däl gazma baýlyklar;

--senagat önümçiliginde ulanylýan suw;

--senagat kärhanalary we infrastruktura edaralary üçin ulanylýan ýer parçalary;

--senagatda ulanylýan tokaý baýlyklary;

--senagat kärhanalarynda ulanylýan biologiki baýlyklar.

2. Oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin zerur bolan baýlyklar: 1) **agroklimat baýlyklar**—medeni ösümlikleri ösdürip ýetişdirmek we mallary bakmak üçin gerek bolan ýylylyk, hem-de çyglyk; 2) **biomassany döretmäge ukyply toprak we ýer baýlyklary**; 3) **biologiki ösümlük baýlyklary**—mal iýmiti otlary; 4) **suw baýlyklary**—ekinleri suwarmak we öri meýdanlary suwlulandyrmak üçin ulanylýan suwlar.

3. Önümçilik däl sferada ulanylýan tebigy baýlyklar—olara tebigy gurşawda ýaşayan ýabany haýwanlar, derman ösümlükler, adamlaryň dynç almagy we gezelenç etmegi üçin ulanylýan tebigatyň gözeli ýerleri, goraghanalar degişlidir. Ýabany haýwanlar, derman ösümlükleri senagat we durmuş maksatlary üçin hem ulanylýar.

Özara baglanyşygy we hojalykda ulanylyşy boýunça: 1) birtaraplaýyn ulanylýan tebigy baýlyklar; 2) köpmaksatly ulanylýan tebigy baýlyklar. Biri-biri bilen baglanyşykly, köptaraplaýyn ulanylýan tebigy baýlyklara –suw degişli. Tebigy baýlyklaryň başga-da toparlanmasy bar. Käbir ýerden gazylyp alynýan gazma baýlyklaryň, ýer we tokaý agaçlarynyň ätiýaçlyklaryny hojalyk ähmiýeti, göwrümi we mukdary boýunça kesgitleýärler: **--has baý**(döwlet we halkara ähmiýetli); **--uly**(sebitara we raýonara ähmiýetli); **--uly bolmadyk**(ýerli ähmiýetli). Gazma baýlyklaryň öjaklary has uly, ýa-da özboluşly; uly, orta we kiçi – ýataklar, ojaklar

diýlip bölünýärler. Gazma baýlyklaryň senagat taýdan toparlanmasy (kalssifikasiýasy):

1. Ýangyç-energetiki baýlyklar(nebit, ýanyjy gaz, kömür, uran we başgalar).

2. Gara metallar- hilini gowulandyrmak üçin düzümine başga metallar goşmak bilen birleşmeleri öndürýärler. Olara has kyn ereýän metallar diýilýär- demir, marganes, hrom, titan, wanadiý, nikel, kobalt, wolfram, molibden, sirkoniý, tantal, niobiýa.

3. Reňkli we ýenil metallar- allýuminiý, magniý, mis, gurşun, sink, galaýy, wismut, simap, sürme, litiý, berilliý;

4. Gymmatly (blagorodnyýe) metallar- altyn, kümüş, platina we platina degişliler;

5. Himiki we agronomiki çig mallar – kaliý düzy, fosforitler (fosfor, apatitler), bor magdany, kükürt, brom, ýod, flýuorit (plawikowyý şpat);

6. Tehniki, industrial çig mallar- almazlar. Asbest, grafit, pýezooptiki çig malla (pýezokwars, optiki flýuoritle, islandiýa şpaty), slýudalar (muskowit, flogopit);

7. Flýuslar we oda çydamlylar- hek daşy (izwestnýak), dolomit, magnezit, oda çydamly toýunlar, kwarsitler;

8. Gurluşyk çig mallary – şement çig maly, daşlar, hek, toýun, çäge we ş.m.

Şu tebigy baýlyklar hojalygy ösdürmeklige uly ýardam edýärler. Olaryň döwletlerde gazylyp alnyşy, senagatda, gurluşykda ulanylyşy tehnologiýanyň, ylmyň we tejribäniň ösüşine baglydyr.

Hojalygyň bazar ykdysadyýetine geçýänligi sebäpli ösýän döwletleriň köpüsi dünýä bazaryna tebigy baýlyklary çykarýarlar. Dünýä bazarlarynda olaryň esasy görnüşlerine isleg bildirilýär. Olaryň içinde strategik ähmiýeti ýokary bolan uran magdanynyň we radioaktiw elementleriň soňky ýyllarda söwdasy çäklendirilýär. Ýokary eksport we döwlete

walýuta getirip bilijilik ukyby boýunça dünýä bazarynda nebit önümleri, altyn, kümüş, platina, almaz tapawutlanýarlar.

Tebigy baýlyklaryň içinde döwletlere iň zerury we ähmiýetlisi döwletiň meýdan-çägi hasaplanýar. Ol özüniň jümmüşinde ähli baýlyklary saklaýar.

Tebigy baýlyklaryň kabul edilen halkara toparlanmasy ýok. Ulanylýan iki durli toparlanma bar. Biri öňki Sowet Soýuzy wagty kabul edilen, beýlekisi ösen döwletlerde ulanylýan toparlanma. Olary hojalykda ulanmak mümkinçiligi boýunça 2 sany topara bolup bolýar:

1. Deňşdirme (balansowyýe)- baýlyklaryň ätiýaçlyklaryny, ýagdaýyny deňşdirip görüp, olary hojalykda gaýragoýulmasyz ulanyp boljakdygyny subut etmek.

2. Ätiýaç baýlyklar – ol baýlyklaryň hojalykda häzir ulanylmagy dürli-dürli päsgelçiliklere we kynçylyklara bagly bolup durýar. Şonuň üçin olary wagty çelende, tehnologiýa kämilleşende ulanyp bolmagy mümkin bolan baýlyklar degişlidir.

Ätiýaçlyklaryň derejesi, ýa-da topary (kategoriýasy)- gazma baýlygyň ýerleşýän ýeriniň öwreniliş derejesine, çig malyň hiliniň, olary gazyp almaklygyň dag-tehniki şertleriniň öwrenilişine baglylykda belenilýär.

Gaty hilli gazma baýlyklara baha berilende 4 sany **A, B, C₁, C₂** derejeler boýunça belenilýr.

A – doly öwrenilen, barlanan, gazyp almaklyga taýýarlanan; **B** - esasy bölegi kemkäsleýin öwrenilen, geologik taýdan esaslandyrylan; **C₁** – umumy häsiýetde öwrenilen, ätiýaçlygy çen bilen anyklanan; **C₂** – çaklama görnüşinde baha berilen.

Ösen döwletleriň köpüsinde ähli gažma baýlyklar üçin ýönekeý toparlanma (klassifikasiýa) kabul edilen: a)

anyklanan (hakyky); b) çaklama; w) bolmagy mümkin bolan (gipotetiçeskiýe). Şu toparlanmalaryň jemine umumy geologiki ätiýaclyklar diýilýär.

Işlendik döwletde tebigy baýlyk köp bolanda-da olary özleşdirmäge tehnologiýa, tehniki we hünärmen mümkinçilikler bolmasa kyn bolýar. Şonuň üçin öşýän döwletler gasma baýlyklar bilen baglanyşykly köp meseleleri çözmeli bolýarlar. Birinji ýüze çýkýan mesele-maliýe meselesidir. Ykdysady-maliýe mümkinçilik döwletiniň özünde bolmasa, onda daşary ýurt maýadarlaryna ýüz tutmaly bolýarlar. Olar maýa, karz pul beräýende hem ony özleşdirmek meselesi ýüze çykýar.

Bu mesele boýunça örän berk durmaklyk talap edilýär. Sebäbi goýberilen maýany ýerlikli, ugrukdyrylan pudaga harçlamak meselesi birinji orna geçýär. Ilkinji zerur zatlardan biri tehniki serişdeleri edinmek, gasma baýlygyň ýerleşen ýerine çenli ýol gurmak, ony özleşdirip başlamak, hünärmen meselesini çözmek, baýlygy doly işlar ýaly fabrika, kärhana gurmak, taýýarlanan harydy ýerleşdirmek meselesi öňünden meýilnamalaşdyrylýar. Şu guramaçylyk we önümçilik meselesi has işeňňir çözülmese, kärhananyň işinde bökdençlik emele gelýär. Ol hem öňdüriji güýçleri ösdürmäge ýaramaz täsir edýär we döwlet üçin peýda däl. Diýmek, gasma baýlyklary özleşdirmek bilen öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklaryň arasynda ysnyşykly ylalaşyk we jebislik bolmaly. Eger şeýle gurnalmasa tebigy baýlyklary özleşdirmek örän gymmat düşýär.

§19. Ýeriň tebigatyny öwrenmekde geografiýa ylymlarynyň ähmiýeti.

Adam zat döräni bari daş töweregindäki baýleki tebigy agzalardan peýdalanyňp özüne zerur bolan nygmatlary tapmagy

durmuşyna ýaramly şertlerini döretmegi başarypdyr. Adamzadyň ösüş taryhynda dürli döwürlerde onuň tebigatdan peýdalanyp bilmegi we ýaşaýyş şertlerini özgertmeklik bilen baglanşygy etaplaryň ylymda esaslandyrylyp öwrenilýändigini ýöne ýerden dälidir. Adamlar Ýeriň tebigatyna düşünmek üçin oňa gözegçilik etmek, synlamak, seljermek we baha baha berip ozone ýaramly ugurlar boýunça peýdalanmak usullaryny müňlerçe ýýllar dowamynda işläp düzüpdir.

Adamlar öz ýaşaýan ýerindäki howa şertlerinde durmuş, hojalyk pudaklaryny döretmegi, önüm öndürmegi yzygiderli ýola goýmagy öwrenipdir we pasyllaryň, möwsümleriň üýtgeýşilerine görä etaplaýyn hojalyk ýöretmegi ýola goýupdyr.

Ýerli howa şertlerindäki ýýlyk, çyglylyk ýagdaýlaryny öwrenip suwunyň agdyklyk edýän ýerlerinde batgalyga guratmak, suw ýetmezçilik edýän ýerlerinde bolsa suw çşmeleri döretmek şeýleleikde-de öz önümçilik döredijiligini ösdürmäge amaly- tejribeleri toplapdyr we olary nesilde-nesli geçiripdir. Ykdysady we durmuş geografiýa hojalygyny (senagatyň, oba hojalygyny, ulag ulgamlaryny, ilata hyzmat ediş gullugyny we ş.m.) aýratyn etraplarda, welaýatlarda, döwletiň çäginde ýerleşişini we ösüş aýratynlyklaryny öwrenýär. Şonuň bilen birlikde bu ylmyň esasy meseleleriniň biri tebigy baýlyklary we şertleri rejeli peýdalanmak bolup durýar. Halk hojalyk pudaklaryny döwletiň çäginde ýerleşdirilişiniň ykdysady-durmuş geografiýanyň kanunalaýyklyklaryna we kanunlaryna gabat gelýändigini, ýa-da laýyk gelmeýändigini öwrenip, hojalyk kärhanalaryna tekliplerini hödürleýär. Hojalyk kärhanalarynyň ýerleşdirilişiniň ykdysady taýdan düşewüntli bolmagynyň aladasyyny edýär. Ykdysady-urmuş geografiýasy bilen meşgullanýan hünärmenler halk hojalygy ösdürmekligiň meýilnamalaryny we maksatnamalaryny işläp düzmäge hem işeňňir gatnaşýarlar. Şeýlelikde, bu geografiýa ylmyň pudagy hojalyk üçin has zerur meseleleriň üstünde işleýär. Netije-de,

Ykdysady we durmuş geografiýa hojalygy ýerleşdirmekde, ony ösdürmekligiň tärlerini işläp düzmekde uly ähmiýete eýe bolýar. Ir döwürlerden bári dünýäniň hojalygyny ösdürmekde, daşary ykdysady gatnaşyklary guramakda we gowulandyrmakda, syýasaty kämilleşdirmekde bu ylmyň örän uly ähmiýeti bolan. Häzirki wagtda-da döwletiň çägendäki islendik ýerli-önümçilik toplumlar bilen gyzyklanýan edaralara, kärhanalara barlaglar netijesinde maglumatlar taýýarlanylýar. Ol maglumatlar döwletiň çägendäki ykdysady, medeni gurluşyklary meýilnamalaşdyrmakda, dolandyrmakda we daşary döwletler bilen ykdysady, syýasy gatnaşyklary gowulandyrmakda ulanylyp biliner.

Durmuş we ykdysady geografiýa degişli habar beriji(Informasiýalar) maglumatlar ýurduň çäginde ýaşayan raýatlaryň dünýägaraýşyny ösdürmek üçin ähmiýetlidir. Bu ders hökmünde orta, ýokary okuw mekdeplerde ýaşlara öwredilende onuň terbiýeçilik we watansöýüjilik ähmiýeti örän uludyr. Tebigy baýlyklara ykdysady geografiýa taýdan baha bermeklige köp ylmy işler bagyşlanan. Şol ýazylan ylmy işleriň içinde I.W.Komaryň (Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. М., 1975, 212 s.), E.W.Lopatina we O.P.Hazarewskiniň (Оценка природных условий в жизни населения. М., 1972, 148 s.), A.A.Minsiň (Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972, 303 s.), G.W.Sdasýugyň (Индия. М.,1975, 368 s.), N.G. Ignatenko bilen W.P.Rudenkonyň (Природно-ресурсный потенциал территории: географический анализ и синтез.. Lwow,1986, 163 s.), E.A.Nowikowyň, I.Ýa.Blehsiniň (Минерально-сырьевой потенциал. Освоение и рациональное использование. L., 1987, 96 s.) we başgalaryň işlerini görkezmek bolar.

Islendik sebitde hojalyk pudagy, ýol, şäher gurlanda tebigy şertlere we baýlyklara ykdysady geografiýa nukdaý

nazardan baha bermeklik zerur. Tebigy baýlyklara baha berlende mukdary we hili boýunça baha berýärler. Hili boýunça baha berlende örän gowy, ýaramly, ýaramsyz diýen sözler, ölçeg hökmünde ulanylýardy. Mukdary boýunça-tonna, sentner, kubometr, kub kilometr ýaly ölçegler kabul edilen. Bular ýönekeý usullardyr.

ysady taýdan özüne düşýän gymmat Tebigy baýlyklaryň içinde ýer oba hojalygy, esasan hem ekerançylygy alyp barmak üçin zerur serişde bolup durýar. Ýerleri ýyllyk öndürjiligi boýunça (toprakda çüýrüntginiň, ösümligi iýmitlendiriji jisimleriň -azodyn, fosforyň, kaliniň, kalsiniň möçberi, çüýrüntgili gatlagyň galyňlygy, topragyň düzlulygy, turşulygy boýunça) ykdysady taýdan baha berýärler. Şu görkezijiler boýunça özleşdiriljek ýerlere berilmeli göşmaça mineral we organiki dökünleriň möçberi, ekilmeli ýerleri kesgitlenilýär.

Tokaý baýlyklary dikeldip bolýan tebigy baýlyklara degişli. Olar uzak ýyllaryň dowamynda emele gelýärler. Ekilen agaçlar biziň şertlerimizde 40-45 ýylda senagat ähmiýetli bölup ýetişýär. Olara baha berilende örtýän meýdany, agajýn möçberi (1 gektarda kubometr hasabynda), hili (ösýänleriň görnüşi), ulanyş mümkinçiligi (gorag tokaýlary, goraghanadaky tokaýlar, giň meýdany tutýan çapmak üçin niýetlenen tokaý) göz oňüne tutylýar. Öri meýdanlara ykdysady taýdan baha berilende mal iýmiti otlaryň möçberine, ýeriniň üstüniň gurluşyna, suw bilen üpjünçilik ýagdaýyna seredilýär.

Suw baýlyklara onuň möçberi, hili, ulanmak mümkinçiligi boýunça ykdysady geografik baha berilýär. Suw çeşmeleri (derýalar, akarlar, ýerasty suwlar) gämi gatnawy, elektrik energiýa almak, balyk tutmak, dynç almak we kesel bejermek üçin ulanýarlar. Tebigy baýlyklara ykdysady

geografiýa taýdan baha bermeklik olary hojalykda rejeli ulanmaga mümkinçilik berýär,

§20. Geografiýa ylmynyň tebigat we tejribe esaslary

Halk hojalyk pudaklarynyň ýerleşişine, ösüşine dürli jemgyýetçilik, tebigy we jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky kanuny gatnaşyklar täsir edýärler. Jemgyýetçilik we tebigat kanunlarynyň arasynda esasy orun ykdysady kanunlara degişlidir. Sebäbi, önümçiligi ýerlerde ornaşdyrmakda W.D.Kamaýewiň(1997), W.A.Medwedowyň, L.I.Abalkiniň we beýlekileriň (1989) we awtoryň(2003) pikirlerine görä esasan ykdysady kanunlar höküm sürýärler. **Tebigy kanunlar şol ýagdaýlarda doly ýüze çykmaýar. Olar gönüden-göni önümçiligiň ýerleşdirilişine täsir etmän kanunalaýyk, ýörelge, şert hökmünde ýüze çykýarlar.**

Hojalyk kärhanalarynyň ýerleşdirilişinde wagt tygşytlama taglymaty esasy eýeleýär. Islendik kärhana (zawod, fabrik we ymaratlar) tiz gurulsa we işlämäge başlasa ol tiz wagtyň içinde çykdajylaryny ödeýär. Hojalyga peýda getirip başlaýar. Ykdasyýetiň “Bagt tygşytlama taglymatyna” döwletimiziň hojalyk işlerinde Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap uly üns berilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabatda we welaýatlarda gurulýan ymaratlar, senagat kärhanalary daşary ýurt hünärmenleriniň ýardam etmegi bilen şertnama esasynda tiz wagtyň içinde gurulýar. Gurulýan ymaratlar we senagat kärhanalary dünýä ülnülerine laýyk gelýärler. Olar häzirki zaman tehnologiýasy bilen üpjün edilýär.

Ykdysadyýetiň esasy ýörelgeleriniň biridir. Uly senagat kärhanalar (metallurgiýa, himiýa, nebit arassalaýan zawodlar) bilen ugurdaş kömekçi kärhanalaryň gurlşygy hem alnyp barylýar. Gurulýan senagat kärhanalaryny entek önüm öndürmäge ýetişmänkä dürli zawod, fabrikler bir ýere jemlenip

başlaýar. Meselem: haýsy-da bolsa bir uly önümçiligiň esasynda goşmaça kärhanalar emele gelýärler. Önümçilik kärhanalary bir-birine garaşly bolanlygy sebäpli bir ýere jemlenmeli bolýarlar. Mysal üçin, metallurgiýa, nebit arassalaýjy, himiki zawodlaryň esasynda birnäçe goşmaça zawodlar we fabrikler gurulýar. Olara hyzmat edýän gurluşyk, ulag, energiýa, suw, çig mal bilen üpjün edýän, aragatnaşyk we durmuş hyzmaty (jemgyýetçilik iýmiti, söwda-satuw, saglygy saklaýyş we ş.m.) kärhanalary döredilýär. Şeýlelik-de, esasy bir, ýa iki sany senagat kärhananyň esasynda önümçilik we olara hyzmat edýän birnäçe kärhanalar bir ýere jemlenýär. Netijede, kärhanalar toplumy döreýär, önümçilik bir ýere, bir şähre toplanýar. Şeýle bolanda döwlet we firma üçin ykdysady taýdan amatly bolýar. Soňra ikisine-de uly peýda getirýär.

Durmuşda we ykdysadyýetde aýratyn hem bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde höküm sürýän esasy taglymatlaryndan biridir. Bu taglymat haryt öndürijiler bilen jemgyýetçilik zähmedini höweslendiriji we paýlaýjy kanunyň arabaglanşygyny sazlaýar. Öndürilen harytlary satmak we çalyşmak, olaryň gymmatyny: sarp edilen işçi güýji, olaryň aýlyk haky, ýangyç, çig-mal, energiýa, suw çykdaýjylary, işçileriň durmuş goragy üçin çykarylýan, esasy ymaratlaryň we serişdeleriň ulanylýanlygy üçin, ulag we beýleki çykdaýjylary bilen ölçeýärler. Islendik önüm öndürilende onuň özüne düşýän gymmaty sarp ediş gymmatyndan, ýagny bazardaky nyrhyndan pes bolmalydyr. Şu ýagdaýda önüm öndürýän kärhana girdejili bolýar. Şeýle ýagdaýda önümçilik kadaly dowam edip bilýär. Bolmasa, önüm öndürmek gymmat bolup, ol kärhana wagtyň geçmegi bilen batýar, ykdysadyy taýdan tozýar, ahyrynda ýapylmaly bolýar.

Ösýän döwletleriň hojalygynyň bazar ykdysadyýetine geçýän döwründe esasy üns berilýän kanun hasaplanylýar. Şonuň üçin döwletimiziň etraplarynda, daýhan birleşiklerinde kärendeçiler we mülkdarlar bilen döwlet ýolbaşçylary

duşuşanda ilkinji gyzyklanylýan meseleleriň biri, olaryň öndürýän önümleriniň özüne düşýän gymmaty. Önümiň özüne düşýän gymmaty näçe pes, hili ýokary bolsa, hojalygyň rowaçlygy şonça-da beýgelýär.

Dünýä tejribeliginden görnüşi ýaly islendik döwletde öndürilýän harytlar wagtynda satylyp, bahasy yzyna gaýdyp barsa, önümçilik ösýär. Pul dolanşygy ilki bada adamlar arasynda içki bazarda, söwda guramalarynyň arasynda, soňra bank ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Döwletde önümçiligiň üstünlügi bank ulgamynyň dogry işleýşine bagly bolýar. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap ýurdumyzda bank ulgamyny gurmaga, olaryň işini kämilleşdirmäge uly üns berildi. Döwletimiziň ähli welaýatlarynda, etraplarynda häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilen dürli banklar işleýärler. Bu öz gezeginde döwletiň çäginde kärhanalaryň, edaralaryň arasynda pul aýlanşygyny çaltlandyrmaga we gysga wagtda ykdysadyýetimiziň çalt ösmegine uly ýardam etdi. Ykdysadyýeti yzygiderli ösdürmek üçin döwletde banklaryň takyk işlemegi zerur.

Döwletiň ykdysadyýetiniň, durmuşynyň we medenýetiniň ösmeginde esasy taglymatlaryň biri. Önümçiligiň maksada laýyk we endigan ýerleşmeginde we ösmeginde tebigy şertler, baýlyklar öz täsirlerini ýetirýärler. Daglar, çöller, suw giňişlikleri, köp ýyllyk doňaklyklar ilatyň endigan ýerleşmezligine sebäp bolýarlar. Aýratyn hem ösýän döwletlerde tebigy şertler we baýlyklar(klimat ýagdaýy, ýer-suw, gazma baýlyklar) ýeterlik bolmasa milli ykdysadyýet birbada haýal ösýär. Türkmenistan tebigy şertlere we gazma baýlyklara baý döwlet. Şol sebäpli döwletimizde tebigy çig-mal baýlyklary, oba hojalyk önümleri işleýän senagat kärhanalary tiz wagtyň içinde döredildi. Ol kärhanalar döwlet we raýatlar üçin uly girdejiler getirýärler.

Döwletimizde täze ýerler özleşdirilýär. Ol ýerlerde ilata mellek we mülk ýerler berilýär. Şol özleşdirilýän ýerlere

ilatyň göçüp barmagy üçin oňat şertler we ýeňillikler döredilýär. Bu “Täze oba” syýasaty döwletimizde önümçiligi maksada laýyk we endigan ýerleşdirmeklige, döwletimiziň azyk howpsuzlygyny çözmäge mümkinçilik berýär. Islendik döwletiň çäginde önümçilik kärhanalary yzygider we endigan ýerleşdirilse onuň ösmegi üçin gowy bolýar.

Bu taglymat döwletleriň köpüsine mahsus. Islendik döwletde hojalyk bir taraplaýyn ösdürilse, galan zerur harytlary daşary ýurtlardan getirmeli bolýar. Munuň özi döwlete ykdysady taýdan gymmat düşýär. Halkyň gündelik sarp edýän önümlerini döwletiň çäginde öndürmeklik maksada laýykdyr. Şonuň üçin ykdysadyýeti köptaraplaýyn ösdürmek zerur bolýar. Türkmenisatan Soýuzyň düzüminde-kä ykdysadyýetimiziň oba hojalygyna (pagtaçylyga, garakölçilige) we nebit-himiýa senagatyna esasy üns berilýärdi. Onuňam esasy sebäbi Merkeze pagta, bagana, nebit we tebigy gaz çig-mal hökmünde gerekdi. 1924-1991-nji ýyllar aralygynda döwletimizde soýuz we döwlet ähmiýetli ýekejede zawod, fabrik gurulmady. Garaşsyzlygymyz ygılan edienden soň birtäze hojalygy dolandyrmak aňsat düşmedi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda, oň belläp geçişimiz ýaly, “10 ýyl abadançylyk”, “Galla”, “Täze oba”, “Nebit-gaz” we ençeme syýasatlar, maksatnamalar durmuşa ornaşdyrylyp başlandy. Garaşsyzlyk ýyllarynyň içinde ýüzlerçe zawod-fabrikler, halkara gara we demir ýollar, turbageçirijiler guruldy. Ykdysadyýeti köptaraplaýyn ösdürmeklige girişildi.

Ykdysadyýetiň hemmetaraplaýyn özara baglanyşkly ösüşi taglymaty islendik döwletiň durmuşynda hojalygy ösdürýän esasy taglymat hasaplanylýar. Döwletiň çäginde önüm öndürýän senagat, oba hojalyk kärhanalary bir-birleri bilen tilsimat ulgamlary boýunça baglanyşkly. Ol baglanyşyk üzülen wagty önümçilik togtaýar, önüm öndürilmeýär. Galan wagtlar olaryň hemmesi bir-biri bilen önümçilik arkaly hyzmatdaşlykda bolýarlar. Köp sanly oba hojalyk önümleri

senagat kärhanalaryna çig-mal bolup hyzmat edýärler. Öz gezeginde oba hojalyk kärhanalary senagatdan zähmet gurallaryny, dürli maşynlary, mehanizmleri, mineral dökünleri, mör-möjeklere garşy ulanylýan zäherleýji maddalary we başga serişdeleri alýarlar.

Dünýäniň ösen döwleterinde önümçilik serişdelerine hususy eýeçilik ir döwürlerden bari höküm sürýär. SSSR-de we öňki sosialistik döwletlerde önümçilik serişdeleri döwletiň elindedi. Bu ýagdaý durmuşda, tejribede özüniň iş başarmaýanlygyny görkezdi. Sebäbi, önümçilik serişdeleri zawodlarda, fabriklerde könelse-de wagtynda çalsylmaýardy. Ýyl geçdigiçe olar könelyärdi, öndürjiligi peselýärdi. Öndürýän önümleriň hili pes bolup, döwletiň çäginde-de halkyň islegini ödemeýärdi. Häzirki wagtda dünýäniň aglaba döwletlerinde önümçilik serişdeleri hususy eýeçiligiň elinde jemlenen. Garaşsyzlygymyzyň ilknji ýyllaryndan başlap öňki bar bolan senagat kärhanalaryň durkuny täzelemäge, olary täze tilsimatlar bilen çalsylmaga girişildi. Bütindünýä ülnüne gabat gelýän täze kärhanalar döredilýär.

Türkmenistanda hem garaşsyzlyk ýyllarynda önümçilik kärhanalary hususy eýeçilige berilip başlanyldy. Häzirki wagtda durmuş hyzmaty kärhanalarynyň köpüsi hususy eýeçilikde. Döwlet maksatnamasyna laýyklykda senagat kärhanalary hususy eýeçilige ýuwaş-yuwaşdan beriler. Bu meseläniň gijikdirilýänliginiň sebäbi raýatlaryň maliýe ýagdaýlary göz önüne tutulýar. Hususy senagat kärhanalary döretmeklikde döwlet möçberinde giň ýol açyldy. Hemme welaýatlarda, etraplarda dürli senagat önümlerini öndürýän hususy kiçi zawodlar we fabrikler işleýärler. Olar dürli önümleri öndürýärler.

Öň belläp geçişimiz ýaly, Türkmenistanda ähli welaýatlarda önümçilik kärhanalary hususy eýeçilige berilýär. Oba hojalykda ýerler hususy eýeçilige paýlanylýär. Oba hojalykda hususy haryt öndürjileriň sany 2006-njy ýylda 2800,

şahsy kömekçi hojalyklaryň—631100, bagçylyk üçin berlen ýerleri bolan hojalyklaryň sany 38300-e ýetdi. Olar oba hojalygyny jemi önüminiň esasy bölegini öndürýärler. Önümçilik kärhanalary, zawodlary, fabrikleri hususy eýeçilige bermeklik ýuwaş-ýuwaşdan amala aşyrylýar.

Adamzat ýer togalygynda peýda bolany bári ähli meýdan-çäklerde zähmet bölünişigi bar diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Bu taglymatyň döreýşiniň, emele gelşiniň köp sebäpleri bar. Geografiki zähmet bölünişigi tebigy şertlere, taryhy ýagdaýlara, ilatyň sowatlylyk derejesine, başarnyklaryna, zähmet endiklerine we başga-da birnäçe sebäplere bagly. Her bir maşgaladan başlap dünýäniň ähli döwletlerine mahsus taglymat hasaplanýar. Geografiki zähmet bölünişigi aýratyn alynan maşgala, oba, şäherçä, şähre, etraba, welaýata, döwlete we döwletler toplumyna häsiýetli.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe islendik döwletiň we şol sanda Türkmenistanyň milli hojalygyna dünýä ykdysadyýeti öz täsirini ýetirýär. Milli ykdysadyýetlere garanda dünýä hojalygynyň hem özboluşly meseleleri bar. Ýerlerdäki, döwletlerdäki, sebitlerdäki geografiki zähmet bölünişigi dünýä hojalygynyň zähmet bölünişiginiň özeni bolup durýar.

Häzirki zaman şertlerinde halkara zähmet bölünişigi döwletleriň çägendäki zähmet bölünişigine öz täsirini ýetirýär. Halkara zähmet bölünişiginiň esasynda ykdysadyýet halkara we bütindünýä häsiýete eýe bolýar. Oňa esasan 2 topar şertler täsir edýär: halkara hyzmatdaşlyk (milli hojalygynyň ýakynlaşmagy sebäpli) we döwletara önümçilik toplumynyň döredilmegi bilen döwletara guramalary emele gelýärler. Döwletara korporasiýalar dürli döwletlerdäki milli hojalyklary diňe bir geografiki görkezijileri boýunça däl-de, eýsem has çuňňur ýöriteleşmegi we önümçiligiň jebisleşen özara baglanşygy (kooperasiýasy) esasynda birleşdirilýär. Geografiki zähmet bölünşigi esasynda dünýäniň döwletleriniň arasynda haryt alyş-

çalyş, satuw işleri amala aşyrylýar we bütindünýä hojalygynyň bir bölegi hökmünde Türkmenistan Altyn Asyryň “Galkynyşlar we özgertmeler” zamanasynda dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna goşulmak üçin onuň zähmetkeş raýatlary jan edýärler. Önümçilik kärhanalary, döwletler öz öndürýän önümlerini diňe bir özleri üçin däl, eýsem goňşy döwletler üçin hem öndürýärler. Türkmenistan hem şu önümçilik baglanyşygyna girýär.

Esasy ykdysady, ykdysady we durmuş geografiki taglymatlaryň biri hasaplanýar. Zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak üçin önüm öndürlişini köpeltmek şerti bilen önümçilik ulgamynda girizilýän islendik zerur çig malyň we baýlygyň sarp edilşini azaltmagyň usullaryny tapmak ýeterlik. “Zähmediň ýönekeýleşdirilmegi, ýa-da zähmediň ýöriteleşişini ýokarlandyrmagyň usulyny tapmak we çalt hereket edýän gurnama awtomaty oturtmak netijesinde öndürijilik ýokary galar” - amerikan menejerleriniň öndürijilik meselesine çemeleşişleri şeýle bolupdy.

Bu taglymat, “has ýokary aýlyk haky gowy zähmet çekmäge mydama höwes döredýär” diýilýän kesgitleýji taglymat hökmünde uzak taryhy döwür üçin ykrar edilipdi. Käbir amatly şertleriň täsir edenligi tilsimatlaryň, ýygnaýjy ulgamlaryň beýlekiler bilen deňeşdirilende täzeligi we zähmediň ýöriteleşişiniň ýokary derejede bolmagy netijesinde amerikanyň senagatynda önümçiligiň yzygider ösüşine köp ýyllaryň dowamynda gözegçilik edip bolýardy. XX asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda amerikanlar köp sanly ýapon söwdagär kärdeşlerinden we bäsdeşlerinden yza galyp başladylar. Köp sanly amerikan senagat kärhanalaryna seredende, ýapon senagatynyň bir artykmaçlygy, ýapon ýolbaşçylarynyň edarany dolandyrmak meselesine has giňişleýin garaýşy bilen tapawutlanypdyrlar. Amerikan kärdeşlerine garanda ýapon menejerleri önümçiligiň we peýdanyň möçberiniň aşak gaçyşynyň çözgüdini tapmaklyga

howlukmaýarlar. Önümçiligiň möçberini ýokary galdyranýň öndürijiligi ýokarlandyрмаýandygyna onuň ýerine önümiň hilini ýokary galdyrmaklygyň zerurdygyna olar düşünpdirler. Bu ýerde sebäp ýeke – oňat dolandyryş gerek. Hil-konsepsiýasy(taglymaty) – bu umumy öndürijiligiň esasy zerur görkezijisi bolup, köptaraply ulgamlaýyn çemeleşmegiň zerurdygyny aňladýar. Ýolbaşçylar kärhanalarynyň öndürijiligine baha berenlerinde ýygy-ýygydan göýberýän ýalňyşlyklary, olar diňe önümiň möçberine seredýärler. Öndürijiler köplenç önümiň möçberine gyzyklanyp önümiň hil meselesini inkär edýärler. Ýapon menejerleri amerikan biznesmenlerine garanyňda önümiň hiline köp üns berýärler. Hil içki we daşky görnüşi boýunça düzümlere bölünýär. Önümiň hiliniň içki düzümi – hyzmat ediş möhleti, kemçiligiň ýoklugy, tehniki häsiýetnamasy, ýerine ýetiriliş derejesi we dizaýn. Hil häsiýetnamasyna degişli zatlar: ygtybarlygy, ýokary hilliligi we çalt hyzmat edip bilýänligi, harydyň elýeterlik bolmagy we bahasynyň aşaklygy. **Nyrh** – bu harydyň degişli ulanyş häsiýetnamasy we bahasy. Harydyň hili hut nyrhy kesgitleýär. Zähmet öndürijiligi artdyrmaklygyň esasy şertleriniň biri hili gowulandyrmakdyr. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe Türkmenistanda zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy dünýäniň ylmy-tehniki ösüşiniň gazanan üstünliklerini önümçilikde ornaşdyranlygy bilen baglanşyklydyr. Bütün dünýä maddy we ruhy medeniýetiniň we jemgyýetçilik önümçilik gatnaşyklaryň ösmegi bilen adamzat elmydama önümçilikde zähmet öndürijiligini artdyrmak üçin alada edipdir. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda dünýä ülhüne gabat gelyän täze tilsimatlaryň ulanmagy mynasybetli, senagat we oba-hojalyk kärhanalarynda önüm öndürmek üçin ulanylýan ilkinji çig mallaryň we olardan öndürilýän taýýar önümleriň hiline esasy üns berilýär.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisleri geçirilende ministrlikleriň, olaryň bölümleriniň önüm öndürýän

we önümçilik däl kärhanalaryň ýolbaşçylary bilen bolýan duşuşyklarda ýolbaşçylaryň we kärhanalary dolandyryjylaryň edýän işlerine uly üns berilýär. Önümçiligi we kärhanany dolandyrmak zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak boýunça degerli maslahatlar berilýär. Öndürilýän önümleriň hilini gowulandyrmak hakda meselä uly üns berilýär.

Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanda önümçiligi ýerleşdirmekligiň kanunalaýyklyklary Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan onuň, “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020 –nji ýyla çenli döwür üçin” Milli Maksatnamasynda döwletimiziň ilatynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini düýpgöter üýtgetmek barada meseleler goýulýar. Uly göwrümlü şol maksatnamalar islenilip düzülende döwletimiziň tebigy, durmuş – ykdysady, demokratiki özboluşlylygy, hem-de Türkmenistanyň welaýatlarynda, etraplarynda senagat, oba-hojalyk, ulag kärhanalary ýerleşdirmekligiň zerur kanunalaýyklyklary, ýörelgeleri we şertleri göz önüne tutulan.

Bu kanunalaýyk wagt, serişde, zähmedi tygşytlamak esasynda hojalyk pudaklaryny ýerlerde maksada laýyk ornaşdyrmak we olaryň arasyndaky önümçilik gatnaşyklary peýdaly gurnamak arkaly hojalyk kärhanalaryň ykdysady düşewüntliligini gazanyp bolýar. Gurlan kärhana (zawod, fabrika) özüne çykarylan çykdajylary tiz wagtyň içinde ödemegi we gowy hilli önüm öndürmegi başarsa, onda ol ykdysady taýdan düşewüntli hasaplanýar. Senagat kärhanasynda öndürilýän önümiň düşewüntliligini ýokarlandyrmak üçin önümiň öndürilmegine sarp edilýän harajatlary azaltmak zerurdyr. Önüm öndürilende çig maly çuňňur işlemek, elektrik energiýany tygşytlamak, suwy köptaraplaýyn peýdalanylýan onuň ulanyş möçberini azaltmak, önümiň hilini gowulandyrmaklyga üns bermek zerurdyr. Ilatyň

we öndüriji güýçleriň yzygider ösýänligini, olaryň senagat, oba hojalyk önümlerine bolan islegini kanagatlandyrmak, hem-de tebigy şertleri we baýlyklary, etraplarda, welaýatlarda işe ukyply adamlary rejeli peýdalanmak üçin zerur hasaplanylýar.

Ykdysady sebitleriň, welaýatlaryň, etraplaryň, şäherler bilen obalaryň ykdysady, medeni ösüş derejesini ýokarlandyrmak olaryň arasyndaky bar bolan uly aratapawutlary ýok etmek. Bu kanunalaýyk Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap ykdysady ösüşiň dürli maksatnamalary düzülende hasaba alyndy. Obalar, şäherler tebigy gaz bilen üpjün edildi. Welaýatlarda, etraplarda senagat kärhanalary, gara we demir ýollary, medeni-durmuş edaralaryny gurmaklyk başlandy. Ýerli pagta hasylyny ulanmak bilen ähli etraplarda häzir pagta arassalaýjy zawodlar, dokma kärhanalary, däne saklaýan ammarlar we olary üweýän degirmenler, azyk senagat pudaklary döredildi. Obalarda, şäherçelerde, şäherlerde medeni-durmuş, hyzmat ediş gullugy, söwda kärhanalary guruldy. Ýylsaýyn obalaryň, şäherleriň arasyndaky ykdysady, medeni, durmuş aratapawutlar aýrylýar. Bu işlere ýurduň Prezidentiniň ýolbaşçylygy esasynda ýerli häkimýet wekilleri gözegçilik edýärler.

Önümçilik kärhanalary çig-mal çeşmelerine, ýangyja, energiýa, durmuş hyzmaty kärhanalaryna, ylmy-barlag edaralara, işe ýaramly ilatyň we hünärmenleriň bar ýerine, öndüriljek önümiň sarp ediljek ýerine golaý ýerleşdirmek. Çig mal çeşmelerine, ýangyç – energetiki baýlyklara taýýar önümiň sarp ediljek ýerlerine, ulag, durmuş, medeni, ylm edaralara önümçiligiň ykdysady taýdan esaslandyrylyp ýakyn ýerleşdirilmegi milli ykdysady ösüşiň netijeliligine uly ýardam edýär. Ýurdumyzda gurulýan zawodlar, fabrikler çig mal çeşmelerine, önümiň sarp ediljek ýerlerine golaý gurulýar. Senagata gerekli çig mallary, taýýar önümleri peýdasyz uzak aralyklara daşamaklygy kemeltmek we aradan aýyrmak kärhananyň ykdysady düşewintliligini we

zähmet öndürijiligini ýokary galdyrmak üçin bu has delillendirilen kanunalaýyk hasaplanýar. Şunuň üçin azyk, ýeňil, gurluşyk we beýleki senagat kärhanalary öndürýän önümleriniň sarp edilýän ýerlerinde ýerleşdirilýär.

Önümçilik kärhanasy gurlanda goňşy döwletleriň we halkara ykdysady guramalaryň hem islegleri göz önüne tutulmaly. Islendik döwletde önümçilik kärhanasy gurlanda onuň önüminiň belli-bir bölegi öz içinde sarp edilse, galan bölegi daşary döwletlere çykarylýar. Şeýle ýagdaýda kärhananyň kuwwalylygy göz önüne tutulanda daşarky söwdany hem ýatdan çykaryp bolmaýar. Eger çig-mal çeşmesi, kärhananyň işlemegi üçin tilsimatlar we ykdysady mümkinçilikler bar bolsa, öndürilýän önümiň bir bölegini daşary ýurtlara, döwletiň hyzmatdaşlyk edýän ykdysady guramalaryna çykarmak zerur. Şeýle edilende ykdysady kärhananyň düşewüntililigi artýar. Goňşy döwletler bilen aragatnaşyk göwulanýar. Ykdysady gatnaşyklar halklaryň, döwletleriň arasyňy jebisleşdirýär.

Ykdysadyýeti ösdürmekligiň esasy ýörelgeleri döwletde alnyp barylýan ykdysady we syýasy ýagdaýlara görä olar üýtgäp durýarlar. Ol ýörelgeler käbir döwletler üçin ähmiýetli beýlekiler üçin peýdasyz bolmagy mümkin. Olar käbir wagtda zerur, käbir döwürlerde dereksiz hem bolmagy-da ähtimal. Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanda ykdysadyýeti ösdürmekde şu aşakdaky ýörelgeler hereket edýärler.

Döwletiň çäginde ýaşayan halklaryň ykdysady, maddy, durmuş hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak. Dünýäniň köp döwletlerinde, şol sanda biziň döwletimizde hem esasy ýörelge halkyň ykdysady, maddy, durmuş-hal-ýagdaýyny gowulandyrmak meselesi Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti G.Berdimuhamedowyň “Döwlet- halka hyzmat etmelidir” diýlen şygary esasynda alnyp barylýar. Bu ýurtda alnyp barylýan ykdysady özgertmeleriniň özeni hasaplanýar.

Ýurdumyzda Türkmenistanyň halkyna elektrik energiýany, tebigy gazy, nahar duzyny, mugt bermekligiň möhleti 2020-hji ýyla çenli uzaldyldy. Obalarda we şäherlerde hususy jaý gurýanlara, obalarda hususy oba hojalyk tehnikasyny edinmek isleýän daýhanlara 30 ýyllyk möhlet bilen karz pul berilýär.

Döwletiň çäginde ykdysady taýdan gowşak ösen ýerlerde täze önümçilik we önümçilik däl kärhanalary gurmak. Bu ýörelge boýunça biziň ýurdumyzda köp işler amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Prezidenti G.Berdimuhamedow 2007-nji ýyldan başlap ýurdumyzyň çetki etraplarynda(Esenguly, Ruhubelent, Döwletli, Altyn sähra we beýlekiler) ykdysady, medeni taýdan ösdürmekligiň uly möçberli Maksatnamalaryny işläp düzdi. Ol Maksatnamalar köpçülikleýin durmuşa geçirilmäge başlanyldy. Ykdysady taýdan gowşak ösen etraplara demir we gara ýollar çekilýär. 2010-2020-nji ýyllara çenli ol ýerlerde täze senagat, oba hojalyk, ulag, durmuş hyzmaty kärhanalary gurmaklyk niýetlenilýär.

Önümçiligi ýerlerde ornaşdyrmaklygyň şertleri köp döwletler üçin dürli-dürli, emma käbir umumylyklar hem bar. **Tehniki-ykdysady şertler.** Döwürä, asyra görä tehniki, ykdysady şertler üýtgäp durýar. Ylmyň-tehnikanyň ösmegi bilen önümçilik kärhanalary ýerleşdiriş şertleri üýtgeýär. Ykdysadyýetde ýokary netijeleri gazanmagyň esasy şertlerinden biri önümçilikde belli-bir wagt aralykda tilsimatlary çalyşmaly bolýar. **Senagat kärhanalary ýerleşdirmeklige tebigy şertler we baýlyklar täsir edýär.** Önümçilik kärhanalary (zawody, fabrigi) düz, ýerasty suwlaryň has aşakda ýerleşen ýerlerinde gurulsa ykdysady taýdan arzan bolýar. Senagatyň ýerleşmegine belli-bir dereje-de ýerüstüniň gurluşy, klimat hertleri we zähmet baýlyklary hem täsir edýärler. Oba-hojalyk ekinlerini ekmek üçin täze ýerleri özleşdirilende klimat, ýer, suw aýratynlyklaryny göz-öňüne tutmaly bolýar. **Durmuş şertler.** Täze özleşdirilen ýerlerde

senagat kärhanalary gurlanda durmuş gullugy: medisina, söwda, aragatnaşyk, bilim ulgamlary, ýollar, suw we gaz geçirijiler, elektrik energiýa we aragatnaşyk ulgamlary gurulýar. Ýaşamak üçin amatly şertler döredilmese ilaty täze özleşdirilen ýerlere göçürip eltmek aňsat düşmeýär. **Ýangyjy, elektrik energiýany köp talap edýän kärhanalary** olaryň çeşmelerine ýakyn ýerleşdirmeli bolýar. “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli baş ugry“ Milli Maksatnamasyna laýyklykda Mary şäherinde alýuminiý, galaýy we gara metallurgiýa zawodlaryny gurmak göz önüne tutulýar. Bu zawodlar Mary GRES-ine we ol ýerde ýerleşen instituta golaý ýerleşdirilýär. Gurulmasy göz önüne tutulýan zawodlar elektrostansiýadan energiýa, institutdan hünärmenleri alarlar.

Umuman, önümçiligi ýerleşdirmekligiň taglymatlary, kanunalaýyklyklary, ýörelgeleri we şertleri berjaý edilse, olar diňe döwlete ykdysady, syýasy, durmuş taýdan peýda getirýär. Olar döwletiň ykdysady, durmuş taýdan ösmekligine, halkynyň bolçulykda we rahat durmuşda ýaşamaklygyna ýardam edýär.

§ 21. Geografiýa ylmynyň usulyýetiniň ähliumumy usulýetden tapawudy.

Islendik ylymda barlanyljak, öwreniljek meýdan-çäk(Territoriýa) belli edilenden soň barlag işlerine başlanylýar. Ykdysady-geografiki barlaglar geçiriljek bolnanda öwreniljek meýdanyň çägendäki tebigy baýlyklar, bar bolan senagat kärhanalary, ilat mesgenleri, ýollar we aragatnaşyk, durmuş hyzmaty ulgamlar hasaba alynýarlar. Ilatyň sanynyň artmagy, ykdysadyýetiň, durmuşyň, medeniýetiň ösmegi bilen täze senagat, medeniýet, durmuş hyzmaty kärhanalary döredilýärler. Umuman alanda jemgyýetçilik önümçiligi we bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde hususy kärhanalarda haryt

öndürilişi elmydama üýtgäp durýar. Şol sebäpli Ykdysady we durmuş geografiýada ýerli hojalyk toplumlary mydama hasaba alyp durmaly bolýar. Barlag geçirmekligiň ilkinji basgançagy göz önüne tutulan ylmy işe degişli hakyky maglumatlary ýygnamaklykdyr. Ylmy işde bellenilen meýdan-çäk barada ýazgylary, kartografiki maglumatlary jemlemekden başlanylýar. Ýygnaýlan maglumatlaryň esasynda öwreniljek meýdan-çägiň ykdysady-geografik ýerleşişine, zähmet we tebigy baýlyklaryna, oba hojalyk ýerlerine, öri meýdanlaryna, ilatyň ýerleşişine, önümçilik kärhanalaryna ykdysady-geografik seljerme berilýär. Bu maglumatlar öwrenilýän meýdan-çäkte ilatyň we önümçiligiň ýerleşişine ykdysady-geografik baha bermek üçin gerek bolýar.

Edebiýat bilen tanyş bolmak we maglumat ýygnamak usuly. Ykdysady we durmuş geografiýadan islendik ylmy we amaly p meseläniň üstünde işlemekçi bolnanda berlen ýumuşa görä, ilki şol ugurdan ýazylan teoretiki we tejribe ylmy işler bilen tanyş bolmak örän zerur hasaplanylýar. Ony ilki D.Azady adyndaky milli, ýa-da welaýat merkezlerindäki kitaphanalardan başlamaly bolýar. Öz meseläň, ugruň boýunça ýazylan, şol kitaphanalarda jemlenen, edebiýatlaryň sanawyny düzmeli. Sanawy ýazylanda ylmy işi ýazan awtoryň ady, atasynyň ady, ylmy işiň ady, çap edilen şäheri, çaplananyň ady, çykan ýyly, göwrümi (sahypa sany), kitabyň okalgadaky bellik edilen nomeri hem görkezilýär. Çykarylan ylmy işleri okap, gerekli ýerlerini, sahypasyny görkezip, özüňe aýratyn deptere, kitapça ýazyp almaly. Sebäbi şol ýazylan zatlary soň ýyllyk, diplom, dissertasion, ýa-da ylmy iş ýazanyňda taýýar maglumat hökmünde gerek bolýar. Hünärmeniň iş ýerinde kompýuter ulgamy bolup, ol internete çatylan bolsa, internet boýunça gerekli ylmy işleri diskete göçürüp alyp bolýar. Degişli edebiýatlar bilen tanyş bolanyňyzdan soňra etjek işiň mazmunyny (planyny), maksatnamasyny düzmeli. Işiň mazmunynda saýlanyp alnan

tema degişli ähli soraglar goşulýar. Maksatnama düzülende işiň mazmunyndaky soraglaryň haçan ýerine ýetiriljekdigi, günü, aýy, ýyly görkezilýär. Ýerine ýetirjek bolýan işiň öňki edilen işlerden tapawutlanýan bolmaly. Öňki barlagçylaryň ýerine ýetirip bilmedik meselelerini goşmaly. Ýazýan işiň mazmuny boýunça häzirki zamanyň, döwrüň we öwrenýän meýdan-çägiň, ýagny döwletiň talabyna laýyk gelmeli. Ýazuw işine başlanynda meýdan maglumatlary giňräk ulanmaly. Ykdysady we durmuş geografiki barlag geçirilende birnäçe usullar ulanylýar.

Deňeşdirme usuly. Ýazgy berýän senagatyň, oba hojalygynyň, ulaglar ulgamynyň kärhanalary ugurdaş kärhanalar bilen deňeşdirilýär. Öwrenýän etrabyňy, welaýatyňy goňşy welaýat we etraplar, bilen deňeşdiirilip ýazylanda käbir meseleleriň, ýagny ykdysady ösüşde öňe gitmekligiň, yza galmaklygyny üstüni açyp bolýar. Deňeşdirme usuly Ykdysady we durmuş geografiiýada ir wagtlardan bäri giňden ulanylýar. Islendik döwletiň, meýdan-çäk birligiň ösüşi, ösüş aýratynlyklary, şol bir meňzeşräk şertlerde ýerleşen döwlet, welaýat, etrap bilen deňeşdirilende kanunalaýyklyklary ýüze çykaryp bolýar. Olaryň ösüş aýratynlyklaryny deňeşdirip gowy netijä gelinýär. Bu usul bilen bir hatarda dürli hasabatlary (statistiki maglumatlary) ulanýarlar. Ykdysady we durmuş geogrifiýa degişli işleriň hemmesinde diýen ýaly öň çapdan çykan we golýazma, hasabat maglumatlary peýdalanylýar. Saýlanyp alnan meseläniň her bir pudagy (soragy) boýunça ba boldugyndan statistiki maglumatlar ulanylyp, seljerilip ýazylsa iş maksadyna ýetýär. Hasabat maglumatlary ulanmaýan ykdysady we durmuş geografiki barlaglary göz önüne getirmek kyn. Bu usul XVII-XVIII-nji asyrlardan bäri ulanylýan ykdysady geografiki usul hasaplanýlyar.

Kartografik usul – Ykdysady we durmuş geografiýada ir wagtlardan bäri giň ulanylýa Islendik ykdysady geografik barlag işi kartasyz ýeriine ýetirilmeýär. N.N.Baranskiniň

ýazmagyna görä “Karta geografiýa ylmy üçin alfa we omegadyr”, “Geografiýa karta bilen başlanyp, karta bilen hem gutarýar.” Geografiýada ähli ýazgylary kartada aňladyp bolýar. Şonuň üçin bu usul has köp we giňden ulanylýan usuldur.

Matematiki usul –Ykdysady we durmuş geografiýa ylmyň pudagy hökmünde döräli bári ulanylyp gelinýär. Matematiki maglumatsyz ykdysadiýetiň netijelerini aňlatmak mümkin däl. Köphalatlarda ykdysady geografiýada matematiki çözümleriň (formulalaryň, deňlemeleriň) kömegi bilen köp meseleleri tiz çözüp bolýar. Şol sebäpli bu usul has ir ulanylyp başlanylan usullaryň biri. Bu usuly köplenç ýagdaýda häzirki döwürde kompýuterleriň üsti bilen deňlemeler, aýratyn öz maksatnamalary(Programmalary) boýunça hasaplanylýar. Ýörite taýýarlanan maksatnamalar (programmalar) esasynda kompýuterleriň kömegi bilen Ykdysady we durmuş geografiýanyň meselelerine degişli çaklamalary (prognozlary) taýýarlap bolýar. Soňky ýyllarda ykdysady-geografiki barlaglarda **matematiki modelirlemek** usuly- giň ulanylýar. Şu problema bilen baglanyşykly Ykdysady we durmuş geografiýada matematiki usullar ady bilen ýörite ugur emele geldi. Şu babatda Türkmenistanda ýeke-täk, professor E.Ýegengeldiýewiň köp ýazan ylmy işleri we kitaplary, okuw gollanmalary bar. Matematiki modelirlemek usulyň kömegi bilen Ykdysady we durmuş geografiýada halk hojalyk toplumyň ösüşini kämilleşdirmek üçin zyýansyz bolar ýaly dürli wariantlary hasaplap, olaryň has amatlysyny ýerli guramalara maslahat berip bolýar. Täze zawodlar we fabrikler gurmaklyk niýetlenilende matematiki modelirlemekligiň kömegi bilen ykdysadyýetde, ekologiýada, ilaty ýerleşdirmeklikde bolaýjak näsazlyklary önünden anyklap bolýar. Şeýlelikde, hojalygy ösdürmekligiň islendik meselelerine çaklama (prognoz) bermek mümkin. Bu usuly peýdalanyp meýdan-çäklerdäki ýerli-önümçilik toplumlaryň

uzak möhletläp işlemekliginiň konstruksiyasyny düzmek mümkinçiligi döreýär.

§ 22. Türkmenistanda geografiýa ylmynyň ösüşi we häzirki ýagdaýy.

Türkmenistanyň häzirki çäkleriniň tebigatynyň örenmeklik has gadymy döwürlerden bäri (biziň eýýamymyzdan öňki 8-5-nji asyrlardan bäri) öwrenmeklik alynyp barylan bolsa-da ýazgy maglumatlary biziň eýýamyzdan öňki 5-nji asyrda Geredodyň işlerinde ýazgy we kartografik maglumat görnüşde görmek bolýar. Geredod özüniň taryh atly işinde Türkmenistanyň häzirki çäklerinde: Grikaniýa, Parfiýana, Horesmi (2 sany), Ariana, Margiýana, Drangiýana, Sogdiýana ýaly satraplary; Ak Oks, Oksus, Morg (mark) ýaly derýalary we beýleki bir näçe geografik agzalary getiripdir.

Orta asyrlarda Türkmenistanyň häzirki çäklerindäki ýelriniň ýazgysyny Idrisiniň, Ibin-Batuduň we beýleki syýahatçy tebigaty öwrenjileriň işlerini görmek bolýar. Olar gadymy-ota asyr taryhy we taryhy gerografiýany öwrenip Aleksandyr Makedonskiniň ýörüşinden soňky ýewropa birikdirilen orta Aziýa barada köp maglumatlary berýär. Bir geografiki ýeleriň pars, arap, grek we latyn dillerinde ýazylanlary bolup, dürli döwürlerde dürliçe atlandyrypdyrlar, şundan soň orta Aziýa we demirgazyk Eýarnyň hakyky atlary öwrenildi, anyklanyldy.

Ýazuw çeşmesi – bu dürli barlaglaryň daýanýan esasy maglumatdyr. Belli bir döwri öwrenýän alymlar diňe ylymy däl eýsem dürli edebi ýazgylary hem öwrenipdirler we aýry-aýry mowzuklara üns beripdirler. Olar mowzuklary boýunça gelen neijäni barlap, beýleki maowzuga görä barlamndyrlar.

Aleksandyr Makedonskiniň Aheminitleiň ýeňip, ýerlerini eýeleýärler, belli ýöne ol nireleri eýeläpdir?! 80 ýyl geçenden soň, taryhy arena parfiýa çkýar. Ol Aleksandryň imperýasy

dargndan soň döräp, ol imperýanyň belli bir bölegini eýeleýär, ol ýerler beýlekiler nähili atlandyrylypdyr?! Parfiýanyň ýokarkysatraplary soň döredildi. Bu zatlary bilmek üçin özge ýzgylaryana, kir II we ýranyň Sasanylar ýurdyny döreden we dargan aralygyndaky ýer-ýurt atlaryny öwrenmeli; Bu wakalar öz içine 1200 ýldan gowrak wagty öz çine alýär.

Orta Aziýany we Orta gündogaryň geografiýasyny bilmek üçin gerek, latyn, pars antfoki ýazgylar Aleksandryň Aziýa boýunça geçiren urşunyň marşrutyny, taryhyny düzdüler. Ol zatlaryň ank wagty kesgitlenende Diodoryň, Isidora harakskiniiň ýazgylary peýdalandy. Anfiki awtorlaryň kartalary has gadymy ýerleriň adyny berýändir. Kitapda bilgeşleýin gadymy eýranlaryň gadymy ýazgylary berilmeýär. Orta Aziýanyň geografiýasy – Awesda aýratyn dorenilende ol ýazgylar uly orun tutýar. Bu kitap b.e.öňki VI we b.e-yň VII asyrlarynyň wakalary hakynda ýazman diňe geografiki tarapyňy belläp geçýär. Bu kitap 1973 – nji çap edildi.

Ahemenitlariň gol astynda.

“Patyşalaryň patyşasy” we G/d-ky ýurtlar.

Orta ndogar we Aziýa baradaky iň ir ýazgylar b.e.Oňki VI-V asrlaryň sepgidine degişlidir.

1.Dariý I-niň Uly Bekistun ýazgysy 23 (22 ?) ýurdy sanap geçýär. Onda Marguş we Wrkana atlar bolup, has iri ýer atlarydyr.

2.dariý I-niň parspolýak ýazgysy wagt boýunça II bolup, Uly Bahistundan kän bir tapawutlanmaýar.

3.Dariý I-niň öň giçki ýazgysy naksi-Rustamda tapyldy we olýewropa ýurtlarynyň hasabynda has ulydyr.

4.Kserks I-niň haty, oňa diňe dahlar goşulan. Biz ýazgylary deňeşdirmimizde ýokary 2 patyşanyň ýöreden wagtynda atlaryň kän bir üýtgemäni görýäris. Üýtgeşik atlar bolsa Midiýany eýelenende ýa-da uly sakanyň patyşalary basyp alypdyr. Bu babatda iki pirik ýüze çykýar we alymlaryň hersi birini esasy hasaplaýarlar. Köp alymlar ortaziýa ýurtlaryň Kir-

II-ň döwründe eýelenipdir diýýärlae we iki pikir ýüze çykýar. I pikir; Kir II ol ýerleri Wawilony eýelemezden öň basyp alypdyr, beýlekiler bolsa, ondan soň. M.M.Dýakonow bu ýerler Kir II tarapyndan b.e.öň 545-540 ýyllarda eýelenen, I.M. Diýakonow bolsa has soň eýelenen diýýärler. Ol “Mudiýa Baktriýa we parslar bilen bir wagtda uruş alyp baryp bilmez” diýip belleýär.

Has ank jogaby bilmek üçin Kir günbatar Eýrabdan Brktriýa tarap ýolunu bilmeli: ol hindiguşyň Demirgazyk dageteginde geçip takmynan 3 marşrut hödürlenýär:

Birinji iki marşrut- demirgazyk. Ol ekbatrdan (häzirki hamadan) şäherinden beşalap Kaspiden, Kaspi derwezesini kesip Elburusdan we Türkmen horosan daglarynyň etegi bilen barýarlar. Ikinji ýol-Reýden saga bolan ýol. Ol Elburus we Türkmen-Horosan daglarynyň g-o tarapyndan geçýär. Üçünji ýol g-o, ol ersitden çykyp Baktriýa ugur alypdyr. Ol 2 wariýantdan ybaratdyr. Taryhy çeşmeler Kir II-soň haýsy ýoldan gidenligini ank belli etmeýär, ýöne daşynda bar bolan maglumatlara görä, ol günorta ýoldan giden bolmaly. Aleksandr Makedonskiniň Orta Aziýa ýöeüşi hakyndaky Starabonyň, Arridanyň we Kursiý Rufyň işlerinde kiri açlykdan we suwsyzlykdan halas eden taýpa barada maglumat bar. Bu aripa taýpasy şol çeşmeler görä Ariaspa şäherinde ýaşapdyrlar. Ol Durangiona adyny daranglar (srang) göçüp gelenden soň alan bolmaly. Olar Gerodadyň işlerinde öz beýany tapypdyrlar we megerem, ariasplardan güýçli çykyp ýere öz atlaryny dakypdyrlar. Bu ýol has amatly bolandyr. Türkmen-Horosan daglarynyň günorta çetinden geýän günorta ýol hem bolup biler, sebäbi: ol ugurda-da Drannguana duşmak bolýar. Ýöne köpetdag bilen garagum çölüniň arasyndan geçýän demirgazyk ýol hakyky däl, onda Darangiýana bu ýoluň ugrunda ýerleşmeýär.

Kir II Baktriýa yürüş edende Parfiýa we gerkaniýa çetde gelypdyr. Bu I.M.Diýakonowyň pikirini red edýär. Ahmenidiň

sistemesyndaky ähli ýurtlaryň ýagdaýy ank däl. Şonuň üçin goşmaça maglumatlary öwrenmeli.

Behistun ýazgylary boäc Dariý I-niň garşysyna giden, ýolunu çalan we aralykda duran ýurtlary bilip bolýar. Baktriýa satrapynda diňe Fradanyň ýolbaşçylygynda Magruş gozgalaň turuzupdyr.

Yurt taýpalarynyň birek-birege degişli 2 ýoly bar: gan düşlik we boýun bolma.

Magruşyň taryhy araenadan ýok bolmagyny birinji görnüş boýunça düşündirse bolar. Baktriýanyň satrapy Dadarşiş ýok edipdir we gan döküp olary Baktriýa birikdirilendir. Orta Aziýanyň meýdan çäginde ýerleşýän satraplar ahmenitlara degişli bolup, megerem, boýun bolmanyň ilkinji görnüşi boýunça degişlidirler we kä bir hukuklary bardyr.

Belkem halkyň köpüsi Ahmenitleriň hataryna “meýletin-güýç” bilen salynandyrlar, ýöne bu ýurtda gozgalaň turuzmazlyga bahana däl. Meselem, Modiýa Aziýada ožüni tanatsa-da Ahmenitlere degişli bolupdyr. Ol Fraswartişiň ýolbaşçylygynda garaşsyzlyk aljak bolup göreşipdir. Oňa harby taýdan Gekaniýa we parfiýa kömek edipdir. Sebäbi olar kuaksar maşgalasyndan bolan şaka satraplyk görnüşünde wepalylyga ant içipdirler. Frewartişa goşulman, öz ferdasynyň öňe süren Margiýana bolsa belkem budiýa- pars ýurdyna (deržawa) birikdirilipdir. Yokarda agzalan 9 satrap Ahamilitlere garşy baş galdyrmadyr. Ýöne wepallylyk kasama düklik eden hem tapylypdyr olar “raýatlyk uruşunyň oduny” ýakypdyrlar. Käbir etniki toparlar erkinligi isläpdirler. Merkezi Eýren welaýatlaryndan başgada Kir II-ä Mudiýada parfiýa we Gerkaniýanyň halky galýar oňa saklar hem degişli edilýär, olar Kir II-niň ölen ýerinde (uzboý) ýaşaýandyrlar. Oňa arguş hem degişli edilýär. Ol baktriýa bilen Mudiýa- pars täsirleriniň ortalygyndan galypdyr. Kir II özüniň 30 Yylyk patyşa eden wagtyny pars ýerlerini eýeläp meýdanyny giňeltmäge sarp edipdir. Ol ilki bilen gündogar satraba orta aziýanyň

ýurtlarynda degişli etmäge meşgullanypdyr. Biziň pikirimizçe ol basylyp alynanyň baktriýa degişli bolup belli bir taýpa eken. Şulary aýtmak bilen biz gerodoýda göreä Kir II baktriýa gündogar ýol boýunça döräpdir. Dariý I-iň dün-de uly özgeriş bolmady. Diňe hindi ýokary akymynyň käbir welaýatlary goşulupdyr. Ksereks I döwründe gündogar satraba diňe baha goşulýar. Kir II-niň döwründe gündogarda oňat ýer edinenlerinden soň parslar günbatara ýörüş etmegi üreklerine düwürler. Ahanwipler aziýada 230 ýyllap dolandyryrlar we şol döwürde onuň düzütgemeýär. Hat-da Prfiýa Gerko Baktriýada kän bir özgerme edip bilmändir.

Dymek ýokardakylara salgylansap Prfiýa we Gerkaniýa Mudiýa Kuaksarlar döwründe birikdirilýär. Mergiýana kuaksar kir II wagtynda degişli edilýär. Iranka haraýba baktriş Suguda Gandara Maka haranwatiş we Uarazmiş ýurtlarynyň özbaşdak ýurtlary bolmandyr “ýurtlaryň şalygyna” Ahawanitler döwründe girýärler

Türkmenistanyň taryhy geografiýasy barada Gerodotyň
işlerindäki maglumatlar.

Gerodotyň işlerinde ak derýa barada şeýle ýazgylar: “Aziýada ähli taraplary gerşleri bilen gabalan uzynlyk bar. Ondan ak derýa akyp dagyň 5 sany deresi boýunça bölünip akýar we ýerleri suarýar. Prslar bu ýeri eýeleýär we şa ol ýollary yapýar. Ol düzlikbolsa köle öwrülär.” Bu gürrüň köp edebiýatlarda öz beýanyny tapdy, ýöne ak derýanyň taryhda ýerleşen ýerini kesgitlemäge ýeterlik däl. Ony bilmek orta aziýada köp zatlar ýol açdy.

Eýýäm 100 ýyldan bäri taryhy we ylmy edebiýatlarda Tejen-Gerurut bilen bir hasap edilýär. Ýöne 19-nji asyrdan bäri ak derýa syrly bolup galýar. Ak bilen tejeni M Diýakonow. I.M Diýakonow. W Gaýdykowiç. W. M Masson we ş.m belli hasaplanýar. S.P Tolstow bolsa Ak-Akes –oks ýada Wahş diýip, ony Amy derýa bilen bir hasaplaýär. Muňa h. Yusubow hem goşulýar. Tomson we I.W Pýankow bolsa, asla bular ýaly

derýanyň ýokluguny aýtýarlar. Orta asyrlaryň Tejen-Gerirut derýasynyň Ak, Oh, Aki derýalary bilen bir hasaplaýarlar. Tejen derýasyny Strabon “geografiýa” işinde oh görnüşde we 21-nji asyrdan G. Wilson. Wtomanşin hem ýatlap geçýär. Olary Masson, Mýe hen gollaýar. Gerododyň ak we Strabonuň oýalary tejene degişli bolsa onda olara ak we oh atly ýaöne bir derýadyr (Bobkow 1971).

Biz bu soragy taryhy usul bilen çözmekçi: 1) Gerododyň göz önüne tutan derýasyny kesgitlemek, 2) Gerododyň aýdyp geçen taýpalrynyň haýsy derýanyň ýanynda ýaýandygyny kesgitlemek.

Gerodod Wawilondan gid-ra geçmändir, ýöne orta aziýada 3 sany derýany agzaýar: Araks-Amy derýa-tangis-syr derýa; Ak tejen-Gerrirut.

Bu soňky derýa ýazgylara görä, daglardan akyp, düzlige çykandan soň çöle siňip gidýär. gadymy atlary we ak derýany bilmek üçin Strabonuň we gerododyň şlerine seretmek: olaryň ýazan işleriniň arasynda 5 asyr bar bolsada, orta aziýanyň hytaý, Hindistany öz içinde belläp geçýär. Ony we beýlekileri Kursiý Ruf Ptolomeý, Ammuan Marsllin we ş.m. alymlar hem öz işinde ýazýarlar. Dürli alymlaryň berýän maglumatlaryny hasaplap baktriýa (g-d) we girkan (g-b) taraplara böldük.

I. Baktriýa Ohi barada maglumat

1) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar;
2) Oh baktriýanyň üsti bilen akýar.
3) Oh başda oksdan tapawutlanýar, ýöne soň birleşip soň bir hanadan akýar.

4) Oh Parfiýada g-d ýerleşýär.

5) Kursiý Ruf: “Aleksandyr IV gün oksa ýetýän ol ohy we oksy kesip geçip Margiýana gelýär”.

6) Plini: bu halk (Baktriýalydyr) Oh derýasy bilen çäklenýärler.

7) Ptolomeý: “ Baktriýadan akýan derýalar oksa guýýar: Oh, dargona Zarias, Artamis dargit. Drgitden özgeleri ilki birikýärler soň oksa guýýarlar.”

8) Ammuan merslin: “Baktriýaly köp suwlwr suwarýar olar oks deryany baýlaşdyryp oňa guýýarlar.”

II. Girkan Ohy barada maglumat.

1) Gadymylar asla Ohy belläp geçmeýärler.

2) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar

3) Oh we oks Girkanýadan akýar.

4) Oh we Oks Girkanýanyň çäginde Hazar deňzine guýýarlar.

5) Oh ähli ýerde oksdan tapawutly.

6) Oh Oksdan Günorta akyp geçýär.

7) Oh baktriýadan akmaýar.

8) Apolladorunyň aýtmagyna görä oh parfiýanyň golaýndan akýar.

9) Oh nusaýdan akýar.

10) Onuň boýunda dowapporlylar ýaşapdyrlar.

a) Daý-apornlar Grkaniýa golaý ýerleşip çöllük bilen bölünýär.

b)Daý-apornlar Girkanýa golaý we olar deňiz bilen çäklenýär

ýokardakylary deňşdirenimizde Grkanýanyň oh hakykada golar. Ýöne baktriýada hem derýa bar, ýöne strabonyň şini öwrenen alymlar bu iki derýany ýalňyşyp bir edip alypdyrlar. Strabonyň maglumatlaryna seretsek, Oh Hindi Tawryndan gözdaşy alyp nusaň we grikanýanyň üstünden akyp geçýär we oksyň g-o derýa guýýar eger şeýle seretsek ol ýerde etrek gürgen derýalary akýar. Şu wagtlar hem bu ýeriň adamy Etrege Oh diýýärler . Strabonyň slerinde özge derýalar hakynda hem belläp geçýär, olaryň doly we ank ýerleri belli edildi: Oks we Ýaksat-orta azianyň beýik derýaly Amyderýa, Syrdeýa. Oňki margyň we Pahtimeidiň atlary bellidir Häzirki murgap we Zerewşan. Starbonuň aýdyşayny jemlese Ak, Oh Tejendir.

Ýöne Ariý hem Tejen diýýärler. Eger ol şeýle bolsa, Ohý (Ak) Etrek diýmek amatlydyr we köp meseläni aradan aýrýar. Daý-aparn taýpasy barada aýadnyňda olar biziň eramyzdan ön III asyrdä Ohuň Tejen bilen gabat gelyänini ýalňyş ýazyp, ony bu derýanyň boýunda ýaşaýar diýp aýdýarlar. Oh bilen etregiň bir derýadygyna Strabonyň işinde köp mysallar getirilýär. Ak derýanyň ýerini kesgitlemäge ýene bir igur bar, ol hem halklaryň ýerleşişini öwrenmekdir: girkan, parfian, horzimler, sanglar, tamanlar. Bu halkjlar Gerodot tarapyndan iki ýerde: Dariý I-iň basyp alan ýerlerinde we Kserksiň goşununyň düzümi aýdylanda ýatlanylýp geçilýär.

Geradodyň ýazgylarynda ýokardaky agzalan taýpalyň haýsy okruklara (şol wagt) degişlidigini görmek bolýar. Onda taýpalar okruklar boýunça yzgyder şip goňsydyklaryny görkezýär. Gerododyň ýazgylarynda bize gerek taýpalynyň ählisiniň Ihserks I-njiýdan oň ýörüşinde bolndyklaryny görýäris bu goşunlaryň ýaraglary goňşy halklaryňky bolupdyr. Bu olaryň ýene-de goňsydyklaryny görkezýär.

Girkaniýa jedelsiz hazar ýakanyň g-o, g-d eýeleýär. Ol at şeýle bir ýörgünli bolupdyr weiln, hat-da Girkaniýa deňzi, Gürgen ýada Gorgan oblasti atlar galypdyr. Belkem, häzirki gökleň taýpa hem şondan galan bolmagy mümkin. Özge pikirlere garamazdan, Parfiýa Girkanlaryň Gd. ýerleşýändirler. Häzirki zaman arheologlar Parfiýanlar türkmen – Horosan daglarynyň g.b. böleginde we Köpetdagyň d.g. böleginde ýaşapdyrlar diýärler. Bu bolsa Köpetdagyň dag eteginde köne Nusaýyň barlygy bilen hem tassyklanýar.

Horasmiler Gekateýiň aýtmagyna görä Türkmen-Horosan daglarynyň d.g. we Tejeniň jülgesinde ýaşapdyrlar.

Gerododyň sarangilerini häzirki sistana, Hamun batgalygynda ýerleşýär diýsek dogry geler. Gerododyň ýazgylaryna salgylansak ol hut D.g. Eýranda ýerleşýär. Ýöne bu aýdylanlar Strabonyň Drangianasyny ret etmeýär. Olaryň birligine ýerli maglumatlar we taryhy wakalar şaýatlyk edýär.

Ýöne atlarynyň dürliligi taryhy wagt bilen düşündirmek bolar. Sarangylar-Dranglar Aleksandr Makedonskiniň ýörişinde, Parfiýa döwleti döranden soň az-kem G.o. G.d. –ra süýşüpdirler. Drangiana saklaryň ýörişinden soň Geradyň g.b. –na süýşipdir. Strabonyň we Geradodyň işlerindäki saranglaryň süýşen, göçen ýrlerini öwrensek olaryň Nişapura, Eýranyň çäginde ýerleşmekleri hakykata laýkdyr.

Famaneýler Geradodyň işlerinde birnäçe gezek ýerleşişlerini anyklanyşy ýaramazdyr. Olaryň ýerleşişini öwrenýän anyk barlaglar geçirilmeli. Olary öwrenjek bolsaň Gerat oazisinde, g.o. – g.d. ýaşayan türkmen nesillerini öwrenmeli. Ýöne Geradot boýunça saranglardan, famanelar g.d.-da ýerleşýändirler.

Şeýlelikde, Geradot boýunça taýpalaryň Ak derýa boýunça ýerleşişini öwrensek ol doly we dogry bolup çykýar. Netijede Strabon bilen Geradodyň ýazgylaryny baş taýpa gabat gelýär: girkanlar Agyň (Etrek) aşak akymynda, parfiýalar we horezmliler ondan d.g.-da saranglar we famaniler Agyň g.o. tarapynda derede ýerleşýär.

Ak derýa barada aýdylanlardan indiki netijelei çykarmak bolar: 1) Geradoda iň ýakyn Aziýa derýalarynyň biridir we ol ony oňat bilýär; 2) Ak derýa horasmilere degişli bolupdyr we бүрүнş asyrynda medeniýetiň döremegine getiripdir; 3) Geradodyň sana taýpalry Etreğiň jülgesinde oturymly ýaşpdyrlar.

Edebiýat:

1. Berdimuhamedow G.M. Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2008
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. 1-nji kitap, Aşgabat, 2008
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. 2-nji kitap, Aşgabat, 2009
8. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2003
9. Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy. Aşgabat, 2006
10. Türkmenistanyň durnukly ösüşi. Rio +10 Milli syn. Aşgabat, “Mega Başım”, 2002.
11. BMG-niň klimatyň üýtgemegi baradaky Çarçuwaly konwensiýasy boýunça birinji milli maglumat. 2-nji tapgyr. Türkmenistanyň Tebigaty

- goramak ministrligi. Aşgabat, 2006
12. Kaspiý ekologik maksatnamasy. Maksatnamanyň ýerine ýetirilişi barada hasabat. Aşgabat, 1999-2000.
 13. Türkmenistanyň daşky gurşawyny goramak boýunça Milli maksatnamasy. Türkmenistanyň Tebigy goramak ministrligi. Aşgabat, 2000.
 14. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri. 2000-2006. Türkmenistanyň statistika baradaky döwlet Komiteti. Aşgabat, 2007
 15. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Mukaddes Ruhnama. Aşgabat, 2001
 16. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Mukaddes Ruhnama. Aşgabat, 2004
 17. Авдыев В,И, история древнего Востока. Москва,
 18. Агажанов С. Г. Очерки истории огузов I Туркмен средний Азии IX- XIII. в.в. Ашгабат, 1969.
 19. Бартольд В.В. Сочитания т.р,2 ч. Работа по отдельным проблемам истории Средней Азии Москва. "Наука", 1964.
 20. Бартольд В.В. Сочитания т.ш Работа по исторической географии "Наука", Москва., 1963.
 21. И. Сведения об Аральском море и низовьях Амударии с древних времён до XVIII века. 1963
 22. Бартольд В.В. Статьи из интелеклопедии ислама. 1973
 23. Бартольд В.В. Отчот о поездки в Среднюю с научный целью селю 1893-1894. Сочинения том 3. М. 1975.
 24. Роботу по истории и Филологии Турецких и Монгольских народов

- М.1968.
- 25.Гвоздейский Н.А. и др. Рисские географические исследование
Кавказа и Средней Азии в XIX и в начале XX вю М.
“Наука”. 1964.
- 26.Гумилев Л.Х. Тысачалетия вокруг Каспии, Баку, 1991.
- 27.Исаченко А.Г. Развитие географических идей. М.1979.
- 28.Есаков Е.А. География в России в XIX начале XX века
.М.,1978
29. Магидович И.П. Очерки по истории географические
открытей.М.1957-1967.
30. Магидович И.П. и Магидович В.И. Очерки по истории
географические открытей 2-5т.т .М.1981-1985.
- 31.Бжикиев А. Очерки происхождения и форминование
Туркменского народа Džikiýew и в средневековья.
Ашгабат.1996.
32. Саушкин Ю.Г. Историй иметология географическая
наука. М., 1976
33. Хлопин И.И. Историческая георафия южрых облостей
Средней Азии
Ашгабат. 1983.
- 34.Turkmenistany SSR-iň taryhy T.I
- 35.Gadymy döwürden XVIII asyryň ahyryna çenli.

Mazmuny

Giriş.....	7
§1. Geografiýa ylmynyň taryhynyň maksady we wezipeleri....	9
§2. Geografik düşüňjeler barada ilkinji çeşmeler.....	14
§3. Medenýetli halklaryň geografik düşüňjeleri.....	31
§4. Gadymy dünýä döwürdäki materialistik düşüňjeler.....	38
§5. Orta asyrlardaky materialistik düşüňjeler.....	45
§6. Beýik geografik açyşlaryň geografiýa ylmynyň ösmeginde orny.....	50
§7. Täze döwürdäki geografik düşüňjeler.....	60
§8. XX asyryň geografik açyşlary.....	72
§9. XX asyrdaky geografiýa ylmynyň ýagdaýy.....	76
§10. Geografiýa ylmynyň umumy we esasy meseleleri.....	78
§11. GDA girýän ýurtlarda geografiýa ylmynyň ösüşi.....	93
§12. Häzirki zaman geografiýa ylmynyň gurluş düzümi.....	102
§13. Häzirki zaman ykdysady geografiýa ylmynyň önünde durýan wezipeler.....	106
§14. Jemgyýetçilik geografiýa ylymlary, olaryň häzirki ýagdaýy we geljegi.....	119
§15. Häzirki zaman geografiýa ylmy, uly toplumly, köptaraplaýyn ylymlaryň utgaşygydyr.....	136
§16. Lukmançylyk geografiýa ylmynyň döreýşi we ösüşi.....	155
§17. Geografiýa ylmynyň usulyýet esaslary.....	160
§18. Geografiýa ylmynda tebigy şertlere baha bermek usullary.....	170
§19. Ýeriň tebigatyny öwrenmekde geografiýa ylymlarynyň ähmiýeti.....	180
§20. Geografiýa ylmynyň tebigat we tejribe esaslary.....	184
§ 21. Geografiýa ylmynyň usulyýetiniň ähliumumy usulyetden tapawudy.....	196
§ 22. Türkmenistanda geografiýa ylmynyň ösüşi we	

hāzirki ýagdaýy.....	200
Edebiýat.....	209
Mazmuny.....	212